

Sayı: 69

2019 / 1

Tarih Dergisi

*Turkish Journal
of History*

Ortadoğu Özel Sayısı

The Middle East Special Issue

ISSN: 1015-1818

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Dergisi

The Middle East Special Issue

2019 / 1

Sayı 69

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

İSTANBUL 2019

Tarih dergisi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. -- İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1949-

c.: resim, tablo; 24 cm.

Yılda iki sayı.

ISSN 1015-1818

Elektronik ortamda da yayınlanmaktadır.

<http://tjh.istanbul.edu.tr>

1. TARİH - SÜRELİ YAYINLAR

KAPAK RESMİ

Kapakta kullanılan resimler
İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi,
Yıldız Fotoğraf Albümü'ndendir.

Kudüs (no. 90793-2)

Şam (no. 90501-9)

Bağdad (no. 90478-55)

Kahire (no. 90403-2)

ADRES

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
34459 Beyazıt, İSTANBUL

Baskı-Cilt:
İlbey Matbaa
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 17845

Dergi Sorumlusu

Prof. Dr. Mahmut AK

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Özel Sayı Konuk Editörü

Doç. Dr. Philipp O. AMOUR

Sakarya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Sakarya, Türkiye

Baş Editör

Prof. Dr. Arzu TOZDUMAN TERZİ

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. İdris BOSTAN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Mahir AYDIN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Sevtap KADIOĞLU

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Publisher
İbrahim KARA

Publication Director
Ali ŞAHİN

Editorial Development
Gizem KAYAN

Finance and Administration
Zeynep YAKIŞIRER ÜREN

Deputy Publication Director
Gökhan ÇİMEN

Publication Coordinators
Betül ÇİMEN
Özlem ÇAKMAK
Okan AYDOĞAN
İrem DELİÇAY
Arzu YILDIRIM

Project Coordinators
Sinem KOZ
Doğan ORUÇ

Graphics Department
Ünal ÖZER
Deniz DURAN
Beyzanur KARABULUT

Contact:
Address: Büyükdere Cad.
105/9 34394 Mecidiyeköy,
Şişli, İstanbul, TURKEY
Phone: +90 212 217 17 00
Fax: +90 212 217 22 92
E-mail: info@avesyayincilik.com

ULUSLARARASI EDİTÖRYAL KURUL

Prof. Dr. Abdülkadir DONUK

Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK

Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Géza DÁVİD

Eötvös Loránd Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doktora Programı, Budapeşte, Macaristan

Doç. Dr. Giampiero BELLİNGERİ

Venedik Ca' Foscari Üniversitesi Asya, Akdeniz ve Afrika Araştırmaları Bölümü, Venedik, İtalya

Prof. Dr. Gregory C. MCINTOSH

Arader Galleries, San Francisco, ABD

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dil Bilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Hikari EGAWA

Meiji Üniversitesi Tarih Bölümü, Kyoto, Japonya

Emeritus Prof. Dr. Kemal KARPAT

University of Wisconsin-Madison Üniversitesi Tarih Bölümü, Wisconsin, ABD

Doç. Dr. Kenneth WEİSBRODE

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Norman STONE

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Oğuz TEKİN

Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Direktörü

Pál FODOR

Macaristan Bilim Akademisi, Beşeri Bilimler Araştırma Merkezi Genel Müdürü, Budapeşte, Macaristan

Doç. Dr. Philipp O. AMOUR

Sakarya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Sakarya, Türkiye

Dr. Rhoads MURPHEY

Birmingham Üniversitesi Tarih Bölümü, Birmingham, İngiltere

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

TARİH DERGİSİ HAKEM KURULU (sayı 69)

Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Çiğdem KAFESCİOĞLU	Boğaziçi Üniversitesi
Prof. Dr. Feridun EMECEN	29 Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Eminatp MALKOÇ	İstanbul Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan KONYAR	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Halil ERDEMİR	Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Özer KÖSEOĞLU	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Philipp O. AMOUR	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Turgut SUBAŞI	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf Alperen AYDIN	İstanbul Üniversitesi
Dr. Bekir Sadık TOPALOĞLU	Mimar Sinan Üniversitesi
Dr. Giulia CRIPPA	Universidade de São Paulo (Brazil)
Dr. Nick PANAYIOTIDES	Panteion University (Athens)
Dr. Selim Ferruh ADALI	Ankara Üniversitesi

BAŞ EDITÖR
Prof. Dr. Arzu TOZDUMAN TERZİ

YAYINA HAZIRLAYAN
Araş. Gör. Sinem SERİN

Tarih Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin, Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI) ve EBSCO Historical Abstracts tarafından indekslenmektedir.

- * Bu dergide yayımlanan makaleler Yayın Kurulu'nun izni olmadan aynen veya kısmen yayımlanamaz ve iktibas edilemez.
- ** Yayımlanan yazı ve makalelerin içeriği ile ilgili tüm sorumluluk yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

- Gökhan Kağnıcı *Tıbbi Bilginin İdeolojik Kullanımı Üzerine Okumalar: Yeni Babil Kroniklerinde Hastalıklar ve Babil Tarih Yazıcılığı*
- Ideological Readings through the Medical Records: Illnesses in the Neo-Babylonian Chronicles and Babylonian Historiography..... 1*
- Vural Genç *Fatih'in Emperyal İmajına Bir Acem'in Katkısı: Riyâzî-i Semerkandî*
- The Contrubution of an Iranian Literary Man to the Imperial Image of the Mehmed the Conqueror: Mawlânâ Riyâzî-i Samarqandî 37*
- Yahya Koç *Yerel İktidar ve Denetim Bağlamında Şihâboğulları ve Cebel-i Şûf Emâreti (1697-1770)*
- The Shihâb Family and the Emirate of Jabal Shuf in the Context of Local Power and Control (1697-1770) 51*
- Mehmet Korkmaz *İstanbul'dan Basra'ya Gönderilen İlk Osmanlı Harp Gemileri: Bursa ve İzmir Korvetlerinin Seyir Günlüğü (24 Eylül 1865-3 Aralık 1866)*
- The First Ottoman Warships from İstanbul to Basra: The Journals of the Bursa and İzmir Corvettes (September 24, 1865-December 3, 1866) 87*
- Begüm Yıldızeli *An Analysis of The British Invasion of Egypt (1882) Through the Lens of Victorian Party Politics*
- Viktorya Dönemi Parti Siyaseti Perspektifinden İngilizler'in Mısır'ı İşgali (1982) Üzerine Bir Analiz .. 113*

Arda Baş

Filistin Uzlaştırma Komisyonu ve Türkiye

Palestine Conciliation Commission and Turkey.. 135

Ayfer Erdoğan

From the Free Officers Coup to the Arab-Israeli War of 1967: The Rise and The Demise of the Radicalization Trend in the Middle East

Hr Subaylar Darbesinden 1967 Arap-İsrail Savaşına: Orta Doğu'da Radikalleşme Eğiliminin Ykseliři ve kř” 169

Jochai Rosen

Active Block: The Blocking Practice in Contemporary Israeli Fine Art Photography

Aktif Blok: Çağdaş İsrail Güzel Sanatlar Fotoğrafçılığı Engelleme Uygulaması 195

TIBBİ BİLGİNİN İDEOLOJİK KULLANIMI ÜZERİNE OKUMALAR: YENİ BABİL KRONİKLERİNDE HASTALIKLAR VE BABİL TARİH YAZICILIĞI

Gökhan Kağnıcı

Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Uşak, Türkiye

Öz

Bu çalışmada M.Ö. I. binyılın ikinci yarısında derlenen Yeni Babil Kronikleri'ndeki (ABC 1-7 ve MC 16-17, 21-26) hastalıklar ve sakatlıklarla ilgili kayıtlar ele alınacaktır. Bu kayıtlardaki bilgilerin söz konusu binyılın tıp tarihi açısından tarihsel değeri değerlendirilmeye çalışılacaktır. Özellikle metinlerin derlendiği zamandan önce hüküm sürmüş Mezopotamya ve Elam krallarının kimi zaman ölümcül sonuçları olan hastalıklarıyla ilgili detaylara odaklanılacaktır. Kâtipler tarafından daha ziyade siyasi ve askeri olayların kayıt altına alındığı kroniklerde bu tıbbi konulara neden yer verilmiş olabileceği üzerinde düşünmek, kralların hastalıklarıyla ilgili kayıt geleneğinin tarih yazımının siyasi, dinsel ve geleneksel yönleriyle olan ilişkilerine dair bazı değerlendirmelerde bulunabilmek açısından önemlidir. Böylece kralların tıbbi rahatsızlıklarıyla ilgili kayıtların kroniklerin gerçekçi ve yansız bir bakış açısıyla derlenen metinler olduğu yönündeki modern kabulün sorgulanmasındaki rolü tartışılacaktır. Çalışma M.Ö. 3. binyılın ortalarından M.Ö. 6. yüzyılın sonlarına kadarki dönemi içerecektir. Dolayısıyla bu dönemlerle ilgili kayıtlar içeren Weidner ve Eski Krallar Kronikleri gibi diğer kroniklere de yeri geldiğinde değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yeni Babil Kronikleri, Krallar, Hastalıklar, Tarih yazıcılığı.

IDEOLOGICAL READINGS THROUGH THE MEDICAL RECORDS: ILLNESSES IN THE NEO-BABYLONIAN CHRONICLES AND BABYLONIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract

In this study, we will focus on the illnesses and disabilities mentioned in the Neo-Babylonian Chronicles Series (ABC 1-7 and MC 16-17, 21-26) which were compiled in the second half of the first millennium BC. The information in these records will be evaluated with regards to medical history in the first millennium BC. Particular attention will be given to the details concerning illnesses with

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Gökhan Kağnıcı, gokhan.kagnici@usak.edu.tr

Geliş Tarihi/Submitted: 12.02.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 27.06.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.18004

Cite this article as: Kağnıcı, Gökhan, "Tıbbi Bilginin İdeolojik Kullanımı Üzerine Okumalar: Yeni Babil Kroniklerinde Hastalıklar ve Babil Tarih Yazıcılığı", *Turk J Hist* sayı 69 (2019), s.1-36.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

fatal consequences for Mesopotamian and Elamite kings who had ruled before the time that the texts were compiled. It is very important to think about why the medical problems in question are included in some of the chronicles since the chronicles speak of accounts of noteworthy political and military events in general. Including information about the medical disorders concerning kings, the chronicles contents can contribute to evaluations of the relationship between the political, religious and traditional aspects of Babylonian historiography. The modern assumption, that Neo-Babylonian and certain other chronicles are “models of historical probity” and impartial texts sharing a historical critique on the records of the kings’ illnesses, will be discussed. This study is related to the historical period between the middle of the third millenium and the end of the sixth century BC. In addition, other chronicles such as the Weidner Chronicle and the Chronicle of Early Kings concerning this period will be referenced considerably as well.

Keywords: Neo-Babylonian Chronicles, Kings, Illnesses, Historiography.

Giriş

Eski Mezopotamyalıların “yakın ve uzak geçmişin” yazıya geçirilmeye değer bulunan olaylarını kaydetme biçimleri, onların yaşanmış olanı “ifade etme” geleneklerinin çerçevesini, sınırlarını ve boyutlarını göstermesi açısından önemliydi. Bu yazılı ifade geleneği zaman içerisinde dönemlere, amaçlara ve eğilimlere göre şekillenmiş, düzenlenmiş ve değişmişti. Eski Mezopotamya’da geçmişin olaylarından ve kişilerinden bahis, çoğu zaman güncel olana dair siyasi, askeri ve dini bir içerikle, niyetle ve kaygıyla yakından ilgiliydi. Orta ve Yeni Asur krallarının temelde siyasi ve askeri başarılarını ön plana çıkaran tek taraflı olay anlatımının baskın olduğu kral yazıtlarında ve genelde M.Ö. I. binyıla tarihlendirilen geçmişin kahraman kişilerinin (genellikle Sargon ve Naram-Sin gibi Akad krallarının) başrolü oynadığı otobiyografik içerikli edebi anlatılarda “tarihsel olan”, kendisinden bir takım dersler alınacak aktüel mesajlar olarak yeniden düzenlenmekteydi. Bu yeniden düzenleniş sürecinde olayların geçmiş zamanla ilişkisini göstermek için çoğu zaman açık ya da üstü kapalı bir zaman vurgusu yapılmaktaydı. Kral listeleri gibi çok fazla olay anlatımı içermeyen listeler, düzenleniş biçimlerinin de etkisiyle, akıp giden bir zaman algısını yansıtmada oldukça başarılıydı¹. Ancak olay anlatımı ve zaman arasındaki ilişkiyi en iyi gösteren metinler olayların belirli bir kronolojik sıraya göre anlatıldığı kroniklerdi.

Hangi tür metinlerin “kronikler” olarak adlandırılabilceği ile ilgili daha önceden birtakım sınıflandırmalar yapılmaya çalışılmışsa da², Grayson ve Glassner

1 A. K. Grayson, “Königslisten und Chroniken. B. Akkadisch.”, *Reallexikon der Assyrologie und vorderasiatischen Archaologie*, 6, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1980-1983, s. 89-125.

2 J. A. Brinkman, “The Babylonian Chronicle Revisited”, *Lingering over Words, Studies in Ancient Near Eastern Literature in Honor of William L. Moran*, Eds. T. Abusch, John Huehnergard, Piotr Steinkeller, Harvard Semitic Studies 38, Scholars Press, Atlanta 1990; C. Waerzeggers, “The Babylonian Chronicles: Classification and Provenance”, *Journal of Near Eastern Studies*, 71/2, 2012, s. 286-287.

tüm kronikleri tek bir çalışmada bir araya getirmiş, dönemlere ve temalara göre yeniden tasnif etmiş ve transliterasyonları ile modern dillere çevirilerini vermişlerdir³. Grayson, “Babil Kronikleri Serisi” olarak tanımladığı 15 adet çivi yazılı metni bir bütün olarak sınıflandırmıştır⁴. O, söz konusu toplam 15 metnin birbirlerinin devamı olarak derlenen bir “serinin” parçaları olduğunu ileri sürmüştür⁵.

M.Ö. 7. ile 2. yüzyıl arasında tarihlendirilen Babil ve Asur kroniklerinin toplam sayısı 45 olarak verilmiştir⁶. Kronikler, Babil ve Asur ile çağdaşı diğer devletler açısından çoğu Babilli kâtipler tarafından önemli görülen yakın ve uzak geçmişin tarihsel olaylarının kısa ve öz bir anlatımla, belirli bir kronolojik sıra halinde derlendiği

- 3 A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, TCS 5, Locust Valley, N.Y.: J. J. Augustin 1975 ve *Assyrian and Babylonian Chronicles*, TCS 5 (tekrar basım), Eisenbrauns, Winona Lake Indiana 2000; J. J. Glassner, *Chroniques mésopotamiennes*, Les Belles Lettres, Paris 1993 ve *Mesopotamian Chronicles*, SBLWAW 19, Ed. Benjamin Foster, Society of Biblical Literature, Atlanta 2004. Bu makalede söz konusu edilecek kronikler Grayson’un çalışmasına referansla “ABC” ve Glassner’in çalışmasına referansla “MC” şeklinde kısaltılarak numaralandırılacaktır.
- 4 Bu kroniklerden 1-7 numaralı olanlar Yeni Babil Kronikleri Serisi, 8-13b numaralı olanlar ise Geç Babil Kronikleri Serisi olarak ikiye ayrılmıştır. Yeni Babil Kronikleri Serisi, M.Ö. 747-734 yılları arası hüküm süren Babil kralı Nabu-nasir (Nabunassar) döneminden, M.Ö. 539 yılında Babil’in Persler tarafından ele geçirilmesinden kısa bir süre sonrası döneme kadarki olayları içermektedir. Geç Babil Kronikleri ise Babil’deki Pers hâkimiyetinin ilk yıllarından M.Ö. 3. yüzyılın sonlarına, aşağı yukarı Seleukos hanedanlığından II. Seleukos’un (M.Ö. 246-226) hükümdarlığına kadarki süreçle ilgili kayıtlar içermektedir. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, s. 8-28.
- 5 Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, s. 22. Grayson, bu iddiasına kanıt olması açısından, Yeni Babil Kronikleri’nden ilkinin (ABC 1) mevcut üç kopyasından en sağlam ve okunaklı olan parçasının (1A) kolofonunun girişinde geçen *pirsu reštu* (“ilk bölüm”) ifadesini oldukça önemser. Bu ifade söz konusu tabletin başka tablet ya da tabletlerle bir ilişkisine işaret etse de, söz konusu 15 tabletin hepsinin birbirinin devamı olan bir serinin parçası olduğu önerisi tartışmalıdır. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Brinkman, a.g.m., s. 84-87; Waerzeggers, a.g.m., s. 287, 297-298.
- 6 C. Waerzeggers, “Manuscript and Archive: Who Wrote and Read Babylonian Chronicles?”, *Conceptualizing Past, Present and Future: Proceedings of the Ninth Symposium of the Melammu Project*, Helsinki/Tartu, 18-24 Mayıs 2015, Eds. S. Fink - R. Rollinger, Ugarit-Verlag, Münster 2018, s. 336. Glassner (*Mesopotamian Chronicles*, s. 37), kronolojik içerikli bazı fragmanları da dâhil ederek bu sayının 48 ya da 53 olduğunu ifade eder. Ayrıca aynı kroniğin birden fazla farklı versiyonu da bulunmaktadır. Bu farklı versiyonlar ufak tefek değişiklikler olmakla birlikte büyük ölçüde birbirlerinin benzer kopyalarından oluşmaktadır. Aynı metnin farklı versiyonlarının kimi zaman başka başka dönemlerde kopyalandığı ve çeşitli yerlerden ele geçirildiği bilinmektedir. Bazılarının çift dilli kopyaları da bulunmaktadır. Örneğin ABC 19 numaralı Weidner Kroniği’nin (Glassner bu metni Esagila Kroniği (MC 38) olarak tanımlar) üç farklı versiyonu (A: Ass 13955 gv + B: 6.4 + C: VAT 14515) ve ayrıca çift dilli yazılmış bir fragmanı (BM 39202) mevcuttur. Bu versiyonlar Yeni Asur dönemine (A) ve Yeni Babil dönemine (B+C) tarihlendirilmektedir. Bu metinler sırasıyla Asur, Uruk ve Sippar kentlerinden ele geçmiştir. Çift dilli fragman ise muhtemelen Babil’den ele geçmiştir. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, s. 145; Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, s. 263; I. L. Finkel, “Bilingual Chronicle Fragments”, *Journal of Cuneiform Studies*, 32/2, 1980, s. 72.

(kopyalandığı) çivi yazılı metinlerdir. Yeni Babil, Pers ve Helenistik dönemlerle ilgili olaylardan bahseden bu metinler⁷, özellikle M.Ö. I. binyıl Babil'inin tarihini takip edebilmeyi olanaklı kılacak bilgiler içermektedir. Çok büyük bir kısmının Pers ve Helenistik döneme tarihlendirildiği kronikler bir saraya mensup kâtipler tarafından derlenmemişlerdi. Yeni Babil Kronikleri'nin nerede derlenmiş olabilecekleri ile ilgili tartışmalar devam etmekle birlikte diğer birçok kroniğin⁸ Babil'deki tanrı Marduk'a adanan Esagila tapınağı ve Borsippa'daki Ezida tapınağıyla ilişkisi bulunan kâtipler tarafından derlendiği düşünülmektedir⁹. Bu metinlerde anlatılan olaylar, çoğu zaman her bir kralın tahtta kaldığı süre içerisinde onunla ilgili siyasi, askeri ve dini konularla ilgiliydi¹⁰. Kralların tahta çıkışları ve her bir kralın hâkimiyet yıllarının yanlamasına uzanan satır çizgileriyle birbirlerinden ayrıldığı bu çivi yazılı metinlerde askeri fetihler, savaşlar ve isyanlar gibi siyasi ve askeri olayların yanı sıra ritüeller, cenaze merasimleri, tapınaklar, tanrılar ve rahipler ile ilgili dini ve doğal afetler, salgınlar, hastalıklar ve ölümler gibi toplumsal, iktisadi ve bireysel temalar da yer almaktadır.

Savaşlar, isyanlar ve salgınlar gibi kitleleri içeren ve ilgilendiren olaylar temelde toplumsal düzeni tehdit eden ve toplumsal işleyişin gidişatını belirleyen bir yapıya sahiptir¹¹. Kitlelerin siyasi, toplumsal, kültürel, dinsel ve iktisadi dengelerini bozan ve yıkan eylemlerin her biri kaçınılmaz bir şekilde kişilerin bireysel hayatlarını da etkiler. Toplumsal anlamda yıkıcı ve sonuçları ağır olan bu olaylar, diğer taraftan, “bireylerin kendi yaşam deneyimlerinin” bir parçası ve hatta kimi zaman ayrı ayrı birer “kişisel trajedi” nedenidir. Kronikler; kral, kraliçe, askeri komutan ya da şehir valisi gibi yönetici sınıfa mensup kimselerin savaşlardan, siyasi mücadelelerden ve belirli bir tıbbi rahatsızlıktan kaynaklanan ya da doğal bir şekilde gerçekleşen ölümleriyle ilgili bireysel kayıtlarla doludur.

Hastalıklar ve Tarih Yazıcılığı

Kroniklerde geçen çeşitli hastalıklarla ve sakatlık türleriyle ilgili kayıtlar, yaklaşık olarak M.Ö. 1000 civarına tarihlendirilen ve 3.000 civarında kayıt içeren *Sakikkû/SA.GIG*, (Semptomlar) olarak bilinen hastalıklarla ilgili 40 tabletlik teşhis

7 ABC 1-13b.

8 “Babil Kronikleri Serisi” haricindeki kronikler M.Ö. 3. bin yılda hüküm sürmüş bazı Sümer ve Akad krallarının ve M.Ö. 2. ve 1. binin Asur ve Babil krallarının dönemleriyle (ABC 14-24) ilgili bilgiler içermektedir. Özellikle “Weidner Kroniği/Esagila Kroniği (ABC 19 ve MC 38)” ile “Eski Krallar Kroniği (ABC 20 ve MC 39)”, Sümer Erken Hanedanlar Dönemi Uruk şehri kralları, Akad kralları ve III. Ur dönemi Sümer krallarıyla ilgili kayıtlar içermektedir.

9 Waerzeggers, “The Babylonian Chronicles: Classification and Provenance”, s. 285, 291, 295.

10 J. Van Seters, *In Search of History: Historiography in the Ancient World and Origins of Biblical History*, Yale University Press, New Haven 1997, s. 80.

11 Savaşın sosyo-kültürel yönleri üzerine bir tartışma için bkz. Ofer Zur, “Savaşın Psiko-Tarihi: Kültür, Ruh ve Düşmanın Birlikte Evrimi”, çev. G. Kağnici, *Tarih Okulu Dergisi*, VI, 2010, s. 125-143.

ve tahmin koleksiyonundaki¹² ya da Yeni Asur kralı Asurbanipal'in (M.Ö. 668-627) Ninive kentindeki kütüphanesinden ele geçirilen metinlerdeki tıp ve hastalıklarla ilgili bilgilere¹³ nazaran çok daha sınırlıdır. Yeni Babil Kronikleri'nde belirli türde bir tıbbi rahatsızlığın tanımlanmadığı durumlarda, "hasta" ve "hasta olmak" anlamına gelen Sümerce GIG (Akadcası: *marāšu*; *maršu*) ideogramının tek başına kullanıldığı görülmektedir. Bu ifade çivi yazılı metinlerde genellikle ölüme yol açabilecek kadar ciddi gözükken, çoğu zaman uzun süreli olan, kendini tekrarlama özelliği bulunan ve insanları gündelik yaşamlarındaki işlerinden alıkoyacak nitelikteki tıbbi rahatsızlıkları tanımlamak için kullanılmıştır¹⁴. Kroniklerde kralların hastalanmalarıyla ilgili ifadelerin genellikle ölüm hadiseleriyle birlikte geçmesine rağmen, GIG ideogramıyla tanımlanan hastalıkların "kesinlikle" ölümcül nitelikleri olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Ayrıca GIG ideogramı aynı zamanda vücuttaki deri hastalıklarını tanımlamak için kullanılan Akadca *simmu* kelimesiyle de eşleştirilmektedir¹⁵.

Genel olarak tüm kronikler bütünüyle kısa ve öz bir içeriğe sahip oldukları için hastalıklarla ilgili kayıtlar da aynı şekilde çok fazla detay içermez. Ancak söz konusu kayıtlar, tıbbi rahatsızlıklara maruz kalan kişilerin kimler olduklarını açık bir şekilde ifade etme konusunda Asur kral yazıtları kadar suskun değildirler. Bu kişilerin kral gibi yönetim erkinin en üstünde yer alan kişiler olması da bu durumu değiştirmez. Kralların hastalıkları, sakatlıkları ya da kötü sağlık durumlarıyla ilgili bilgiler Asur kral yazıtlarında hemen hemen hiç bahis konusu edilmez. Sakatlıklarla ilgili durum da benzerdir. Neredeyse hiçbir çivi yazılı metin açık ifadelerle fiziksel ve zihinsel bir sakatlığı bulunan bir Mezopotamyalı kraldan bahsetmez. Kraliyete

-
- 12 N. P. Heeßel "The Hands of the Gods: Disease Names, and Divine Anger", *Disease in Babylonia*, Eds. I.L.Finkel - M.J.Geller, Brill, Leiden 2007, s. 120-121. Bu seriyi düzenleyen II. Isin hanedanı krallarından I. Nabukadnezar'a (yaklaşık olarak M.Ö. 1125-1104) ve Adad-apla-iddina'ya (M.Ö. 1067-1046) hizmet eden baş alim (*ummānū*) Esagil-kin-apli, serinin başlıklarını "baştan ayağa" (*ištu muhhi adi šēpi*) olacak şekilde düzenlediğini ifade etmiştir. N. P. Heeßel, "Diagnosis, Divination and Disease: Towards an Understanding of the Rationale Behind the Babylonian Diagnostic Handbook", *Magic and Rationality in Ancient Near Eastern and Graeco-Roman Medicine*, Eds. H. F. J. Horstmanshoff - Marten Stol, Brill, Leiden- Boston 2004, s. 101, 102-104; I. L. Finkel, "Adad-apla-iddina, Esagil-kin-apli, and the Series SA. GIG", *A Scientific Humanist: Studies in Memory of Abraham Sachs*, Eds. Erle Leichty - Maria Dej Ellis, University Museum, Philadelphia 1988, s. 144; J. Scurlock - B. R. Andersen, *Diagnoses in Assyrian and Babylonian Medicine: Ancient Sources, Translations, and Modern Medical Analyses* [DABM], University of Illinois Press, Urbana - Chicago 2005, s. 7.
- 13 S. Parpola, "Assyrian Library Records", *Journal of Near Eastern Studies*, 42/1, 1983, s. 4-8.
- 14 The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago [CAD] M/1: 269-272, 291-295; Akkadisches Handwörterbuch [AHw] II/M-S: 609-610, 613.
- 15 J. C. Fincke, "Spezialisierung und Differenzierung im Bereich der altorientalischen Medizin: Die Dermatologie am Beispiel der Symptome simmu matqutu, kalmatu (matuqtu), kibšu, kişşatu und gurištu", *The Empirical Dimension of Ancient Near Eastern Studies*, Ed. Gebhard J. Selz, Lit Verlag, Münster 2011, s. 169-170. Ayrıca bkz. CAD/S: 276; AHw II/M-S: 1045.

mensup kişilerin kötü sağlık durumlarıyla ilgili bilgiler genellikle kraliyet içi yazışmalardan elde edilebilmektedir. Bu yazışmalara göre kralların kendi sağlıklarını önemsedikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca krallar, ailesinin, yakın çevresinin ve askerlerinin sağlık durumlarını da takip etmekteydi¹⁶.

Kroniklerde kötü sağlık durumları hakkında bilgi verilen tek kişi krallardır. Bu metinlerde birçok Asur kralının adı geçmesine rağmen hastalığından bahsedilen tek kral Yeni Asur kralı Esarhaddon (M.Ö. 681- 669) olmuştur. Kralın ne zaman ve nerede hasta olduğu ve öldüğü açık bir şekilde ifade edilmiştir. Kral hâkimiyet yılının on ikinci yılında 3. Mısır seferine giderken yolda hastalanmış ve Arahsamnu/Ekim-Kasım ayının (*ina*^{iti}*Arahsamni*) onuncu günü ölmüştür¹⁷. Onun Mısır seferine giderken yolda hastalanıp kısa bir süre sonra ölmesi Esarhaddon Kroniği'nde (BM 25091) (ABC 14 ve MC 18) de geçmektedir¹⁸. Yeni Babil Kroniklerini derleyenlerin kral Esarhaddon dönemi ile ilgili pasajları daha önce derlenmiş olan Esarhaddon Kroniği'nden¹⁹ almış olmaları muhtemeldir. Çok büyük bir kısmında sadece bir Asur kralının (Esarhaddon) dönemiyle ilgili olayların konu edildiği Esarhaddon Kroniği'nin Asur yanlısı bir içeriğe sahip olduğu açıktır. Esarhaddon'un kral yazıtlarında onun kronik rahatsızlığı ve Mısır yolundaki hastalığıyla ilgili herhangi bir kayıta rastlanmaz, ancak kraliyet yazışmalarından

- 16 P. B. Adamson, "The Influence of the King on Medical Practice in Ancient Mesopotamia", *Medicina Nei Secoli*, 1, 1989, s. 15. Örneğin özellikle yılın büyük bir kısmını seferlerde geçiren ve bütün varlığını orduların başarılı olmasına borçlu olan askeri bir devlet anlayışının baskın olduğu Yeni Asur döneminin krallarından Sanherip'in (M.Ö. 705 - 681) yazıtlarında kendisini, "muhtaçlara/sakatlara yardım eden" (*alik tapput aki*) kral olarak övdüğü gözükmektedir. Savaşlarda ve krala hizmeti gerektiren başka alanlarda yaralanan, sakatlanan ve hastalananlar ile muhtaçlar ve düşkünlükler bu yardıma layık görülen kimselerdi. A. K. Grayson - J. Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib King of Assyria (704-681 BC)*, Part I, RINAP 3/1, Eisenbrauns, Winona Lake-Indiana 2012, s. 60 (4/1), 111 (16/1), 128 (17/1).
- 17 ABC 1: iv 30'-31' (86): *ina ħarrāni GIG-ma ina*^{iti}*Arahsamni* UD X^{kām} šimāti^{mes}. MC 16: iv 30'-31' (202-203): mu 12.kām lugal^{kur}*Aš-šur* [*ana*^{kur}*Mi-šir gin*]^k *ina* kaskal *gig-ma ina*^{iti}*Ap[ın u]*₄.10.kām nam^{mes}. Kralın hastalığından bahseden Esarhaddon Kroniği'nde de fazladan bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz. ABC 14: 28'-29' (127): *ina ħarrāni*^{iti} GIG-ma...mīt. MC 18: 31'-32' (208-209): *ina* kaska_{ii} *gig-ma*...ug,. Büyük ihtimalle Yeni Asur döneminde ve hatta kimi araştırmacılara göre kral Esarhaddon'un kendisi için düzenlendiği düşünülen "uğurlu ve uğursuz günlerle" ilgili takvim kayıtları içeren *İnbu bēl arĥi* (Ayların Kralı Meyve) isimli metinde Arahsamnu ayının 10. günü "uğursuz bir gün" olarak kaydedilmiştir. Bkz. S. F. Adalı - A. T. Görgü, *Bâbil Hemeroloji Serisi: Uğurlu ve Uğursuz Günler Takvimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 320 (459'); A. Livingstone, *Hemerologies of Assyrian and Babylonian Scholars*, CDL Press, Bethesda, Maryland 2013, s. 199-200, 219 (öy i 47').
- 18 ABC 14: 28'-29' (127): *ina ħarrāni* GIG-ma.... mīt. MC 18: 31'-32' (208-209): *ina* kaskal *gig-ma*...ug,.
- 19 Esarhaddon Kroniği'nin Yeni Asur kralı Esarhaddon'un Babil kralı olan oğlu Şamaş-şuma-ukin'in (M.Ö. 667-648) hâkimiyetinin ilk yıllarında derlendiği düşünülmektedir. Grayson, "Konigslisten und Chroniken", s. 87.

onun muhtemelen kendisini ölene kadar etkileyecek olan zaman zaman ağır bir şekilde ataklar halinde nökseden sistemik bir rahatsızlığı olduğu anlaşılmaktadır²⁰. Kralın iç ve dış organlarını etkileyen ve hatta fiziksel görünüşünde birtakım değişikliklere yol açan tedavisi olmayan bu hastalık ölümcüldü²¹. Hastalığın metinlere yansıyan ilk belirtileri Esarhaddon ölmeden üç yıl önce M.Ö. 672 tarihli mektupta geçmektedir²². Kralın hekimlerce bir tedavisinin bulunmadığının ifade edildiği hastalığın fiziksel semptomlarının ve zihinsel durumunun detaylarını içeren mektupların birçoğu ise M.Ö. 670 yılına tarihlendirilmiştir²³. Ertesi yıl ölecek olan kralın ölüm nedeninin söz konusu rahatsızlıktan kaynaklanmış olma ihtimali yüksek olmakla birlikte, kroniklerde bu yönde açık bir ifade bulunmamaktadır. Ya da diğer bir deyişle kralın hastalığı ve hastalığın ölümle ilişkisi hakkında herhangi bir detay verilmemiştir²⁴. İlgili kroniklerde yalnızca kralın hasta olduğu ve sonrasında öldüğü ifade edilmiştir.

Benzer bir şekilde Babil krallarıyla ilgili kayıtlar da çok fazla detay içermezler. M.Ö. 747-734 arasında hüküm süren Babil kralı Nabu-nasir (Nabunassar) hasta olup sonrasında sarayında ölürken²⁵, M.Ö. 555-539 arasında hüküm süren

-
- 20 Kral, söz konusu rahatsızlığıyla ilgili durumunu ateşin bütün vücudunu sarması ve bedensel uzuvlarının güçsüzleşmesi şeklinde tanımlayarak, eklem ağrıları, iştahsızlık, göz ve kulak ağrılarının eşlik ettiği bu hastalıktan dolayı ayakta duracak dermanının kalmadığından yakınır. M. J. Geller - S. L. Cohen, "Kidney and Urinary Tract Disease in Ancient Babylonia, with Translations of the Cuneiform Sources", *Kidney International*, 47, 1995, s. 1813; Neal H. Walls, "Sakat Bedenin Kökenleri: Eski Mezopotamya'da Sakatlık", çev. G. Kağnıcı, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37/64, 2018, s. 385.
- 21 G. Frame, *Babylonia 689-627 B.C.: A Political History*, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 1992, s. 92; K. Radner, "The Trials of Esarhaddon: The Conspiracy of 670 BC", *Isimu*, VI, 2003, s. 169-170.
- 22 SAA 4, 183: 188.
- 23 Parpola mektuplarda semptomlarından bahsedilen bu hastalığın "sistemik lupus eritematozus" olarak bilinen genetik yönelimli kronik bir rahatsızlık olduğunu düşünmektedir. S. Parpola, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*, Part II: Commentary and Appendices, Alter Orient und Altes Testament 5/2, Butzon & Bercker, Neukirchen-Vluyn 1983, s. 230-236.
- 24 Kralın hastalığıyla ilgili mektuplarda hatırı sayılır derecede bilgi bulunmasından ve bu bilgilerden yola çıkarak kralın hastalığıyla ilgili detayların ve spekülasyonların sadece saray erkânı ile sınırlı kalmamış olmasından dolayı, kroniklerde Esarhaddon'un hastalığıyla ilgili fazla bilgiye yer verilmemesinin nedenini kâtiplerin bu detaylardan hiç haberinin olmaması olarak açıklamak pek olası gözükmemektedir. Kralın hastalığının çok gizli kalmasının mümkün olamayacağı hususunda bkz. Radner, a.g.m., s. 172-173.
- 25 ABC 1: 11' (71) ve MC 16: 11' (194-195): ^d*Nabū-nāšir* GIG-*ma ina ēkalli-šū šīmāti*^{meš}. Kralın hangi hastalıktan mustarip olduğu ve ölüm nedeninin bu hastalıkla olan ilgisi belirtilmemiştir. Asur kralları V. Asur-nirari (M.Ö. 754-745) ve III. Tiglat-pileser (M.Ö. 744-727) ile çağdaş olan Babil kralı Nabu-nasir'in, özellikle ikincisinin hâkimiyet yıllarında Babil'de krallığını muhafaza ettiği, ancak Asur hâkimiyetine karşı herhangi bir sıcak temasa girmedığı bilinmektedir. J. A. Brinkman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia: 1158-722 B.C.*, Pontificum Institutum Biblicum, Roma 1968, s. 229. III. Tiglat-pileser, Babil üzerindeki hakimiyeti kesin olmakla bir-

Yeni Babil döneminin son kralı Nabu-naid (Nabonidus) ise, büyük ihtimalle, üçüncü yılında (M.Ö. 553) hasta olmuş, ancak daha sonra iyileşmiştir²⁶. Bu kısa bilgilere karşın Elam krallarının hastalıkları ve/ya sakatlıklarıyla ilgili kroniklerde çok daha fazla bilgi vardır. Elam krallarının tıbbi rahatsızlıkları açık bir şekilde belirtilmiştir²⁷. Bazı kroniklerde Elam krallarının ölüm nedenlerinin herhangi bir rahatsızlıkla ilgisinin olup olmadığının soruşturulduğu bile anlaşılmaktadır. Örneğin Yeni Elam kralı II. Humban-haltaş'ın (M.Ö. 680-675) sarayında ölmesinin herhangi bir hastalıkla ilgisinin olmadığı belirtilmiştir²⁸. Esarhaddon Kroniği (ABC 14 ve MC 18) de aynı olaydan bahseder, ancak burada II. Humban-haltaş'ın durumunu tanımlanmak için fazladan bir ifade eklenmiştir. Kral, öldüğü zaman gözle görülen herhangi bir hastalığı bulunmaması bir yana, dışarıdan “sağlıklı” (*baltu*) gözükmekteydi²⁹. Babil kroniklerinde Yeni Elam krallarının ölümüyle ilişki kurulan sağlık durumlarının daha fazla detay içermesine rağmen, çağdaşları Asur ve Babil krallarının hastalıkları ve bu hastalıkların içerikleri hakkında fazla detay verilmemesinin nedeni ne olabilir? Bu sorunun cevaplarına ileride detaylı bir şekilde değinilecektir. Ancak kâtiplerin kronikleri derlerken ulaşılabildikleri eski kaynaklarda bu konu hakkında yeteri kadar bilgi bulamamış olmaları nedenlerden bir tanesi olabilir. Yukarıda kısaca değinilen bazı kralların ölüm nedenlerinin herhangi bir hastalıktan kaynaklanmadığı ve özellikle “saraylarında öldüğü” yönündeki ifadeler söz konusu kralların ölüm nedenleri hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olunamadığının bir itirafı olarak okunabileceği gibi bu kişilerin Babil tarihi açısından “iyi yâd edilen şahsiyetler” olarak görülmüş olmaları da (Asur kralı Esarhaddon örneğinde olabileceği gibi) mümkündür. Kroniklerin kim tarafından, nerede ve ne zaman yazıldığı ile kronikleri düzenleyen kâtiplerin me-

likte Babil kralı unvanını (MAN KÁ.DINGIR.RA.KI) Nabu-nasir öldükten yaklaşık olarak beş yıl sonra M.Ö. 729 tarihinde kullanmıştır: Bkz. RINAP 1, 40/2: 100. III. Tiglat-pileser'in kral yazıtlarında Nabu-nasir ile ilgili olumsuz bir ifadeye rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte kralın hasta olup kendi sarayında ölmesiyle ilgili kayıt sadece bu kronikte geçmektedir. Kralın beşinci yılında gerçekleşen bir tapınak yenileme faaliyetinden bahseden üç mühür baskı üzerindeki yazıtı da dâhil (B.6.15.2001), kendi adının yer aldığı döneminin bir kral yazıtı bulunmamaktadır. Bkz. RIMB 2: 127-129.

26 ABC 7: i 14' (105) ve MC 26: i 14' (234-235) :[imr]uş (gig)-ma iblu^{ur}.

27 ABC 1: iii 19'-21', 30'-31' (80-81) ve MC 1: iii 19'-21', 30'-31' (198-199).

28 ABC 1: iv 11' (84): NU GIG *ina êkalli-šú mît*. MC 1: iv 11' (200-201): nu gig *ina é.gal- šú ug*.

29 ABC 14: 16' (126): NU GIG *baltu* (ti) *ina êkalli- šú mît*. MC 18: 19' (208-209): nu gig *ti-su ina é.gal- šú ug*. Eski Krallar Kroniği olarak bilinen metinde geçen ve bazı yerleri okunamayan bir kayıta (ABC 20B öy 17' (155) ve MC 40 öy 17' (272-273), başka bir kralla ilişkili benzer bir ifade bulunmaktadır: (*bal-tu-ut-su ina êkalli-š[ú(?)]-x*): “sarayında, sağlığı yerindeyken [hastalanmadan öldüğü]”). Bu kişinin Eski Babil kralı Şamsu-iluna (M.Ö. 1749-1712) ile çağdaş olan Larsa Kralı II. Rim-Sin (M.Ö. 1741-1740) olabilme ihtimali bulunmakla birlikte başka bir kaynaktan Larsa kralının Babil kralı tarafından kendisine karşı girişilen bir isyan neticesinde öldürüldüğünün ifade edilmesinden ötürü kesin bir şey söylemek zor gözükmektedir. Bkz. RIME 4, E4.3.7.7 92'-98': 387.

tinlerini oluştururken yararlandıkları kaynakları belirlemeye çalışmak bu konuda verilecek cevaplara katkıda bulunabilir³⁰.

Yeni Babil Kronikleri'nin içerdikleri bilgiler ve bu bilgilerin aktarım biçimi açısından tarafsız bir yapıya sahip olduğu, dolayısıyla olayların çarpıtılmadan doğru bir şekilde kaydedildiği ve genellikle Asur kral yazıtlarında olduğu gibi övünge bir dil ve kralların başarılarına odaklanan bir anlatım içermediği ileri sürülmektedir³¹. Ancak metinler detaylı bir şekilde ele alındığında bazı kroniklerin bu kabule uymadığı görülmektedir³². Yeni Babil Kroniklerini derleyenlerin saray ya da tapınak

- 30 Kronikler sonradan düzenlenen metinler olduğu için bu metinlerin orijinallerinin ne zaman ve kim(ler) tarafından kaleme alındığı bilinmemektedir. Mezopotamyalı kralların hastalıkları hakkında bilgiler içeren kroniklerin düzenleniş tarihinin M.Ö. 7. yüzyıldan öncesine gitmediği ve büyük bir kısmının Babil'de Babilli kâtipler tarafından düzenlendikleri büyük oranda kabul görmüştür. 15 tabletten oluşan Babil Kronikleri Serisi'nin (ABC 1-13b) Babil şehrinde düzenlenmiş olduğu kabul edilmiştir. Bununla birlikte Borsippa'nın da bu türden metinlerin düzenlendiği yerlerden birisi olduğu ileri sürülmüştür. Bkz. Waerzeggers, "The Babylonian Chronicles: Classification and Provenance", s. 292-297. Kronik yazarlarının vasıfları ve kullandıkları kaynaklarının neler olabileceği ise tartışmalı konular arasında yer almaya devam etmektedir. Kroniklerin birçoğunun daha önceki dönemlerde kaydedilen ya da bilinen eski bilgilerden derlendiği düşünülmektedir. Kaynaklarından birisi olduğu düşünülen "astronomi günlüklerindeki kayıtlar" ile ilgili tartışmalar ve iddialar konusunda bkz. Waerzeggers, "Manuscript and Archive", s. 338-341; Brinkman, "The Babylonian Chronicle Revisited", s. 95-98. Mitsuma, gökyüzü gözlemleriyle, nehir seviyelerindeki değişikliklerle ve bazı tarihsel olaylarla ilgili kayıtlardan yola çıkarak özellikle M.Ö. 4. ve 3. yüzyıldaki bazı Geç Babil kronikleriyle günlükler arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Hatta o, geç döneme tarihlendirilen bu kroniklerde geçen bazı tarihsel olayların daha sonra günlüklere eklendiğini ileri sürer. Bkz. Y. Mitsuma, "From Preliminary Diaries to Short Diaries: The First and Second Steps in the Compilation Process of the Late Babylonian Astronomical Diaries", *SCIAMVS* 16, 2015, 63-64. Diğer yandan Grayson (*Assyrian and Babylonian Chronicles*, s. 12-14), kroniklerin (ABC 1-7 dâhil) astronomi günlüklerindeki kayıtlara dayanılarak derlendiğinden emindir. Glassner (*Mesopotamian Chronicles*, s. 45-48) ise astronomi ile ilgili günlüklerin, en muhtemel kaynak gruplarından birisi olduğunu kabul etmekle birlikte, bazı kroniklerin kral yazıtlarındaki, kraliyet yazışmalarındaki, yıl isimleri listelerindeki, kehanet ile ilgili metinlerdeki ve başka kroniklerdeki bilgilerden derlendiğini düşünmektedir. Bununla birlikte Yeni Babil Kronikleri'nden sadece ABC 1A (BM 92502) numaralı metnin kolofonunda söz konusu metni düzenleyen kim olduğu hakkında bilgi bulunmaktadır. Buna göre 1A, Pers kralı I. Dairus'un (M.Ö. 521-486) 22. yılında Ea-nadin isimli bir Babilli kâtip tarafından derlenmiştir. H. Hunger, *Babylonische und assyrische Kolophon*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 1968, s. 1'-4' (no: 145), 56-57; ABC 1: iv 40'-43' (87). İlgili satırlarda Darius, Babil ve diğer ülkelerin kralı olarak geçmektedir: "Da-ri-[ia-mu]š šar Bābili^{ki} u mātāti (kur.kur).
- 31 M. Liverani, "Later Mesopotamia", *The Oxford History of Historical Writing Volume I: The Beginnings to AD 600*, Eds. Andrew Feldherr - Grant Hardy, Oxford University Press, Oxford 2011, s. 44-45; H. Tadmor, "Propaganda, Literature, Historiography: Cracking the Code of the Assyrian Royal Inscriptions", *Assyria 1995*, Eds. Simo Parpola - R. Whiting, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki 1997, s. 325.
- 32 Bazı kroniklerde yanlış ve tek taraflı bilgiler ile kralların tahta çıkış sıralarıyla ilgili birtakım kronolojik hatalar bulunmaktadır. Hatta aynı olaydan bahseden iki farklı kronikteki kayıtların bile

gibi bir kuruma olan mensubiyetleri açık bir şekilde tespit edilememiş olmasına rağmen³³ Babil merkezli bir anlatım çok belirgindir. Kronikleri derleyen kâtiplerin bazı konularda ulaşabildikleri kaynaklar ve/ya bilgiler oldukça sınırlıydı. Buna rağmen onların Asur ya da Elam gibi Babil'in zaman zaman mücadele halinde olduğu ülkelerle ilgili konulara nazaran Babil şehri, kralları ve kültürü ile ilgili olayları derlemede daha özenli ve zaman zaman yanlış davranmış oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kâtiplerin kroniklerde kullanmak için bazı detaylı bilgilere ulaşmak için çok daha fazla çaba harcamış olmaları muhtemeldir. Elam krallarının hastalıkları ya da sakatlıkları hakkında ileride bahsedilecek detaylar bu çabaya örnek gösterilebilir.

Nabonidus

Nabonidus Kroniği'ne (BM 35382) göre (ABC 7 ve MC 26) Yeni Babil döneminin son kralı Nabonidus'un hâkimiyetinin ilk yıllarında yakalandığı hastalığı kısa bir süre sonra iyileşmiştir³⁴. Kronikteki kayıtlara bakılacak olursa, kral M.Ö. 553 (kralın üçüncü yılı) yılının Kislev/Kasım-Aralık ayından (*ina*ⁱⁱⁱ *Kislîmi*) kısa bir süre önce iyileşmiştir. Nitekim söz konusu ay ordusuna önderlik yaparak Suriye-Lübnan bölgesindeki askeri seferlerine devam etmiştir. Kralın aynı yılın Ab/Temmuz-Ağustos ayından (*iii* *Abu*) sonra hasta olduğu anlaşılmaktadır³⁵. Dolayısıyla Nabonidus'un en fazla 3 ya da 4 aylık bir süre zarfı içerisinde hastalanmış ve sonrasında iyileşmiş olduğu söylenebilir. Nabonidus Kroniği'ne göre bu olay, kralın Babil'den ayrılıp yaklaşık olarak on yıl boyunca yaşayacağı Arabistan'daki Teyma bölgesine yerleşmesinden önceydi. Ne zaman Babil'den ayrıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte bu göç hadisesinin onun hâkimiyet yılının dördüncü, beşinci, altıncı ya da yedinci yılında olmuş olması gerekmektedir³⁶. Nitekim aynı kroniğe göre kral yedinci yılında artık Teyma'daydı³⁷. Nabonidus'un, oğlu Belşazar'a Babil'in yönetimini devrederek Teyma'ya neden gittiği tam olarak bilinmemektedir³⁸. Kralın ay tanrısı Sin'e güçlü bağlılığı neticesinde Babil'in baş tanrısı Marduk inancının etkisini zayıflatmış olmasından kaynaklanan özellikle Marduk rahipleri ve inananları ile arasındaki anlaşmazlıkların bunda etkisi olduğu düşünülmüştür. Harran Steli bu düşünceyi destekleyecek bazı bilgiler içermektedir. Bu stele göre kraldan rüyasında tanrı Sin'in Harran'daki bir tapınağının onarılması istenmiştir. Bu yönde harekete geçilmesinin duyulması üzerine Babil başta olmak üzere Borsippa, Nippur ve Larsa gibi civar şehirlerdeki rahipler ve halk, tanrı Sin'i kızdıracak birtakım eylemler-

bazı bilgi farklılıkları içerdikleri görülmektedir. Glassner, *a.g.e.*, s. 48-50.

33 Waerzeggers, "Manuscript and Archive", s. 337.

34 ABC 7: i 14' (105); MC 26: i 14' (234-235).

35 ABC 7: i 11'-17' (105); MC 26: i 11'-22' (234-235).

36 Kronikte kralın bu yıllarıyla ilgili bilgi yoktur.

37 ABC 7: ii 5' (106); MC 26: ii: 5' (234-235).

38 Kralın kendi yönetimi altında bulunan Babil'i terk etmesinin muhtemel nedenleri konusunda bkz. W. G. Lambert, "Nabonidus in Arabia", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, Vol. 2, Archaeopress Publishing, 1972, s. 58-63.

de bulunmuşlardır. Bu kimseler tanrı adına yapılması gereken dini sorumlulukları yerine getirmemişler ve bu konuda birçok olumsuz spekülasyon uydurmuşlardır. Neticede bu olaylar tanrı Sin'in, insanlara hastalığı (*di'u*) ve kıtlığı musallat etmesine neden olmuştur. Babil'de bu olaylar yaşanırken ya da yaşandıktan hemen sonra kral Nabonidus şehri terk ederek Teyma'ya gitmiştir³⁹. Lambert, şehirde yaşanan bu olumsuzlukların, yazıttaki iddiaların tersine, şehir sakinlerince Babil kralının Marduk kültürünü değersizleştirmesinin bir sonucu olarak tanrı Marduk tarafından verilmiş bir ceza olarak algılanmış olabileceği üzerinde durur⁴⁰. Stelde, tanrısal bir cezalandırma ile ilişki kurulan hastalığın genellikle yüksek ateş ve baş ağrısıyla kendisini gösteren *di'u* olduğu görülmektedir⁴¹. Tanrı Sin tarafından insanlara musallat edildiği söylenen *di'u* hastalığının⁴² tanrı Marduk ile olan ilişkisine bazı edebi metinlerin yanı sıra dua ve büyü metinlerinde de rastlanmaktadır⁴³. Tanrı Marduk aynı zamanda ateşin eşlik ettiği başka rahatsızlıklara da neden olmaktadır⁴⁴. Ancak son tahlilde Harran Steli'nde söz konusu hastalık ile tanrı Marduk arasında açık-tan bir ilişkinin kurulmadığı ifade edilmelidir. Bununla birlikte bazı geç dönem metinleri Nabonidus'un Teyma şehrindeyken geçirdiği başka bir hastalıktan bahseder. Helenistik döneme tarihlendirilen Ölü Deniz Yazmaları içerisinde yer alan Nabonidus'un Duası başlığıyla bilinen Aramice kısa bir metinde kralın Teyma'dayken yedi yıl devam eden bir deri iltihaplanması rahatsızlığından mustarip olduğu ifade edilmektedir⁴⁵. Aramice yazma, kralın bu hastalığının başlangıç tarihine dair bir ipucu içermez. Kralın Teyma'ya geldiğinde bu hastalığı var mıydı, yoksa Teyma yıllarında mı bu hastalığa yakalandı bilenememektedir. Ancak deri hastalıklarının ay tanrısı Sin ile çok yakından bir ilişkisinin olduğu bilinmektedir. Tanrı Sin, insanların işledikleri günahlara karşılık bu kimselere birtakım deri hastalıklarını musallat ederdi⁴⁶. Bu tür deri hastalıklarından kurtulmak isteyenlerin tanrı Sin'e yakarmaları,

39 H. Schaudig, *Die Inschriften Nabonidus von Babylon und Kyros' der Großen*, Alter Orient und Altes Testament 256, Ugarit-Verlag, Münster 2001 (3. 1: i 12'-27'), s. 488-489, 496-497; C. J. Gadd, "The Harran Inscriptions of Nabonidus", *Anatolian Studies*, 8, 1958 (H₂A: i 12'-27'), s. 56-59.

40 Lambert, a.g.m., s. 63.

41 *Di'u* hakkında genel bir değerlendirme için bkz. G. Kağnıcı, "Eski Mezopotamya'da Sıtma Hastalığı", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Ed. Şükran Köse ve diğerleri, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 99-116. Ayrıca bkz. CAD/D: 165-166.

42 Tanrı Sin'in yüksek ateş içeren diğer tıbbi vakalardaki rolü konusunda bkz. Scurlock - Andersen, a.g.e., 491-493.

43 T. Oshima, *Babylonian Poems of Pious Sufferers: Ludlul Bel Nemeqi and the Babylonian Theodicy*, Mohr Siebeck, Tübingen 2014, s. 251.

44 DABM 2005 (3. 237 ve 3.238), 77.

45 J. T. Milik, "Prière De Nabonide. Et Autres Écrits D'un Cycle De Daniel: Fragments Araméens De Qumrân 4", *Revue Biblique*, 63/3, 1956 (1-3. fragman, II. satır), s. 408.

46 K. Watanabe, "Die literarische Überlieferung eines babylonisch-assyrischen Fluchthemas mit Anrufung des Mondgottes Sin", *Acta Sumerologica*, 6, 1984, s. 100, 202-103. M.Ö. ikinci binyıl sonlarının Kas ve II. İsin hanedanlarının dönemlerine ait kudurru stellerinde tanrı Sin'in *saħaršubbū*

adına tapınaklar inşa etmeleri, ritüeller düzenlemeleri ya da tanrının kült merkezlerini ziyaret etmeleri gerekmektedir. Nabonidus'un yedi yıl boyunca maruz kaldığı bu hastalığın Mezopotamyalı tanrılarla ilişkileri hakkında pek fazla bilginiz yok⁴⁷; ancak benzer bir hastalığa başka bir kronikte başka bir kralın maruz kaldığı anlatılmaktadır. Seleukos dönemine tarihlendirilen Uruk Kroniği (Şulgi Kroniği olarak da bilinir) isimli metinde (MC 48), III. Ur döneminin ikinci kralı Şulgi'nin (M.Ö. 2094-2047), Esagila tapınağını ve Babil şehrini yağmalamasının, Uruk'daki An(u) kültürünü değersizleştirilmesinin ve ayrıca Ur kentinde bir tapınak inşa ederek tanrı Sin kültürünü yüceltmesinin sonucu olarak bedenini etkileyen bir deri hastalığına yakalandığı ifade edilmektedir⁴⁸. Anlaşılan tanrı Marduk ve An(u) kültlerine verilen zararlar hastalık arasında bir ilişki kurulmuştur. Deri hastalığı ile tanrısal müdahale arasındaki ilişkinin her iki kronikte de ortak öğeler içerdiği söylenebilir⁴⁹. Nabonidus ve Şulgi'nin Harran ve Ur şehirlerinde tanrı Sin adına tapınak inşa ya da düzenleme faaliyetlerine girişmelerinin nedenlerinden birisinin de kralların sağlık sorunlarına ilişkin kaygıları olduğu ileri sürülebilir⁵⁰. Benzer bir durum Yeni Asur kralı Esarhaddon için de geçerli olmuştu. Kral'ın Harran şehrini ziyaret edip burada tanrı Sin adına bir tapınak inşasına karar vermesinin mustarip olduğu deri rahatsızlığı ile yakından ilişkisinin bulunduğu ifade edilmiştir⁵¹. Nitekim kral, tanrı Sin ile deri hastalıkları arasındaki ilişkinin net bir şekilde farkında olduğunu kendi dönemine ait uzun bir anlaşma metninde de göstermişti⁵².

Eğer Nabonidus Kroniği'nde bahsedilen hastalığın Nabonidus'un Duası metninde bahsedilen ve yedi yıl boyunca devam eden bir deri rahatsızlığı olma ihtimali göz önünde tutulacak olursa⁵³, kronikteki "hastalığın iyileştiği" ifadesiyle, ileride

hastalığı ile ilişkisi açık bir şekilde görülmektedir. K. Slanski, *Babylonian Entitlement Narûs (Kudurrus): A Study in Form and Function*, American Schools of Oriental Research, Boston 2003, s. 70-73, 224-226. Tıbbi içerikli metinlerde de aynı ilişki gözlemlenmektedir. DAMB 2005 (19.93), 454; M. Stol, *Epilepsy in Baylonia*, Styx Publication, Groningen 1993, s. 127- 130.

47 Nabonidus'un Duası isimli metinde kralın yedi yıl süren bu rahatsızlığını, Yahudi bir şifacıyı vesile kılarak iyileştiren Yahudilerin tek tanrısıydı. Milik, a.g.m. (1-3. fragman, 4-5. satır), 408-409.

48 MC 48 öy 1¹-21¹ (288-289).

49 P. A. Beaulieu, "Nabonidus the Mad King: A Reconsideration of His Steles from Harran and Babylon", *Representations of Political Power*, Eds. Marlies Heins - Marian H. Feldman, Eisenbrauns, Winona Lake- Indiana 2007, s. 138-139.

50 Uruk Kroniği'nin son kısımlarının çok iyi okunamamasına rağmen, Şulgi de tıpkı Nabonidus gibi bir şifacı tarafından iyileştirilmiştir. Benzer şekilde Şulgi'nin de hastalığının tamamen iyileşmesinin, öncesinde terk ettiği tanrı An(u)'ya yönelmesiyle mümkün olduğu düşünülmüştür. C. Waerzeggers, "The Prayer of Nabonidus in the Light of Hellenistic Babylonian Literature.", *Jewish Cultural Encounters in the Ancient Mediterranean and Near Eastern World*, Eds. M. Popović - M. Schoonover - M. Vandenberghe, Brill, Leiden 2017, s. 74.

51 Radner, a.g.m., s. 173.

52 SAA 2 (6, 419-421. satırlar), 45.

53 Nabonidus'un Duası isimli metnin kaynaklarından birisinin Nabonidus Kroniği olabileceğiyle ilgili tartışma için bkz. Waerzeggers, a.g.m., s. 69-73.

belirtileri daha da belirginleşecek olan hastalığın ilk dönemlerinde hafif seyreden ve görece önemsiz belirtileri kastedilmiş olabilir. Söz konusu kronikte kralın hasta olduğuyla ilgili ifade de geçen GIG ideogramının daha önce de bahsedildiği üzere aynı zamanda birtakım deri hastalıklarına da göndermede bulunduğu göz önünde tutulmalıdır. Ancak nihayetinde bu konu hakkında kesin bir şey söylemek zor. Bununla birlikte Harran Steli'nde bahsedilen *di'u* hastalığının kralı ne derecede etkileyip etkilemediği ise bilinmemektedir.

Elam Krallarının Felç Hadiseleri

Yeni Babil Kronikleri'nde (ABC 1 ve MC 16) iki Yeni Elam kralının felç geçirip ölmeleriyle ilgili detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan ilki Humban-nimena (M.Ö. 692-689), bir diğeri ise ondan sonra tahta geçen I. Humban-haltaş (M.Ö. 689-681) ile ilgilidir. Her iki kralın sakatlığıyla ilgili bu tıbbi bilgiler sadece söz konusu kronikte yer almaktadır. Başka hiçbir Mezopotamya ve Elam kaynağında bu konu hakkında bilgi bulunmamaktadır⁵⁴. Bundan dolayı bu bilgilerin kaynağının ya da bu bilgilere nasıl ulaşılmış olduğunun izini sürmek mümkün olamamaktadır. Diğer taraftan kroniklerde iki Elam kralının sakatlanmalarıyla ilgili detay verilmesinin nedenleri de üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Zira yukarıda değinilen bazı Asur ve Babil krallarının hastalıkları hakkında, başka kaynaklardaki destekleyici bilgilere rağmen kroniklerde detay verilmemiştir. Anlaşılan kroniği derleyen kâtip tarafından (Babilli Ea-nadin) bir önceki Elam kralı Kudur-Nahhunte'nin (M.Ö. 693-692) kardeşi olan Humban-nimena'nın üç yıl süren kısa hâkimiyet dönemi için sadece iki olay kaydedilmeye değer bulunmuştu. Bunlardan bir tanesi kralın sakatlığı (felç olması), bir diğeri ise Bağdat'ın aşağı yukarı 100 kilometre kuzeyinde Dicle nehri üzerinde bulunan Halule şehrinde Elam ile Asur arasında yapılan ve Asur'u geri çekilmeye zorlayan (?)⁵⁵ M.Ö. 691 yılındaki Halule savaşıydı⁵⁶.

54 Bu konuda belki tek istisna, Babilli Nabû-bêl-sümâte'nin Yeni Asur kralı Asurbanipal'e (M.Ö. 668-627) gönderdiği bir mektupta geçen Elam kralının inme (*mi-si-id*) geçirdiği ve birçok şehrin ona karşı isyana kalkıştığıyla ilgili ifadelerdir. Bu ifadelerin kroniklerde geçen iki Elam kralı (Humban-nimena ve I. Humban-haltaş) ile ilgili olmadığı, söz konusu mektupta inme geçiren Elam kralının Te'umann (M.Ö. 664-653) olduğu kabul edilmektedir. R. Mattila, "The Political Status of Elam after 653 BC According to ABL 839", *State Archives of Assyria Bulletin*, I, 1987, s. 27-30.

55 Kronikte bir Elam üstünlüğünden bahsedilmektedir (ABC 1: iii 18' (80) ve MC 16 iii 18' (198-199)); ancak Yeni Asur kralı Sanherip'in (M.Ö. 705 - 681) yazıtlarında tam tersi bir durum söz konusudur. Bkz. RINAP 3/1, 18 v 3', 22 v 60', 23 v 51', 34 47' (burada açık bir şekilde Elamlılar'ın yenildiği ve çok sayıda asker öldürüldüğü ifade edilmiştir) ve 35 ay 44'.

56 Bu savaşta bir Elam ve Babil ittifakı söz konusuydu. Babil'de tahta çıkmadan önce (Lahiru şehrinin valiliği sırasında) Asur'un Babil üzerindeki etkili ezici siyasi gücünden dolayı Elam'a sığınan ve sonrasında kral olan Muşezib-Marduk (M.Ö. 693-689) ile Elam kralı Humban-nimena arasında Asur tehlikesine karşı ortak hareket etme kararı alınmıştı. Bu süreçte Babil'in açık bir şekilde Elam desteğine ihtiyaç duyduğu kesindir. Ancak Halule savaşından sonra Asur'un Babil

Yeni Babil Kroniği'ne göre (ABC 1 ve MC 16) Elam kralı Humban-nimena'nın kısmi sakatlığı Babil kralı Muşezib-Marduk'un dördüncü yani son yılında ve Nisanu/Mart-Nisan ayının (ⁱⁱ*Nisannu*) on beşinci gününde meydana gelmiştir. Kral felç geçirmiştir ve konuşmasına mani olacak derecede bir konuşma güçlüğü yaşamıştır⁵⁷. İlgili kayıta geçen Akadca *mišittum imišidsuma* (< *mašādu*) ifadesi kralın söz konusu sakatlığını tanımlamaktadır. Genellikle inme ya da felç olarak çevrilen *mišittu* kelimesi⁵⁸ bazı tıbbi metinlerde tek başına geçerken, bazılarında söz konusu kronikte olduğu gibi *mašādu* (vurmak, çarpmak) fiiliyle birlikte geçmektedir⁵⁹. İki kelimenin tam olarak modern dillere nasıl çevrileceğiyle ilgili bir karışıklık söz konusu olsa da⁶⁰ ikincisi (*mašādu*) genellikle kendi başına felce yol açan bir duruma göndermede bulunmaktadır⁶¹. Kısacası iki kelimenin birlikte kullanımı “inmenin felce yol açtığı” anlamını vermektedir. İnme beynin belirli bir bölgesinde meydana gelen damar tıkanıklığından kaynaklanarak yüz, el, kol, ayak gibi vücudun belirli uzuvlarını kullanım dışı bırakarak kişiyi felç eder. Humban-nimena'nın sakatlığı, yüz bölgesinin belirli bir bölümünde etkili olan bir kısmi felç durumu gibi gözükmektedir. İlgili kayıttan felcin sadece ağız bölgesini etkilediği anlaşılmaktadır. Kral ağız bölgesindeki kasların hareketsizleşmesi neticesinde konuşma güçlüğü (*pū*(ka) *šú šabitma atmâ la le-’i*) yaşamıştır. Başka herhangi bir görünür bulgudan (şekil bozukluğu ve salya akıntısı gibi) bahsedilmemiştir⁶².

Tıbbi metinlerde inmeden ya da başka rahatsızların neden olduğu tıbbi durumlardan dolayı bedeninin bir kısmını ya da tamamını etkileyen geçici veya kalıcı felç vakalarıyla ilgili dışarıdan gözlemlenen ya da hastaların hekimlere tarif

üzerindeki siyasi etkisi tam anlamıyla ortadan kaldırılamamış olunacak ki, nihayetinde Asur kralı Sanherip, Babil şehrini ele geçirdi. Muşezib-Marduk ve ailesi esir alınarak Asur'a götürüldü. Muşezib-Marduk'un dört yıllık hâkimiyet süresine ait bir kral yazıtı bulunmadığı için tüm bu gelişmeleri büyük oranda Asur yazıtları ve Yeni Babil Kronikleri'nden takip ediyoruz. Bkz. SAAS 12, III: 34-35; RIMB 2, B.6.29: 162; Frame, *a.g.e.*, s. 52; ABC 1: iii 22'-23' (80-81).

57 ABC 1: iii 19'-21' (80) ve MC 16: iii 19'-21' (198-199): ¹⁹MU IV *Mu-še-zib-^dMarduk* ⁱⁱⁱ*Nisannu* UD XV^{kam} ²⁰*Me-na-nu šar* ^{kur}*Elâmti mi-šit-tum i-mi-šid-su-ma* ²¹*pūšú šabitma atmâ la le-’i*.

58 CAD M/2: 125 (*mišittu* A); AHw II M-S: 660-661.

59 DABM 2005 (13.227, 13.228, 13.230, 13.231, 13.232, 13.233, 13.236, 13.238, 13.239, 13.240, 13.241, 13.242, 13.243), 328-330. Ayrıca tıbbi metinlerde geçen *mišittu* ile ilgili daha fazla kayıt için sayfa 739'a (164-184 arası notlar) bakınız.

60 S. Salin, “Words for Loss of Sensation and Paralysis in Assyro-Babylonian Medical Texts: Some Considerations”, *JMC*, 31, 2018, s. 31-32.

61 CAD M/1: 351; AHw II M-S: 623.

62 Kralın muhtemelen beyninin sol tarafında bir tıkanıklık meydana gelmişti. Çünkü günümüzdeki benzer vakalarda beynin sağ tarafındaki tıkanıklık durumlarında hasta genellikle konuşma güçlüğünden şikâyetçi olmaz. M. Kinsbourne, “The Right Hemisphere and Recovery From Aphasia”, *Handbook of Neurolinguistics*, Eds. Brigitte Stemmer - Harry A. Whitaker, Academic Press, San Diego-California 1998, s. 386. Bu türden kısmi felçlerin görülme olasılığının ilerlemiş yaşlarda daha sık görülmesinden dolayı kralın yaşının oldukça ilerlemiş olduğu da düşünülebilir. Scurlock - Andersen, *a.g.e.*, s. 327.

ettiği çok sayıda belirtinin tanımlandığı görülmektedir⁶³. Tıpla ilgili bir metin, Humban-nimena'nın durumuna benzer bir kayıt içermektedir. Bu metindeki ifade şu şekildedir: “konuş[amadığı] için ağzını (ve) dudaklarını sağa ve sola kımlıdattamıyorsa...”⁶⁴. İnme (*mišittu*) için tedavi önerilerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Çoğunlukla bitkisel içerikli sağaltıcıların yer aldığı bu tedavi reçetelerinde birtakım büyümlü sözler de vardı. Ayrıca tütsü, masaj ve merhem gibi yöntem ve araçlara da başvuruluyordu⁶⁵. Amaç felcin etkisini azaltmak ve felçten kaynaklanan ya da ona eşlik eden belirtileri (his kaybı ve sarkıklık gibi) ortadan kaldırmaktı⁶⁶. Eski Mezopotamya inanışına göre tanrı ve tanrıçaların yanı sıra ifritlerin, hayaletlerin veya başka doğaüstü güçlerin insanları hafif ya da ciddi derecede hasta etme güçleri vardı. Bu doğaüstü güçler arasında inme ve felç vakalarına yol açan ifritler ve hayaletler de bulunmaktaydı⁶⁷. Bu ifritler ve hayaletler hastalarına “dokunur” (*lapātu*), “saldırır ya da vurur” (*maḥāšu*) ve onları “ele geçirirdi” (*šabātu*)⁶⁸. Bazıları inme ve felçten kaynaklanan bedenin birtakım bölgeleriyle doğrudan ilişkiliydi. Örneğin Elam kralı Humban-nimena örneğinde olduğu gibi doğrudan ağız bölgesini etkilerdi. Genellikle tekin olmayan ıssız ve karanlık yerlerde insanlara saldıran *rābišu* (Sümerce: MAŞKIM) ya da Şulak isimli ifritler ağız bölgesini felç ederek ciddi derecede konuşma güçlüğüne neden olurlardı⁶⁹. İnsanlara hastalık bulaştıran ya da onların bedensel-zihinsel sakatlanmalarına yol açan birçok doğaüstü gücün aksine özellikle ilkinin (*rābišu*) yanlış-hatalı eylemlerde bulunan kişilere tanrının (çoğu zaman tanrı Enlil) memnuniyetsizliğini iletmek için görevlendirildiğine inanılmıştır⁷⁰. Normalde

- 63 Eski Mezopotamya'da inme ve felç vakalarıyla ilişkilendirilen çok sayıda teşhis (diagnoz) ve tahmin (prognoz) kayıt altına alınmıştır. Bu tür vakaları tanımlayan Akadca terimlerin çok sayıda olması, Mezopotamyalı hekimlerin felci sadece basit bir “hareketsizlik” sorunu olarak algıladıklarını göstermektedir. Bu konuda bkz. Scurlock - Andersen, *a.g.e.*, s. 290-294; Salin, *a.g.e.* Ayrıca genellikle sadece ağız bölgesini etkileyen felç vakaları için kullanılan terimler için bkz. Wilson - Reynolds, *a.g.m.*, s. 72-74.
- 64 DABM 2005 (13.234), 329: DIŞ NA KA-šú NUNDUN-su ana ZAG/GÜB kub-bu-ul-ma da-ba-ba la i-le-[‘i].
- 65 J. V. K. Wilson - E. H. Reynolds, “On Stroke and Facial Palys in Babylonian Texts”, *Disease in Babylonia*, Eds. I.L.Finkel - M. J. Geller, Brill, Leiden 2007, s. 77-84.
- 66 Scurlock - Andersen, *a.g.e.*, 2014 (3. metin: Die babylonisch-assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen [BAM] 398= The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania – Series A: C. Text BE 31.56), 561-566.
- 67 N. P. Heeßel, *Babylonisch-assyrische Diagnostik*, Alter Orient und Altes Testament 43, Ugarit-Verlag, Münster 2000 (SA.GIG / *Sakikku* XXVII: A 1’-13’), s. 297, 301; Wilson - Reynolds, *a.g.m.*, s. 87-90.
- 68 Bu konuda ve ayrıca insanların hastalıklarının başlangıç anlarını tanımlayan başka Akadca fiiller için bkz. S. Salin, “When Disease “Touches”, “Hits”, or “Seizes” in Assyro-Babylonian Medicine”, *Kaskal*, 12, 2015 (özellikle inme ile ilgili *mašādu* fiilinin kullanımı için bkz. s. 329-330).
- 69 DABM 2005 (13.19, 19.80, 19.81), 287, 450.
- 70 Akad kralı Naram-Sin’in efsanesi olarak da bilinen Eski Babil döneminden Yeni Asur dönemine kadar çok sayıda kopyası bulunan Kuta Efsanesinde *rābišu* ifritlerinin Enlil’in emrinde oldukları görülmektedir. O. R. Gurney, “The Sultantepe Tablets (Continued). IV. The Cuthaeen Legend of

özellikle M.Ö. 3. ve 2. binyılda kendisine atfedilen tanrısal üstünlüğe rağmen, tanrı Enlil'in özellikle M.Ö. I. binyıldan sonra dünyevi hayat üzerindeki dinsel etkisinin alanı oldukça daralmış ve zaman içerisinde onunla ilişkilendirilen birçok tanrısal üstünlük ve güç tanrı Marduk (kimi zaman Bel ismiyle de bilinmektedir) ile özdeşleştirilmiştir. Böylece tanrı “Enlil ile aynı masada yemek yediğine” ve onun yetkiyle hareket ettiğine inanılan *rābişu*'lar⁷¹, tanrı Marduk'un insanları hasta etme ya da sakat bırakma konusundaki cezalandırıcı vasfının bir aracı haline gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında kral Humban-nimena'nın konuşma güçlüğüne yol açan inme hadisesi veya felç süreciyle ilgili kaydı, *rābişu* ifriti aracılığıyla tanrısal (Marduk/Bel) bir cezalandırmanın göstergesi olarak okumak mümkün gözükmektedir.

İlgili kronikteki kayıta (ABC 1: iii 19'-21' ve MC 16: iii 19'-21') Humban-nimena'nın sağlık sorunuyla tanrısal bir cezalandırma arasında açıktan bir ilişki kurulmamış olduğu görülmektedir. Ancak kralın sakatlığıyla ilgili metinde açıkça ifade edilen ve edilmeyen tıbbi ve dini detaylar ile kralın sakatlığından yedi ay sonra, yani aynı yılın Kislev /Kasım-Aralık ayının (*ina*ⁱⁱⁱ *Kislīmi*) birinci günü Babil şehrinin Asurlular tarafından ele geçirildiği ve sonrasında Babil kralı Muşezib-Marduk'un esir alınıp Asur'a götürüldüğü ile ilgili kayıt⁷² arasındaki bağlamsal ilişki göz önünde bulundurulduğunda metnin ötesinde bu yönde bir ilişkinin kurulmuş olma ihtimali yüksektir. Nitekim bu olaydan dört ay sonra, yani Adar/Şubat-Mart ayının (*ina*ⁱⁱⁱ *Addari*) yedinci gününde Elam kralının öldüğü kaydedilmiştir⁷³. Daha öncesinde Asur'a karşı ortak hareket eden ve kısmi bir zafer elde eden Elam ve Babil ittifakının Elam kralının felç geçirmesinden sonra bir kopuşa yol açmış ya da Babil'e gereken siyasi ve askeri desteğin bu sağlık sorunundan dolayı verilememiş olması düşük bir ihtimaldir. Nitekim kral kısmi bir felç geçirmiştir ve hala hayattadır. Sadece bu vakadan dolayı Asur'a karşı Babil'e destek verememiş olması pek olası gözükmemektedir. Bu durumda akıllara ya gizli bir Elam-Asur ittifakı⁷⁴ ya da Elam'ın bu mücadeleye dâhil olmama kararı aldığı gelmektedir. Her iki durumda da Babil, Elam desteğinden mahrum kalarak kendi kötü kaderine terk edilmiştir.

Naram-Sin", *Anatolian Studies*, 5, 1955 (Kuta Efsanesi'nin Ninive versiyonu K.5418a = CT, XIII, s. 39-40; B ve Sultantepe versiyonu S.U. 51,78 + 166: E, 68'), s. 102-103; Scurlock - Andersen, *a.g.e.*, s. 254.

71 W. Van Binsbergen - F. Wiggermann, "Magic in History: A Theoretical Perspective, and Its Application to Ancient Mesopotamia", *Mesopotamian Magic: Textual, Historical, and Interpretative Perspectives*, Eds. Tzvi Abusch - Karel van der Toorn, Styx Publications, Groningen 1999, s. 27.

72 ABC 1: iii 22'-23' (80-81) ve MC 16: iii 22'-23' (198-199).

73 ABC 1: iii 25' (81) ve MC 16: iii 25' (198-199). Kralın ölüm nedeninin söz konusu felçten kaynaklanmış olma ihtimali vardır; ancak bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Diğer taraftan kralın ölene kadar, yaklaşık on bir ay bu sakatlıktan çektiği yönündeki düşünce de (Wilson ve Reynolds, *a.g.m.*, s. 71), bana göre en azından kronikteki ilgili kayıttan çıkarılacak bir sonuç değildir.

74 Halule savaşından (M.Ö. 691) önce Asur ve Elam arasındaki bir anlaşmanın varlığıyla ilgili tartışma için bkz. SAAS 12, III: 34.

Kronik derleyicisinin ilgili satırları kaydederken Elam kralının yaşadığı sağlık sorunu hakkında detay vermek istemesinin arka planında bu ilişkiler ağının etkisinin hissedildiği Babil yanlısı bir tutum olduğu söylenebilir.

Aynı kronikte bir başka Elam kralının, bir önceki Elam kralıyla soy ilişkisi hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan, I. Humban-haltaş'ın da aynı sakatlığı maruz kaldığı kaydedilmiştir. Sekiz yıl Elam tahtında kaldığı anlaşılan kralın M.Ö. 681 yılının Tışri/Eylül-Ekim ayının (*ina*ⁱⁱⁱ *Taşrūti*) yirmi üçüncü günü bir öğlen vakti rahatsızlandığı (*maḥiṣ*) akşam saatlerinde ise öldüğü kaydedilmiştir⁷⁵. Kralın rahatsızlığını tanımlayan Akadca fiil *maḥiṣ* (< *maḥāṣu*, *maḥiṣu*) “vurmak ve saldırmak (çoğu zaman öldürmek veya yaralamak amaçlı) gibi anlamlara gelmektedir⁷⁶. Grayson bu kelimenin bir felç hadisesini tanımladığını düşünmüştür⁷⁷. Eğer ortada bir felç vakası var ise⁷⁸ (zira kroniklerde hasta olmak durumu genellikle GIG (*marāṣu*) ideogramı ile ifade edilmektedir), I. Humban-haltaş'ın da bir önceki Elam kralı gibi benzer bir felç vakası ile karşı karşıya kaldığı düşünülebilir. Ancak kronikte ikinci felç vakasının kralın bedeninde nereleri etkilemiş olabileceği ile ilgili bir bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte felç olduktan birkaç saat sonra kralın ölmesi, ölüm nedeninin söz konusu felç ile ilgili olduğunu düşündürmektedir. Felç ile ilgili ölüm vakalarının felç geçiren kişinin beyin damarlarındaki kanamaların ve tıkanıklıkların derecesine ve süresine bağlı olduğu⁷⁹ göz önüne alındığında I. Humban-haltaş'ın nörolojik belirtilerinin çok ciddi olduğu ve kısa sürede ölümüne yol açtığı söylenebilir. Hakkında çok fazla şey bilinmeyen I. Humban-haltaş zamanında Asur ile ilişkiler normal seyirde devam etmekteydi. Herhangi bir askeri anlaşmazlık söz konusu değildi⁸⁰. Bununla birlikte kronikte Elam kralının döneminde meydana gelen Babil kralı Nergal-uşezib (M.Ö. 694-693) zamanında Asurlular tarafından yağmalanıp götürülen Uruk şehrinin tanrılarının⁸¹ kralın ölümünden önce tekrardan (Elam?)'dan Uruk kentine geri getirilmesi hadisesi⁸², bu olayla kralın hastalığı arasındaki muhtemel bir ilişkinin çerçevesini (varsa) belirlemek açısından bazı ipuçları içermektedir.

75 ABC 1: iii 30'-31' (81) ve MC 16 iii 30'-31' (198-199): ³⁰*Hum-ba-[ḫal]-da-šú šār Elāmti ina muṣṣali* (an.izi) ³¹*ma-ḫi-iṣ-ma ina rabē* (šú)^e d[Šamši imt]ūt (ug₇)^u.

76 CAD M/1: 71-76; AHW II/M-S: 580; Salin, “When Disease”, s. 323-325.

77 ABC 1: iii 31' (81). Buna karşılık Glassner ise kelimeyi hasta olmak/ rahatsızlanmak olarak çevirmeyi tercih etmiştir. Bkz. MC 16 iii 31' (199).

78 Kralın rahatsızlığı hakkındaki daha eski düşünceler için bkz. R. Labat, “La Mort Du Roi D'Elam Ḫumban-Ḫaltaš I, Dans La Chronique Babylonienne”, *ArOr*, 17, 1949, s. 1-6.

79 Wilson - Reynolds, a.g.m., s. 69.

80 SAAS 12, III: 36-37.

81 ABC 1 iii: 1'-3' (79) ve MC 16 iii: 1'-3' (198-199).

82 Metinde tanrılarının getirildiği yerin neresi olduğu büyük oranda okunamasa da bu yerin Elam olduğu ileri sürülmüştür. Bkz. ABC 1 iii: 29' (81) ve MC 16 iii:29' (198). Ancak Asur tarafından yağmalanan tanrı heykellerinin Asur yerine Elam'dan geri getirilmesi, Babil kralı Nergal-uşezib'in Elam desteğiyle Asur'a karşı savaşa girmesi ve yenilerek tahtından olması hadiseleri arasındaki ilişki ağının nasıl gerçekleştiği muallaktır.

Ancak bu konuda şimdilik net bir şey söylemek mümkün değildir. Neticede Elam kralının rahatsızlanarak aynı gün içerisinde ölmesi ile ilgili kayıt yukarıda bahsedilen Babil yanlısı tutumun tarih yazımına yansımalarının bir diğer örneği olarak görülebilir. En azından bu olaydan bahseden kâtibin Elam krallarının sakatlıklarıyla ve ölümleriyle ilgili bilgiyi ve detayı atlamamak konusunda hevesli olduğu⁸³ kesindir. Ne türden bilgilerin kaydedileceği konusundaki bilinçli tercihin kâtiplerin dünya görüşü, bahsedilecek kralların mensubiyetleri, söz konusu tıbbi rahatsızlıkların içeriği ve tanrısal arka planı ile tarih yazım geleneğinin siyasi/ideolojik yönleriyle ilişkili olabileceği unutulmamalıdır.

Yeni Elam krallarının Asur ve Babil krallarına görece, “nihai akıbetleriyle”⁸⁴ ilgili kayıtları temelde aşağı yukarı M.Ö. 8. yüzyılın sonlarından 7. yüzyılın ortalarına kadar devam eden, zaman zaman birbirlerine karşı ortak hareket etme politikasıyla karışık Elam, Babil ve Asur mücadelelerinin bir yansıması olarak okunabilir⁸⁵. M.Ö. 3. binyılın ortalarından itibaren Mezopotamya kaynaklarında Elam’dan siyasi bir güç olarak bahsedilmeye başlandığı bilinmektedir. Asur kaynaklarında ise Elam adı yoğun bir şekilde Yeni Asur kralı II. Sargon’un (M. Ö. 721-705) yıllıklarından itibaren gözükmeye başlamıştır⁸⁶. Elam ile olan siyasi çekişmeler ve askeri mücadeleler Asur devletinin yıkılmasına kadar devam etmiştir⁸⁷. Özellikle Yeni Asur kralı Asurbanipal (M.Ö. 668-627)’in Elam kralı Teumman’ı M.Ö. 653 yılında Ulai nehri yakınlarındaki savaşta (Til Tuba savaşı) yenmesinden sonra bağımsız bir Elam gücünden bahsetmek artık mümkün olmamıştır⁸⁸. Dolayısıyla M.Ö. I. binyılın Asur kral yazıtlarında, kraliyet yazışmalarında ve kehanet metinlerinde Yeni Elam döneminin krallarıyla ve/ya Elamlılarla ilgili kayıtlarda genellikle olumsuz ve yanlı bir algının canlı tutulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bundan dolayı Babil ve Borsippa gibi kentlerde derlenen kroniklere kâtipler tarafından Elam krallarının sağlık durumlarıyla ilgili bazı detayların eklenme nedeninin Asur ve Babil yazıtlarındaki Elam ile ilgili olumsuz ifadelerden ve Elam hakkında var olan siyasal ve toplumsal yargılardan kaynaklanan bakışla ilgisi olduğu düşünülebilir⁸⁹. Ancak bu tahmin

83 Labat’ın kullandığı tabirle “complaisamment”. Labat, a.g.m., s. 5.

84 Kroniklerde Elam krallarının hastalıkları veya sakatlıklarının sonrasında iyileştiğine dair herhangi bir kayıt yoktur. Bu rahatsızlıklar ya onların ölümüne yol açmış ya da ölene kadar bu rahatsızlıklarıyla yaşamak zorunda kalmışlardır.

85 Frame, *Babylonia 689-627 B.C.*, s. 255-256.

86 D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Volume 2, The University of Chicago Press, Chicago- Illinois 1927, 55: 26; J. Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, SBL Press, Atlanta 2017, s. 171-175.

87 *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Berlin 1928, 12: 17-18; 1: 201.

88 Luckenbill, a.g.e., 862-863: 333; D.T. Potts, “The Elamites”, *The Oxford Handbook of Iranian History*, Ed. Touraj Daryaee, Oxford University Press, New York 2012, s. 46.

89 Özellikle M.Ö. 2. binyılın sonunda Elam’ın Babil’i istilası, kutsal mekânları yağmalaması ve tanrı Marduk kültürünü Babil’den götürmesi Babillilerin belleklerinde silinmeyen izler bıraktı. Bu kötü anılar Babil’in Elam tarafından dönem dönem istila edilmesiyle tazeliğini hiç yitirmedi. G. De

kronik derleyicilerinin Elam krallarının hastalıklarının detaylarıyla ilgili “gerçeklik boyutunun derecesini (şimdilik) öğrenme imkânımızın olmadığı” bilgileri herhangi bir kaynaktan mı öğrendiklerini (Asur, Babil ya da Elam) ya da bunları kulaktan dolma (belki uydurma ?) bilgilerle mi derledikleri sorusunu cevaplayamamaktadır.

Kroniğin kâtibi iki Elam kralının sakatlığını ve ölümünü farklı kelimelerle tanımlamıştır. Her iki olay aynı metinde ve aynı yazar tarafından kaleme alınmasına rağmen, bu tür ufak gibi gözükken filolojik detaylar kralların sakatlıklarının içeriği, belirtileri, süresi ve sonucu gibi detaylara katkı sunmak açısından önemlidir. Humban-nimena'nın sakatlığını tanımlayan *mišittum imišidsuma* inmeden kaynaklı kısmi bir felç olayını tanımlamaktadır. Kralın yüzündeki bir bölge (ağız) etkilenmiş, bundan dolayı da konuşma güçlüğü yaşanmıştır. Kral bu kısmi sakatlık hadisesinden sonra yaklaşık on bir ay daha yaşamıştır. Dolayısıyla bu sakatlığının ölümcül veya çok ciddi sonuçları olmamıştır. Kralın ölümü ise *šīmāti^{mes}/nam^{mes}* (< *šimtu*)⁹⁰ olarak ifade edilmiştir. Bir diğer kral I. Humban-haltaş'ın sakatlığını tanımlayan kelime ise *maḥiṣ* olmuştur. Kelimenin başka metinlerdeki kullanımına da bakıldığında “kişiye zarar vermek”, “yaralamak ve öldürmek amaçlı ona saldırmak” gibi anlamları bulunmaktadır. Tanrısal bir silahla vurulma kullanımının da olduğu görülmektedir. Nitekim kral tanrısal ya da doğaüstü güçlerin saldırıları neticesinde rahatsızlanarak⁹¹ aynı gün hatta birkaç saat içerisinde ölmüştür. Kralın ölümü ise *imtūt^{uu}/ug^{uu}* (< *mātu*)⁹² şeklinde ifade edilmiştir. Kralların ölümlerinin de farklı kelimelerle ifade edildiği görülmektedir. Her iki kelime de doğal bir ölüme, daha doğrusu, başka bir insan ya da insanlar tarafından öldürülmemiş olduklarını göstermektedir. İlki (*šīmāti*), *ana šimti alāku* (kişinin kaderine yürümesi/gitmesi) kullanımında olduğu gibi daha doğal bir ölüme ilgili gözükmektedir. Kelime süreye yayılan bir ölümü ifade eder. Ancak ikincisinin (*imtūt^{uu}*) daha keskin, trajik ve nedeni ve süreci netlik içeren bir ölüm hadisesini tanımlamak için kullanılmış olabileceği söylenebilir.

Sargon'un Uykusuzluk Problemi ve Erra-imitti'nin Ölümü

Yeni Babil kronikleri dışında iki ayrı kronikte (Weidner/Esagila ve Eski Krallar) iki kralın farklı tıbbi durumuyla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Her iki kronik de yaklaşık olarak M.Ö. üçüncü binyılın ortalarından ikinci binin başlarına kadarki sürede hüküm sürmüş Sümer, Akad ve Babil kralları hakkında birtakım bilgiler içermektedir. Yeni Asur ve Yeni Babil dönemlerine tarihlendirilen üç farklı kopya versiyonu bulunan (Ass 13955 gv, 6.4, VAT 14515) Weidner Kroni-

Breucker, “Heroes and Sinners: Babylonian Kings in Cuneiform Historiography of the Persian and Hellenistic Periods”, *Political Memory in and after the Persian Empire*, Eds. J. M. Silverman - C. Waerzeggers, SBL, Atlanta 2015, s. 80-83.

90 CAD Š/3: 11-18; AHw S-Z: 1238-1239.

91 Labat, a.g.m., s. 5-6.

92 CAD M/1: 421-427; AHw II/M-S: 634-635.

ği'nin temelde Babil şehrini ve buradaki Esagila tapınağını ön plana çıkartmak ve dolayısıyla tanrı Marduk kültünü yüceltmek amacıyla derlenmiş olduğu anlaşılmaktadır⁹³. Metinde geçen bazı Sümer ve Akad krallarının tanrı Marduk kültüne yeteri kadar önem vermemeleri hatta kimi zaman tanrıya karşı çıkacak hareketlerde bulunmaları nedeniyle tanrısal destekten mahrum kalmaları ve bazen de cezalandırılmaları metnin ön plana çıkardığı en temel temadır⁹⁴. Kralların dönemleri ile ilgili bazı değer yargılarında bulunması da metnin oldukça yanlı ve belirli bir mesaja yönelik derlendiğini göstermektedir⁹⁵. Tanrı Marduk, Esagila tapınağına erzak sağlayan ve tapınakla yeteri kadar ilgilenen eski dönemlerin krallarını, onların hâkimiyet alanlarını sağlamlaştırmakla ödüllendirmekteydi. Diğer yandan kendisine yönelik "saygısızca" hareketler ise farklı şekillerde cezalandırılmaktaydı. Kimi krallar hasta oluyor, kimisi ölüyordu. Bazı krallar ise göçebe topluluklarının akınlarıyla uğraşmak zorunda kalıyordu.

Weidner Kroniği'ne göre Akad kralı Sargon (M.Ö. 2334-2279), önceleri Esagila tapınağına yaptığı sunularla Marduk'un övgüsüne mazhar olmaktadır. Sargon hâkimiyeti altında bulunan Akad şehrinin karşısında adına Babil dediği bir başka yerleşim yeri inşa etti. Bunu kendisine bir saygısızlık olarak gören Marduk, Sargon'a karşı cephe aldı ve kendi tebaasının ona karşı isyan etmesini sağladı⁹⁶. Bununla yetinmeyen tanrı, kral Sargon'a uykusuzluk problemini musallat etti⁹⁷. Sargon'un yaptığı aynı yanlıştan dolayı uykusuzluk problemiyle cezalandırılması benzer şekilde Eski Krallar Kroniği'nde de (BM 26472) anlatılmaktadır⁹⁸. Her iki kronikte de tanrı Marduk tarafından verilen cezanın bir yönünü oluşturan Akad kralı Sargon'un uykusuzluk (*la şalālu*) sorununun krallıkta meydana gelen olaylarla ilişkili olduğu görülmektedir. Anlaşılan doğudan batıya ülkenin birçok yerinde krala karşı isyanlar ve ülkede baş gösteren kıtlığın insan ölümlerine yol açması gibi ciddi olaylar neticesinde endişe, kaygı ve korkudan kaynaklanan stres kralın uykusuzluk problemi yaşamasına yol açmıştır⁹⁹.

93 De Breucker, a.g.m., s. 85.

94 ABC 19: 26'-28' (146) ve MC 38: 36'-38' (264-267): "*onun emriyle düşman tanrılar bağlandı ve onlara kirli giysiler giydirildi. ...O şehrin tanrılarına karşı günah işleyenlerin yıldızı gökyüzünde durmayacak... Bir kralları olmayacak, krallık asası elinden alınacak, hazineleri bir harabeye dönüştürecek*".

95 Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, s. 43-45.

96 ABC 19: 46'-52' (148-149) ve MC 38: 56'-61' (266-267).

97 ABC 19: 52b' (149) ve MC 38: 61' (266-267): *ik-ki-ru- šu-ma la şa-la-lu šakin/gar-[šu(?)].*

98 ABC 20 A: 23' (154) ve MC 39: 23' (270-271): *ik-ki-ru- šu-ma la şa-la-la i-mi-id-[su].*

99 Çivi yazılı metinlerde geçen uyuyamama sorunlarının hastalıklarla ilişkili fiziksel acılar ve huzursuzluklardan kaynaklanabileceği gibi stres ile de ilgisi olduğu görülmektedir. Bununla birlikte ölen (uykuda olan) kişinin yattığı yerde rahatsız edilmesiyle ölünün ruhunun da aynı sorunla karşı karşıya kalacağı düşünülmüştür. Bkz. DABM 2005 (16.13), 369; CAD/ Ş: 67.

Kralların kendi sağlıklarını muhafaza etmek için Babil'in tanrılarına sunularda bulunmaları geleneği Helenistik ve hatta Parth dönemlerine kadar devam etmiştir. Geç Babil kronikleri ve günlükler bu konuda kayıtlar içermektedir. Seleukos dönemi kralları ve kralların yakın maiyetlerinin sağlıklı olmaları (*ana baltu*) temenisiyle genellikle Esagila tapınağında ve tanrı Bel ve tanrıça Beltiya adına yapılan birtakım sunularla tanrısal desteğin sağlanması amaçlanmaktaydı¹⁰⁰.

Tanrı Marduk'un kudretini öven ve ön plana çıkaran bir diğer metin Pers ya da Helenistik döneme tarihlendirilen, iki kopyası bulunan (BM 26472 ve BM 96152) ve Akad kralı Sargon'dan I. İsin hanedanı ve Asur kralı Iluşuma dönemlerine kadarki süreden bahseden Eski Krallar Kroniği'dir (ABC 20A-B ve MC 39-40)¹⁰¹. Bu kroniğin her iki kopyası da bir kralın ilginç ölümünden bahsetmektedir. Başka hiçbir kaynakta geçmeyen bu olay, I. İsin Hanedanı kralı Erra-imitti'nin (M.Ö.1868-1861) yediği sıcak yemekten dolayı ölmesidir¹⁰². Kronikteki kayda göre sarayında gerçekleşen bu ölüm hadisesinin görünür nedeni tam olarak belli değildir. Ölümün kralın yediği sıcak yulaf lapasından (*pappasu*) kaynaklanmış olduğu kaydedilmiştir; ancak kralı öldüren şey çok büyük ihtimalle sıcak lapanın kendisi değildi. Aşırı sıcak bir yemeği tüketmenin tek başına bir ölüm nedeni olması düşük bir ihtimaldir. Yenilen şeyin nefes borusuna kaçması ve kişinin boğulması¹⁰³ ya da yenilen şeyin içerisine öldürücü bir zehrin katılmış olması daha olası bir senaryodur. Bununla birlikte Eski Krallar Kroniği'nin derleyicisinin Erra-imitti'nin ölümüyle ilgili ifadelerini, kralın sarayında gerçekleşen bir ritüel (*šar pūhi*) anlatımının¹⁰⁴ arasına yerleştirmiş olması bu iki olay arasında bir ilişki olabileceğini düşündürt-

100 Y. Mitsuma, "The Offering for Well-Being in Seleucid and Arsacid Babylon", *Archiv für Orientforschung*, 53, 2015, s. 117-127.

101 Waerzeggers, "The Babylonian Chronicles: Classification and Provenance", s. 292; ABC 20: 45-49.

102 ABC 20 A 34' - B öy 4' (155) ve MC 39 34'-40 4' (270-273): *md'Er-ra-i-mit-ti ina ēkalli-šū pap-pa-su im-me-tū ina sa-ra-pi-šū im-tu-ut*.

103 A. Ungnad, "Woran starb König Era-imitti von Isin?", *Orientalia*, 12, 1943, s. 194-195.

104 Söz konusu ritüel *šar pūhi* olarak bilinen vekil kral atama uygulamasıdır. Buna göre gerçek kralla ilgili, kehanetlerden yola çıkılarak yapılan kralın kendisi ya da hâkimiyeti altındaki ülkesiyle ilgili olumsuz yorumlar çok ciddi bir şekilde ele alınmalı ve kralın hayati tehlikesi söz konusu ise yerine belirli bir süre sembolik olarak krallık yapacak başka bir kişi atanmalıydı. Bu kişi kronikte de bahsedildiği üzere, krallık tahtına oturur ve krallık tacını takardı. Gerçek kral gibi ülkeyi yönetmez, sadece sembolik olarak krallık sarayında bulunurdu. Bu vekil kral, kehanet gereği belirli bir süre sonra sembolik olarak öldürülebilirdi. Böylece kehanetin geçerliliği ortadan kalkar ve gerçek kral tekrardan tahtına otururdu. Amaç gerçek kralı tehlikelerden korumaktı. Kronikteki bilgiye göre Erra-imitti birtakım kehanetlerin olumsuz etkisinden kurtulmak amacıyla bir bahçıvan olan Enlil-bani'yi vekil kral olarak atamıştır. Ancak vekil kral, ritüelin gereği olarak sembolik olarak öldürülmeden yani ritüel tamamlanmadan önce, gerçek kral Erra-imitti talihsiz bir şekilde ölmüştür. Bunun üzerine esasında *šar pūhi* ritüelinin bir parçası olarak krallık yapan Enlil-bani tahttan feragat etmemiş ve tahtın gerçek sahibi olmuştur. Vekil kral uygulaması konusunda bkz. J. Bottéro, *Mezopotamya: Yazı, Akıl ve Tanrılar*, çev. Mehmet Emin Özcan - Ayten Er, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s. 161-178.

mektedir¹⁰⁵. Devam eden ritüel esnasında gerçekleşen kralın talihsiz ölümü belki de söz konusu vekil kral atama ritüelinin yanlış uygulanmasından dolayı tanrısal bir ceza olarak aktarılmak istenmiştir¹⁰⁶. Diğer taraftan Erra-imitti ile ilgili bu talihsiz ve trajik anekdotun kronik derleyicisi tarafından kroniğe dâhil edilmesinin diğer nedeni söz konusu kralın Babil'in eski tarihi açısından önemli bazı olaylardaki rolü ile ilgili olabilir¹⁰⁷. Neticede kralın ölüm nedeni ne olursa olsun, kronik derleyicinin Erra-imitti'nin sıcak yulaf lapası yerken ölmesinden bahsetmesinin nedeni sadece tarihe bu ilginç olayın notunu düşmek değildi. Erra-imitti üzerinden birtakım mesajlar vermek amaçlardan bir tanesi olabilir. Ayrıca uydurma olma ihtimali de bulunan ve kroniğin ulaşabildiği çevrelerde üzerinde spekülasyon yapma oranı çok yüksek olan “krallara yakışmayacak” bir ölüm hadisesinin anlatım biçiminin merak uyandırma potansiyeli de göz önünde bulundurulmalıdır.

Salgın

Yeni Babil Kronikleri'nde hastalıklar genellikle kralların bireysel sorunları olarak geçmektedir. Ancak bir yerleşim bölgesinin tamamında ya da büyük bir kısmında etkili olan ve çok fazla sayıda insanın olumsuz etkilendiği kitlesel hastalıklardan da tek bir kronikte (ABC 1 ve MC 16) bahsedilmiştir. Söz konusu kronikte Asur şehrinde bir salgın vakasından söz edilmektedir¹⁰⁸. Bu olay söz konusu kroniğin bir diğer kopyasında geçmektedir (ABC 1B= BM 75976). Söz konusu kopya, Yeni Asur kralı II. Sargon'un (M.Ö. 721-705) on beşinci yılında (M.Ö. 707) meydana gelen salgının Asur şehrini ya da burada yaşayan insanları ne derece etkilediği ya da bu kitlesel felaketin ne zaman sona erdiği gibi detaylar içermez. Ancak metinde geçen *mūtānu* ifadesinin çok sayıda ölüme yol açan ve şehrin büyük bir kısmının etkilenme ihtimalinin yüksek olduğu sadece insanların değil hayvanların da zarar gördüğü oldukça tehlikeli bir felaketi tanımladığı düşünülürse¹⁰⁹ bu salgının II. Sar-

105 I. Huber, “Ersatzkönige in griechischem Gewand: Die Umformung der šar pūhi-Rituale bei Herodot, Berossos, Agathias und den Alexander-Historikern”, *Von Sumer bis Homer, Festschrift für Manfred Schretter zur Vollendung des 60. Lebensjahres*, Ed. R. Rollinger, Ugarit-Verlag, Münster 2005, s. 383-384. Bu iki olay arasındaki ilişkinin İsin'deki bir hanedan değişikliğine göndermede bulunmuş olabileceği ihtimali üzerinde de durulmuştur. Bkz. W. W. Hallo, “The Limits of Skepticism”, *Journal of the American Oriental Society* 110/2, 1990, s. 189-190.

106 Ritüel uygulamalarındaki bazı hataların sonuçlarıyla ilgili bkz. C. Ambos, “Types of Ritual Failure and Mistakes in Ritual in Cuneiform Sources”, *When Rituals Go Wrong: Mistakes, Failure, and the Dynamics of Ritual*, Ed. Ute Hüsken, Brill, Leiden 2007.

107 Sümer Kral listesine göre sekiz yıl hüküm süren İsin kralı Erra-imitti zamanında Larsa ve Babil krallıklarıyla devam eden mücadeleler neticesinde daha sonrasında Babil krallığı hâkimiyetine girecek olan stratejik öneme sahip Kisurra ve Kazallu şehirleri yıkılarak ele geçirilmiştir. Erra-imitti'nin yıl isimleri listesinde kralın her iki şehri ard arda yıktığı görülmektedir. A. Goddeeris, *Tablets from Kisurra in the Collections of British Museum*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, s. 16.

108 ABC 1: ii 5' (76): *mūtānu*^{mes} *ina* ^{kur} *Aššur šaknu* [^{nu} (?)].

109 Akadca *mūtānu* kelimesi için bkz. CAD /M2: 296; AHW II/M-S: 687.

gon ve emri altındaki kraliyete mensup üst düzey yetkililer tarafından oldukça dikkate alınması muhtemeldir. Kralın bazı yazıtlarında geçen lanetleme formüllerinde, kralın sözlerini taşıyan stele zarar verecek olanların birçok olumsuz durumun yanı sıra salgınlarla da sınıanmasının belirtilmesi, kral ve mahiyetinin bu tür bir kitlesel felaketi uğursuz bir tanrısal işaret olarak önemsediklerini göstermektedir¹¹⁰. Özellikle M.Ö. I. binyılda Asur devleti kimi zaman askeri seferlerin ara verilmesine bile neden olan çok sayıda salgınla karşı karşıya kalmıştı¹¹¹. Bunda hiç kuşkusuz Asur ordusunun askeri seferler düzenledikleri yerlerdeki kötü sağlık şartları ve seferler neticesinde beraberinde getirdikleri savaş tutsaklarının hastalıkları bulaştırma potansiyelleri etkili olmuştu. Kroniğin, II. Sargon'un on beşinci yılı olayları (M.Ö. 707) çerçevesinde onun dört yıllık Babil ikametgâhından sonra buradan ayrılmasına neden olan Asur'daki bir salgından çok kısa bir şekilde bahsetmesi ilginçtir.

Sonuç Yerine Bazı Değerlendirmeler

Babil kroniklerinin genellikle güvenilir ve tarafsız bilgiler içerdiğine inanılmasına rağmen bu metinlerdeki birtakım bilgilerin metinleri derleyen kâtiplerin yanlı tutumlarını yansıtmakta olduğu anlaşılmaktadır¹¹². Bu kâtiplerin metinlerini düzenlerken seçtikleri/belirledikleri bilgileri kehanetler, astronomi günlükleri, kral yazıtları ve hatta başka kronikler gibi kaynaklardan elde etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Ancak birçok olayın kaynağının ne olduğu belirsizdir. Makalenin konusunu oluşturan bazı kralların hastalıkları ve sakatlıklarıyla ilgili bilgilerin hangi kaynaklardan elde edildiği bilinmemektedir. Esarhaddon ve Nabonidus gibi bazı Yeni Asur ve Yeni Babil krallarının tıbbi rahatsızlıklarıyla ilgili başka kaynaklarda birtakım bilgiler bulunmaktadır. Ancak özellikle Yeni Elam krallarının rahatsızlıklarıyla ilgili detaylı bilgilere nereden ve nasıl ulaşıldığı soru işaretidir. Diğer taraftan Weidner/Esagila ve Eski Krallar Kroniği'nde yer alan benzer kayıtların bu kronikleri derleyen kâtip ya da kâtiplerin yaşadığı zaman diliminden çok uzun süre önce (hatta Erra-imitti örneğinde olduğu gibi bin yılda daha uzun bir süre) yaşamış krallarla ilgili detaylar içermesi, üzerinde durulmaya değer bir konudur.

Yukarıda detaylarıyla anlatılan ve bazı kralların ölümlerine de neden olan sağlık sorunlarıyla ilgili bilgilerin yer aldığı başka çivi yazılı tabletlerin zaman içerisinde yok olup gittiği ya da hala toprak altında buldukları ihtimallerini ileri

110 Elayi, *a.g.e.*, s. 78, 208 (dipnot 42).

111 II. Sargon'un M.Ö. 706 yılında herhangi bir askeri sefere çıkmamış olmasının nedeni belki de bir önceki yıl yaşanan salgınla ilgiliydi. W. R. Gallagher, *Sennacherib's Campaign to Judah: New Studies*, Brill, Leiden 1999, s. 247. Söz konusu kronik kopyalarında (ABC 1A ve B) kralın on altıncı yılı hakkında bilgi yoktur. İlkinde metnin ilgili satırları zarar gördüğü için herhangi bir şey okunamamaktadır. Ancak ikincisinde on altıncı yıl (olayları) doğrudan atlanarak on beşinci yıldan on yedinci yıla geçilmiştir.

112 Bazı örnekler konusunda bkz. Glassner, *a.g.e.*, s. 48-51.

sürmek sorunu çözmeye konusunda daha kolay bir yol olarak gözükmese de, metindeki bilgilerin, bilgilerin içeriğinin¹¹³, kâtiplerin hangi bilgileri metne dâhil ettiği ile ilgili seçici tavırlarının, olayların anlatım sırasının ve düzeninin, metinlerin nerede düzenlendiği¹¹⁴ ve kim tarafından yazıldığı ve okunduğunun¹¹⁵ kısacası metnin içsel ve dışsal bağlamlarının üzerinde düşünmek sonuca ulaşmak konusunda daha uzun ve çetrefilli bir çaba gerektirir. Ancak bu çaba kroniklerde anlatılan olaylar ile bu olayları derleyen kâtipler arasındaki ilişkinin boyutlarını belirleme potansiyeli içermektedir. Diğer bir deyişle kâtiplerin kroniklere dâhil etmek üzere tercih ettikleri olayları hangi kıstaslara göre seçtiği ve bunu ne gibi bir amaç için yapmış olabilecekları üzerinde birtakım yorumlarda bulunma imkânı oluşur.

Kralların hastalıklarıyla ilgili bazı detayların uydurma¹¹⁶, abartı¹¹⁷ ya da kişisel yorum¹¹⁸ içermiş olması muhtemeldir. Ancak bu detaylar başka kaynaklardaki bilgilere dayandırılmış (gerçek olması?) ya da gerçekleşmesi tıbben mümkün olsa bile kroniklere eklenmesinin ardındaki niyetle ilgili makalede ileri sürülen muhtemel görüşleri değiştirmez. Kronik yazarlarının Asur, Babil, Elam krallarının ve hatta İsin kralı Erra-imitti'nin hastalıkları hakkında verdikleri kimi zaman kısa kimi zaman da görece uzun bilgiler Eski Mezopotamya tıp tarihi ile ilgili bilgilerimize katkılar sağlamaktadır. Kişilerden bağımsız söz konusu bu tıbbi vakalar (inme, felç, ateş, uykusuzluk ve solunum sorunları gibi) tıp ile ilgili metinler başta olmak üzere kraliyet yazışmalarında ve edebi metinlerde karşılaşılan benzer durumlar olduğu için kendine özgü bir ayrıcalıkları yoktur. Ancak kroniklerdeki bu tıbbi detaylar Babil tarih yazıcılığı açısından önemlidir. Kroniklerde yalnızca kralların hastalıklarıyla detaylı bir şekilde ilgilenildiği görülmektedir. Bu metinlerde kraliyet ailesi¹¹⁹ ve üst düzey görevlilerin ölümü ve öldürülmesiyle ilgili çok sayıda kayıt bulunmasına rağmen¹²⁰ hastalık teması genellikle kralların ölümleriyle ilişkilendirilmiştir¹²¹. Bununla birlikte Yeni Babil kralı Nabonidus gibi hasta olup iyileşen krallar ya da herhangi bir hastalıktan kaynaklanmadan ölen krallardan da bahsedilmiştir. Özellikle ikincisinde kimi zaman kâtiplerin kralların ölüm nedenleri hakkındaki bilgisizlikleri de etkili olmuştur. Ayrıca bazı kralların (Babil kralı Nabu-nasir ve Elam kralı II. Humban-haltaş gibi) saraylarında hatta hastalanmadan öldükleri kaydedilmiştir. Babilli kâtipler büyük ihtimalle Yeni Asur kralı Esarhaddon'un hastalığının

113 Glassner, *a.g.e.*, s. 55-94.

114 Waerzeggers, "The Babylonian Chronicles: Classification and Provenance".

115 Waerzeggers, "Manuscript and Archive".

116 İsin kralı Erra-imitti'nin ölümü.

117 Elam kralları Humban-nimena'nın ve I. Humban-haltaş'ın felçleri.

118 Akad kralı Sargon'un uykusuzluk sorunu.

119 Kral eşlerinin ve annelerinin ölümlerinden bahsedilmektedir. Bkz. ABC 1: iv 22' (85), 7: ii 13'-15' (107), 7: iii 23' (111) ve MC 16: iv 22' (200-201), 26: ii 14' (234-237), iii 23' (238-239).

120 Yeni Babil Kronikleri Asur, Babil ve Elam krallarının ve çok sayıda üst düzey yetkilinin öldürülmesi ile ilgili kayıtlarla doludur.

121 Salgın, bir istisna oluşturur.

detaylarından haberdardı, ancak bu konuya hiç girmediler. Nitekim Esarhaddon, babası Sanherip'in Babil şehrini büyük bir öfkeyle yerle bir etmesine rağmen, Babil'e tekrardan hayat veren ve şehri tekrardan eski görkemine kavuşturmaya çalışan bir Asur kralıydı. Bu kralların Babil tarihi açısından sonraki nesillerce genellikle kötü anılarla anılmadıkları düşünülebilir. Ancak bu yorum kişinin tüm hayatına topyekûn bir genel bakışın sonucuyla ilgili olduğu için sorunlar içerebilir. Krallıklarının bir döneminde, tanrıları kızdıracak (!) herhangi bir konudaki hatalı davranışlarının sonucunda hastalıklarla (ölümle de sonuçlanma ihtimali olan) cezalandırılmış olmaları da elbette ki mümkündür.

Dolayısıyla tüm bu örnekler Eski Mezopotamya tarih yazıcılığında baskın olan bir anlayışı yansıtmaması açısından ayrı bir öneme sahiptir: hastalığın kişinin hatalarından kaynaklanan tanrısal bir ceza ile olan ilişkisine yönelik dini bir inancı. Kroniklerde hastalıklarla ilgili haklarında detaylı bilgi verilen kralların neredeyse hemen hepsinin ortak özelliği bu yöneticilerin Babil tarihi açısından kötü, istenmeyen ve olumsuz olaylarla anılmış olmalarıdır. Tanrı Marduk'un (Bel) yanlış davranışlarda bulunan bu kralları cezalandırmış olduğuyla ilgili bir algı yaratılmak istenmiş gibidir. Hastalıklar ve hastalıklarla ilişkili ölümler suç ve ceza arasındaki ilişkinin kanıtlarının gösterilebilmeleri açısından kayda değer hadiselerdi. Dolayısıyla sayısız kral arasından bazılarının ölümlerinin bilinen ya da uydurulan tıbbi nedenlerinin kayıt altına alınmak istenmesinin nedenlerini çok büyük oranda epistemolojik kaygılarda değil, daha ziyade tarih yazımının siyasal, dinsel ve geleneksel yönleriyle olan ilişkilerinde aramak gerekmektedir¹²². Örneğin Akad kralı Sargon'un uykusuzluk sorunları yaşadığından bahsedilmesi kendi başına tarihsel ve tıbbi bir değer taşımaz. Bu kayıt ona atfedilen M.Ö. I. binyıla tarihlendirilen çok sayıda başka "gerçekliği şüpheli" edebi anlatının derlenmesinin güncel ideolojilerle kurulmak istenen yakından ilişkisi çerçevesinde bakıldığında bir anlam kazanır¹²³.

Hatta olay anlatımında kimi zaman spekülasyon potansiyeli yüksek, ilgi çekeceği ve merak uyandıracacağı düşünülen temalara ve içeriklere yer verilmesinin

122 Kral ölümlerinin kaydedilmesi konusunda bkz. W. W. Hallo, "The Death of Kings: Traditional Historiography in Contextual Perspective", *Ah, Assyria: Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*, Eds. Mordechai Cogan - Israel Eph'al, The Magnes Press, Jerusalem 1991, özellikle s. 163-164. Ayrıca M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısı ile 2. binyılın ilk yarısında hüküm süren Mezopotamya krallarının icraatlarıyla ilgili kayıtların dini bir ritüel anlayışı çerçevesinde düzenlenmiş olabileceği ile ilgili geniş bir tartışma için bkz. W. Sallaberger, "Von Politischem Handeln zu Rituellem Königtum", *Ritual and Politics in Ancient Mesopotamia*, Ed. Barbara Nevling Porter, American Oriental Society, New Haven 2005, s. 63-93.

123 Akad kralı Sargon ile ilgili geç dönem edebi anlatıların ideolojik yönleri üzerine bkz. M. Van De Mieroop, *Cuneiform Texts and the Writing of History*, Routledge, New York 1999, s. 59-75.

arka planında da bu ilişkilerin rolünün ve etkisinin olduğu söylenebilir¹²⁴. Son tahlilde bu konuda bildiklerimiz temelde kroniklerin bizlere aktardıkları kadardır, ancak kâtiplerin derledikleri kroniklere dâhil ettikleri olayların belirlenmiş kıstaslarına dair kimi zaman başka kaynaklara da dayanan yorumlarımızla bilgilerimizi genişletme imkânımız her zaman mümkündür¹²⁵.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Adalı, S. F. - A.T. Görgü, *Bâbil Hemeroloji Serisi: Uğurlu ve Uğursuz Günler Takvimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Adamson, P.B., “The Influence of the King on Medical Practice in Ancient Mesopotamia”, *Medicina Nei Secoli*, 1, 1989, s. 13-22.

Ambos, C., “Types of Ritual Failure and Mistakes in Ritual in Cuneiform Sources”, *When Rituals Go Wrong: Mistakes, Failure, and the Dynamics of Ritual*, Ed. Ute Hüsken, Brill, Leiden 2007, s. 25-47.

Beaulieu, P. A., “Nabonidus the Mad King: A Reconsideration of His Steles from Harran and Babylon”, *Representations of Political Power*, Eds. Marlies Heins - Marian H. Feldman, Eisenbrauns, Winona Lake- Indiana 2007, s. 137-166.

Bottéro, J., *Mezopotamya: Yazı, Akıl ve Tanrılar*, çev. Mehmet Emin Özcan - Ayten Er, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

124 İsin kralı Erra-imitti'nin ölümü ve vekil krallık uygulaması arasında kurulan benzer ilişki konusunda bkz. J. J. Glassner, “Le devin historien en Mésopotamie”, *Proceedings of the XLVe Rencontre Assyriologique Internationale: Historiography in the Cuneiform World, Part I*, Ed. Tzvi Abusch ve diğerleri, CDL Press, Bethesda-Maryland 2001, s. 193.

125 Metin eleştirisinin sınırları üzerine bir yazı hakkında bkz. Hallo, “The Limits of Skepticism”.

Brinkman, J. A., "The Babylonian Chronicle Revisited", *Lingering over Words, Studies in Ancient Near Eastern Literature in Honor of William L. Moran*, Eds. T. Abusch - John Huehnergard - Piotr Steinkeller, Harvard Semitic Studies 38, Scholars Press, Atlanta 1990, s. 73-104.

_____, *A Political History of Post-Kassite Babylonia: 1158-722 B.C.*, Pontificum Institutum Biblicum, Roma 1968.

De Breucker, G., "Heroes and Sinners: Babylonian Kings in Cuneiform Historiography of the Persian and Hellenistic Periods", *Political Memory in and after the Persian Empire*, Eds. J. M. Silverman - C. Waerzeggers, SBL, Atlanta 2015, s. 75-94.

Elayi, J., *Sargon II, King of Assyria*, SBL Press, Atlanta 2017.

Fincke, J. C., "Spezialisierung und Differenzierung im Bereich der altorientalischen Medizin: Die Dermatologie am Beispiel der Symptome *simmu matqu*, *kalmatu (matuqtu)*, *kibšu*, *kiššatu* und *gurištu*", *The Empirical Dimension of Ancient Near Eastern Studies*, Ed. Gebhard J. Selz, Lit Verlag, Münster 2011, s. 159-208.

Finkel, I. L., "Adad-apla-iddina, Esagil-kin-apli, and the Series SA. GIG", *A Scientific Humanist: Studies in Memory of Abraham Sachs*, Eds. Erle Leichty - Maria DeJ Ellis, University Museum, Philadelphia 1988, s. 143-159.

_____, "Bilingual Chronicle Fragments", *Journal of Cuneiform Studies*, 32/2, 1980, s. 65-80.

Frahm, E., "Sanherib", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 12, Berlin - New York 2009, s. 12-22.

Frame, G., *Babylonia 689-627 B.C.: A Political History*, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 1992.

_____, *Rulers of Babylonia: From the Second Dynasty of Isin to the End of Assyrian Domination (1157-612 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Babylonian Periods [RIMB] 2, University of Toronto Press, Toronto 1995.

Frayne, D. R., *Old Babylonian Period (2003-1595 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods [RIME] 4, University of Toronto Press, Toronto 1990.

Gadd, C. J. "The Harran Inscriptions of Nabonidus", *Anatolian Studies*, 8, 1958, s. 35-92.

Gallagher, W. R., *Sennacherib's Campaign to Judah: New Studies*, Brill, Leiden 1999.

Geller, M. J. - S. L. Cohen, "Kidney and Urinary Tract Disease in Ancient Babylonia, with Translations of the Cuneiform Sources", *Kidney International*, 47, 1995, s. 1811-1815.

Glassner, J. J., "Le devin historien en Mésopotamie", *Proceedings of the XLVe Rencontre Assyriologique Internationale: Historiography in the Cuneiform World*, Part I, Ed. Tzvi Abusch ve diğerleri, CDL Press, Bethesda-Maryland 2001, s. 181-193.

_____, *Chroniques mésopotamiennes*, Les Belles Lettres, Paris 1993.

_____, *Mesopotamian Chronicles*, SBLWAW 19, Ed. Benjamin Foster, Society of Biblical Literature, Atlanta 2004.

Goddeeris, A., *Tablets from Kisurra in the Collections of British Museum*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009.

Grayson A. K., "Königslisten und Chroniken. B. Akkadisch.", *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archaologie*, 6, Walter de Gruyter, Berlin - New York 1980-1983, s. 86-135.

_____, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, TCS 5 (tekrar basım), Eisenbrauns, Winona Lake- Indiana 2000.

_____, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, TCS 5, Locust Valley, J. J. Augustin, N.Y. 1975.

_____- J. Novotny, *The Royal Inscriptions of Sennacherib King of Assyria (704-681 BC)*, Part I, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period [RINAP] 3/1, Eisenbrauns, Winona Lake-Indiana 2012.

Gurney, O. R., "The Sultantepe Tablets (Continued). IV. The Cuthaeen Legend of Naram-Sin", *Anatolian Studies*, 5, 1955, s. 93-113.

Hallo, W. W., "The Death of Kings: Traditional Historiography in Contextual Perspective", *Ah, Assyria: Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*, Eds. Mordechai Cogan - Israel Eph'al, The Magnes Press, Jerusalem 1991, s. 148-166.

_____, "The Limits of Skepticism", *Journal of the American Oriental Society* 110/2, 1990, s. 187-199.

Heeßel, N. P., "Diagnosis, Divination and Disease: Towards an Understanding of the Rationale Behind the Babylonian Diagnostic Handbook", *Magic and Rationality in Ancient Near Eastern and Graeco-Roman Medicine*, Eds. H. F. J. Horstmanshoff - Marten Stol, Brill, Leiden- Boston 2004, s. 97-116.

_____, “The Hands of the Gods: Disease Names, and Divine Anger”, *Disease in Babylonia*, Eds. I.L.Finkel - M.J.Geller, Brill, Leiden 2007, s. 120-130.

_____, *Babylonisch-assyrische Diagnostik*, Alter Orient und Altes Testament 43, Ugarit-Verlag, Münster 2000.

Huber, I., “Ersatzkönige in griechischem Gewand: Die Umformung der šar pūhi-Rituale bei Herodot, Berossos, Agathias und den Alexander-Historikern“, *Von Sumer bis Homer, Festschrift für Manfred Schretter zur Vollendung des 60. Lebensjahres*, Ed. R. Rollinger, Ugarit-Verlag, Münster 2005, s. 339-397.

Hunger, H, *Babylonische und assyrische Kolophone*, Neukirchener, Neukirchen-Vluyn 1968.

Kağnıcı, G., “Eski Mezopotamya’da Sıtma Hastalığı”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, Ed. Şükran Köse ve diğerleri, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 99-116.

Kinsbourne, M., “The Right Hemisphere and Recovery From Aphasia”, *Handbook of Neurolinguistics*, Eds. Brigitte Stemmer - Harry A. Whitaker, Academic Press, San Diego-California 1998, s. 385-392.

Labat, R., “La Mort Du Roi D’Elam Ħumban-Ħaltaš I, Dans La Chronique Babylonienne”, *Archiv Orientalni [ArOr]*, 17, 1949, s. 1-6.

Lambert, W. G., “Nabonidus in Arabia”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, Vol. 2, Archaeopress Publishing, 1972, s. 53-64.

Liverani, M., “Later Mesopotamia”, *The Oxford History of Historical Writing Volume I: The Beginnings to AD 600*, Eds. Andrew Feldherr - Grant Hardy, Oxford University Press, Oxford 2011, s. 29-52.

Livingstone, A., *Hemerologies of Assyrian and Babylonian Scholars*, CDL Press, Bethesda, Maryland 2013.

Luckenbill, D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Volume 2, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois 1927.

Mattila, R., “The Political Status of Elam after 653 BC According to ABL 839”, *State Archives of Assyria Bulletin*, I, 1987, s. 27-30.

Milik, J. T., “Prière de Nabonide et autres écrits d’un cycle de Daniel: Fragments araméens de Qumrân 4”, *Revue Biblique*, 63/3, 1956, s. 407-415.

Mitsuma, Y., “From Preliminary Diaries to Short Diaries: The First and Second Steps in the Compilation Process of the Late Babylonian Astronomical Diaries”, *Sources and Commentaries in Exact Sciences [SCIAMVS]*, 16, 2015, s. 53-73.

_____, “The Offering for Well-Being in Seleucid and Arsacid Babylon”, *Archiv für Orientforschung*, 53, 2015, s. 117-127.

Oshima, T., *Babylonian Poems of Pious Sufferers: Ludlul Bel Nemeqi and the Babylonian Theodicy*, Mohr Siebeck, Tübingen 2014.

Parpola, S., “Assyrian Library Records”, *Journal of Near Eastern Studies*, 42/1, 1983, s. 1-29.

_____, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal, Part II: Commentary and Appendices*, *Alter Orient und Altes Testament* 5/2, Butzon & Bercker, Neukirchen-Vluyn 1983.

_____, - K. Watanabe, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths (State Archives of Assyria 2-SAA 2)*, Helsinki University Press, Helsinki 1988.

Potts, D. T., “The Elamites”, *The Oxford Handbook of Iranian History*, Ed. Touraj Daryaee, Oxford University Press, New York 2012, s. 37-56.

Radner, K., “The Trials of Esarhaddon: The Conspiracy of 670 BC”, *Isimu*, VI, 2003, s. 165-183.

Salin, S., “When Disease “Touches”, “Hits”, or “Seizes” in Assyro-Babylonian Medicine”, *Kaskal*, 12, 2015, s. 319-336.

_____, “Words for Loss of Sensation and Paralysis in Assyro-Babylonian Medical Texts: Some Considerations”, *Le Journal Des Médecines Cunéiformes [JMC]*, 31, 2018, s. 26-37.

Sallaberger, W., “Von Politischem Handeln zu Rituellem Königtum”, *Ritual and Politics in Ancient Mesopotamia*, Ed. Barbara Nevling Porter, American Oriental Society, New Haven 2005, s. 63-93.

Schaudig, H., *Die Inschriften Nabonidus von Babylon und Kyros' der Großen*, *Alter Orient und Altes Testament* 256, Ugarit-Verlag, Münster 2001.

Scurlock, J. - B. R. Andersen, *Diagnoses in Assyrian and Babylonian Medicine: Ancient Sources, Translations, and Modern Medical Analyses*, University of Illinois Press, Urbana- Chicago 2005.

_____, *Sourcebook for Ancient Mesopotamian Medicine*, SBL Press, Atlanta-Georgia 2014.

Slanski, K., *Babylonian Entitlement Narûs (Kudurrus): A Study in Form and Function*, American Schools of Oriental Research, Boston 2003.

Starr, I., *Queris to the Sungod: Divination and Politics in Sargonid Assyria*, *State Archives of Assyria* 4 [SAA 4], Helsinki University Press, Helsinki 1990.

Stol, M., *Epilepsy in Baylonia*, Styx Publication, Groningen 1993.

Tadmor, H., “Propaganda, Literature, Historiography: Cracking the Code of the Assyrian Royal Inscriptions”, *Assyria 1995*, Eds. Simo Parpola - R. Whiting, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki 1997, s. 325-338.

_____ - S. Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*. RINAP 1, Eisenbrauns, Winona Lake 2011.

Ungnad, A., “Woran starb König Era-imitti von Isin?”, *Orientalia*, 12, 1943, s. 194-195.

Van, B. W. - F. Wiggermann, “Magic in History: A Theoretical Perspective, and Its Application to Ancient Mesopotamia”, *Mesopotamian Magic: Textual, Historical, and Interpretative Perspectives*, Eds. Tzvi Abusch - Karel van der Toorn, Styx Publications, Groningen 1999, s. 3-34.

Van, D. M. M., *Cuneiform Texts and the Writing of History*, Routledge, New York 1999.

Van, Seters. J., *In Search of History: Historiography in the Ancient World and Origins of Biblical History*, Yale University Press, New Haven 1997.

Waerzeggers, C., “Manuscript and Archive: Who Wrote and Read Babylonian Chronicles?”, *Conceptualizing Past, Present and Future: Proceedings of the Ninth Symposium of the Melammu Project*, Helsinki / Tartu, 18-24 Mayıs 2015, Eds. S. Fink - R. Rollinger, Ugarit-Verlag, Münster 2018, s. 335-346.

_____, “The Babylonian Chronicles: Classification and Provenance”, *Journal of Near Eastern Studies*, 71/2, 2012, s. 285-298.

_____, “The Prayer of Nabonidus in the Light of Hellenistic Babylonian Literature”, *Jewish Cultural Encounters in the Ancient Mediterranean and Near Eastern World*, Eds. M. Popović- M. Schoonover- M. Vandenberghe, Brill, Leiden 2017, s. 64-75.

Walls, Neal H., “Sakat Bedenin Kökenleri: Eski Mezopotamya’da Sakatlık”, çev. G. Kağnıcı G., *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37/64, 2018, s. 369-394.

Watanabe, K., “Die literarische Überlieferung eines babylonisch-assyrischen Fluchthemas mit Anrufung des Mondgottes Sin”, *Acta Sumerologica*, 6, 1984, s. 99-119.

Waters, M. W., *A Survey of Neo-Elamite History*, State Archives of Assyria Studies [SAAS], 2000.

Weissbach, F., “Aşşuraḥiddin”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 1, Eds. Erich Ebeling - Bruno Meissner, Walter de Gruyter, Berlin - Leipzig 1932, s. 198-203.

Wilson, J. V. K. - E.H. Reynolds, “On Stroke and Facial Palys in Babylonian Texts”, *Disease in Babylonia*, Eds. I.L.Finkel - M. J. Geller, Brill, Leiden 2007, s. 67-99.

Zur, Ofer, “Savaşın Psiko-Tarihi: Kültür, Ruh ve Düşmanın Birlikte Evrimi”, çev. G. Kağnıcı, *Tarih Okulu Dergisi*, VI, 2010, s. 125-143.

Extended Abstract

Known as the Neo-Babylonian Chronicles, the cuneiform texts were compiled (copied) by Babylonian scribes and mostly concern the historical events of both the recent and distant past. Recorded concisely and chronologically, they detail events starting from the Babylonian king Nabunassar era in 747-734 BC and continue to the period just after the capture of Babylonia by the Persians in 539 BC.

In this study, the records concerning the illnesses and disabilities of the Mesopotamian and Elamite kings in these chronicles will be discussed. We will attempt to determine the historical importance of these medical problems of the kings with regards to the medical history of Mesopotamia. Some assessments will be made concerning the relations between these records and the political, religious, and traditional aspects of Babylonian historiography. Additionally, other pieces of information in other chronicles such as Esarhaddon, Weidner, and Chronicle of Early Kings will be referred to when needed.

Although numerous Babylonian and Assyrian kings are mentioned concerning political events in the Neo-Babylonian Chronicles, the only king whose illness is mentioned is the Neo-Assyrian king Esarhaddon (681- 669 BC). The king fell ill during one of his campaigns and subsequently died. There is not much detailed information about the king's illness in the relevant chronicles. Similarly, the chronicles do not mention the illnesses of the Babylonian kings in much detail. While the Neo-Babylonian king Nabunassar (747-734 BC) died after becoming sick in his palace, another Babylonian king Nabonidus (555-539 BC) was also ill but recovered. In brief, it is observed that the medical backgrounds of some of the numerous Babylonian and Assyrian kings are mentioned in the Neo-Babylonian Chronicles and that these references are only superficial. However, it is very clear that the illnesses and disabilities of the Neo-Elamite kings, who reigned during the 1st millennium BC, are mentioned in more detail by the chronicle scribes. What is the reason behind the fact that no detailed information is given about the illnesses of the Assyrian and Babylonian kings, while the health situations and deaths of their contemporary Neo-Elamite kings include more details? There might be more than one answer to this question. One answer might be that the scribes could not find sufficient information in the ancient sources about these issues while compiling the chronicles. In addition, statements indicating that the demise of the kings did not result from an illness and particularly that some of them "died in the palaces" are either proof of

the fact that there is not sufficient information about the cause of death of these kings or it is possible that these individuals were accepted as “well-remembered figures” in Babylonian history. However, another answer (and one which is the main focus of the study) should be sought in the relation between the medical knowledge and tradition of Babylonian historiography, in which political and religious ideologies are dominant. It is possible to find pieces of information about the health problems of kings such as Esarhaddon and Nabonidus in other cuneiform sources such as the royal inscriptions and correspondence. However, only in the chronicles is it possible to encounter details about the illnesses of the Elamite kings. The records of the death of two Neo-Elamite kings following a stroke and/or paralysis can be considered as an example of the reflection of a pro-Babylonian attitude towards historiography. It is certain that the scribe or scribes, who mentioned these pieces of information, are eager to leave no stone unturned about information and the details concerning the disabilities or deaths of the Elamite kings. It should be considered that a conscious preference in deciding which pieces of information to be recorded might be related to the world views of the scribes, the relevance of the kings, the form of the illnesses to be mentioned, divine background, and the political/ideological aspects of historiographical tradition. Similarly, this relation is conspicuous in the health problems of the Sargon of Akkad and Isin king Erra-imitti written in the records of the Chronicles of the Early Kings and Weidner as well.

It is possible that some of the details concerning the illnesses of the kings might contain fabrications, exaggerations, or personal comments. However, even if these details are supported by information from other cuneiform sources or even if it is medically possible, it doesn't change the possible views asserted in the study about the intentions behind adding them to the chronicles. Sometimes concise and sometimes relatively longer, the information provided by the chronicle writers about the illnesses of the Assyrian, Babylonian, and Elamite kings, and even about the Isin king Erra-imitti contribute to our knowledge about the medical history of ancient Mesopotamia. Independent from the individuals, since these medical cases (such as stroke, paralysis, fever, insomnia, and respiratory problems) are common in royal correspondence and literary texts and particularly in medical texts, they have no particular privilege. However, these medical details in the chronicles are important with regards to Babylonian historiography. It is observed in the chronicles that only the health problems of the kings are detailed with interest. However, some kings like the Neo-Babylonian King Nabonidus (who recovered after the illness), or kings who died wit-

hout getting sick, are also discussed. Particularly in the latter case, it was also relevant that some of the scribes did not have knowledge about the causes of deaths of the kings. Additionally, it was recorded that some of the kings (like the Babylonian king Nabunassar) died in the palaces, even without getting sick. The Babylonian scribes were probably informed about the details of the illness of the Neo-Assyrian king Esarhaddon; however, they did not mention it. In fact, Esarhaddon was a Neo-Assyrian king, who was trying to revive the city of Babylonia and return it to its old magnificent days after his father, Sennacherib, wrathfully devastated the city. It can be considered that these kings were not remembered with ill feelings by later generations. However, this interpretation can involve problems, since it is a result of an overall general view about the whole life of the individual. It is also possible that they were punished with illnesses resulting in death by the gods due to their misconduct in any period of their kingdom or in any issue that might annoy (!) the gods.

Therefore, all of these examples have great importance since they reflect the dominant understanding concerning the ancient Mesopotamian historiography: a religious belief that the illness is a divine punishment arising from the faults of an individual. The common trait of almost all of the kings, about whom the chronicles give detailed information concerning their illnesses, is that they were all remembered negatively with regards to the history of Babylonia. It is possible that there was an attempt to create a perception that the patron deity of the city of Babylon Marduk (Bel) punished these kings who were in the wrong. Illnesses and deaths related with these situations were remarkable events since they demonstrated the proof of the relation between the crime and the punishment. Thus, the motives behind the intention to abstain from recording the known or fabricated medical causes of deaths of some kings should not be examined, to a large extent, in the epistemological concerns. These motives should be investigated in the relations between historiography and its political, religious, and traditional aspects. For example, mentioning the insomnia problems of Sargon of Akkad doesn't have a medical or historical importance in itself. This record reaches significance when there is an attempt to establish relations between the current ideologies and compilation of literary narratives, whose "reality is suspicious", that are dated to the 1st millennium BC. It might also be mentioned that, sometimes while narrating, the role and influence of these relations are behind the inclusion of the themes and contents, which are thought to arouse curiosity and interest, with a high potential of speculation.

This study aims to discuss why information about the medical problems (some of which caused death), of the kings were considered as remarkable by the chronicle scribes. Thus, it was emphasized that these pieces of medical information were included in the chronicles in line with the understanding of Neo and Late Babylonian political historiography.

FATİH'İN EMPERYAL İMAJINA BİR ACEM'İN KATKISI: RİYÂZÎ-İ SEMERKANDÎ

Vural Genç

Dr. Araştırmacı, İstanbul, Türkiye

Öz

Fatih'in İstanbul'u fethetmesinden sonra İslam dünyasına yayılan şöhreti, sarayına özellikle İran'dan birçok ulema, şura ve sanatkârın gelmesine yol açtı. Bunlardan Ma'âlî, Kâşifî, Hamidî ve Kabûlî gibi şahnameci ve edipler padişah adına eserler ve kasideler kaleme aldılar. Acem'den gelenler arasında bugün neredeyse hiç bilinmeyen ve bu makalenin konusu olan Riyâzî-i Semerkandî, Ma'âlî ve Kâşifî gibi şahname türünde bir eser vermese de hamisi Fatih için yeni bir imaj inşa etme yolunda çokça çaba sarf etti. Bu makalede Fatih'in himayesindeki Riyâzî-i Semerkandî'nin formüle ettiği elkab ve unvan üzerinden padişah için imaj inşası çabalarına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fatih Sultan Mehmed, Riyâzî-i Semerkandî, Patronaj, İmaj İnşası.

Abstract

THE CONTRUBUTION OF AN IRANIAN LITERARY MAN TO THE IMPERIAL IMAGE OF THE MEHMED THE CONQUEROR: MAWLÂNĀ RİYĀZĪ-I SAMARQANDĪ

It is well known that after the conquest of Istanbul, Mehmed the Conqueror's pervasive reputation in Islamic realm, paved the way for the influx of many scholars, encomiasts and craftsman from Iran to Ottoman palace. Among them shâhnâma-writers or encomiasts such as Ma'âlî, Kâshifî, Hamîdî and Qabûlî, proved that they were prolific servants through their shâhnâmas and panegyrics. Although the less known Riyâzî-i Samarqandî, did not write a book like his contemporaries Ma'âlî and Kâshifî in shâhnâma genre, he tried to construct an image for his patron Mehmed the Conqueror by means of his Persian epistle. In this article, I will try to investigate an unknown encomiast of Mehmed the Conqueror and his attempts to construct an image for his generous patron.

Keywords: Mehmed the Conqueror, Riyâzî-i Samarqandî, Image Creation, Patronage.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Vural Genç, vuralgenc@hotmail.com

Geliş Tarihi/Submitted: 16.02.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 21.06.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.18016

Cite this article as: Genç, Vural, "Fatih'in Emperyal İmajına Bir Acem'in Katkısı: Riyâzî-i Semerkandî", *Turk J Hist* sayı 69 (2019), s.37-50.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

15. yüzyılın sonuna doğru birçok İran uleması ve entelektüelinin daha iyi bir himaye fırsatı bulmak adına Acem'den Rum'a seyahat ettikleri bilinen bir gerçektir¹. II. Murad dönemine kadar indirebileceğimiz bu ulema hareketliliğinin 15. yüzyılın sonuna doğru artışını tetikleyen şey, hiç kuşkusuz İslam dünyasında yaşanan bazı köklü değişimlerdi. Bunlardan ilki Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiydi. Bu fetihle, Fatih Sultan Mehmed mevcut sıfatlarına İslam'ın koruyuculuğu sıfatını da ekleyerek İslam dünyasının yegâne meşru temsilcisi olduğunu ilan etti. İkincisi ise bilim ve sanatın şöhretli koruyucuları olan İran'daki Timurlu İmparatorluğu'nun Şahruh'un ölümünden sonra (1447) 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çözülmeye başlamasıydı. Fethettiği yerlerdeki ulema ve sanatkârları başkenti Semerkand'a toplayan Timur'un yarattığı bu Rönesans devri, kendisinden sonra da halefleri tarafından devam ettirildi. Güvenli ve cömert bir idareci olan Şahruh'un ölümünün ardından, soyundan gelenlerin kontrol ettikleri Irak, Fars, Mazenderan, Maverâünnehr ve Horasan'da başlattıkları taht kavgaları, Semerkand ve Herat gibi şehirlerin birden çok kez el değiştirip yağmalanması, Timurlu uleması ve sanatkârlarını daha güvenli yerler ve güçlü hamiler aramaya sevk etti². İran ve Maverâünnehr'deki Timurluların çözülmeye başlaması, taht kavgalarının getirdiği siyasi kaos, buna karşın Rum'un cömert padişahlarının etrafa yayılan şöhreti, Fatih'in imparatorluğunu İran uleması ve şuarası için cazip bir yer, güvenli bir sığınak haline getirdi. Bu yüzyılın sonuna doğru, Osmanlıların her anlamda İslam'ın yegâne meşru temsilcileri oldukları iddiasıyla, Timurlular sonrasında güçlenen Akkoyunlularla bölgesel bir rekabete girişmeleri bu yarış başka bir safhaya taşıdı. İslam dünyasında güç, zenginlik ve cömertlikle ön plana çıkan Fatih'in İstanbul'u, İran ve Maverâünnehr dünyasının ulema ve şuarası için tam bir cazibe merkezi vasfını taşıyordu.

İran uleması ve şuarasının Rum'a en çok yolculukları Fatih'in saltanat yıllarına rastlar. Bunda en etkili faktör Osmanlı topraklarına daha önceden göç etmiş olan İran ulemasının ve şuarasının başta yüksek medreselerde müderrislik olmak üzere çeşitli önemli mevkilere getirilmiş olmalarıydı³. Padişahın sahip olduğu entelektüel kimliği ve hamî sıfatı İran'da o kadar şöhret bulmuştu ki saltanatının ilk zamanlarında sarayı İran'dan gelen ulema ve şuara sınıfı mensuplarıyla doldu. Şemseddin Fenârî, Molla Gürânî, Mevlana Şeyh Ebu İshak Tebrizî ve Ali Kuşçu gibi alim ve

-
- 1 Osmanlı ve İran dünyası arasındaki ulema, meşayih ve sanatkâr gidiş gelişleri ve bunun her iki dünyaya katkıları için bkz. Giv Nassiri, *Turco-Persian Civilization and the Role of Scholars' Travels and Migration in its Elaboration and Continuity*, University of California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002.
 - 2 Ayrıntılı bilgi için bkz. Beatrice Forbes Manz, *Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din*, çev. Dilek Şendil, İstanbul 2013, s. 307-330.
 - 3 Tofigh Heidarizadeh, "Muhajerat-e Ulama-ye Iran be Impraturi-ye Osmanî", *Majalle-ye Farhang*, 20-21 (Tehran 1375-1996), s. 50.

bürokratlar yanında Ma'âlî, Kâşîfî, Hamidî ve Kabûlî gibi edip ve şairler himaye gördükleri Fatih adına eserler takdim ettiler, Acem bakışıyla padişahın emperyal imajına katkılar sundular. Fatih Sultan Mehmed'in, ilim ve sanat faaliyetlerini destekleyen ve ulemayı himaye eden birisi olarak, İran'da şöhret bulmuş olan ulemayı kendi yanına çekmek için onlarla irtibata geçtiği bilinmektedir. Hatta İran'a giden elçilerle birlikte oradaki ulemaya vermeleri için sıklıkla kıymetli hediyeler göndermekten geri durmamıştır. Bu cümleden Molla Abdurrahman Câmî'yi hac dönüşünde İstanbul'a çekmek için Hâce Ataullah Kirmânî'yi beş bin *eşrefî* altınla onun yanına gönderdiği, gelmesi halinde ise yüz bin *eşrefî* altın vereceği vaadinde de bulunduğu bilinmektedir.

Fatih'in bu çabaları ancak iki taraflı işleyen patronaj ilişkisi çerçevesinde açıklanabilir. Bunu en iyi özetleyen de 12. yüzyıl İran dünyasının şair ve müelliflerinden Nizâmî-i 'Arûzî'nin, *Çehâr Makale* adlı eseridir. Nizâmî-i 'Arûzî bu eserinde şair, meddah ve *duağû*ların, hükümdarın maiyeti içinde vazgeçilmez bir yere sahip olduğunu vurgular. Ona göre karşılıklı işleyen bu ilişkide hükümdar onları himaye ederek ne kadar zengin ve güçlü olduğunu gösterirken onlar da hükümdar adına eserler kaleme alarak onu ölümsüz kılarlar⁴.

Fatih zamanında bu ilk gelenler gelir gelmez prestijli mevkilere atandılar. Örneğin bunların arasından Ebu İshak Tebrizî, II. Bayezid zamanında intisap edenlerin hayal bile edemeyeceği bir mevkiye; nişancılığa getirilmişti. Ma'âlî, Kâşîfî, Hamidî ve Kabûlî gibi İranlı edip ve şairler kısa zamanda himayesine girdikleri Fatih adına şahname tarzı eserler kaleme almış veya kasideler takdim etmişlerdi. İdris-i Bidlîsî, Fatih'in ulemaya gösterdiği yakınlığı "Rum"dan İran'a gelen ulema ve bir zamanlar himayesinde bulunduğu Sultan Ahmed'den dinlediği kadarıyla şöyle nakletmektedir:

*"O müşfik Sultan, Arab'dan ve Acem'den gelmiş olan âlim ve sanatkârların iyi karşılanarak doğrudan hiçbir engelle karşılaşmadan kendi huzuruna çıkarılmaları ve iyi himaye edilmeleri konusunda kendi devlet erkânına tembihlerde bulunmuştu. ...O, bilginlerin adlarını sürekli yâd ederek hatırlarını, bir ihtiyaçları olup olmadığını sorardı."*⁵

Fatih'in Sarayında Bir Acem: Riyâzî

Fatih'in sahip olduğu cömert ve zengin hami imajı yanında İstanbul'un taşıdığı kültür merkezi vasfı yukarıda bahsi geçenlerin dışında bir başka Acem'i daha buraya çekti; Riyâzî. Riyâzî, Fatih'ten himaye gören Acem şuarası arasında belki de en az bilinenidir. Dönemin şuara tezkirelerinde ondan bahsedilmez. Bu makaleye konu olan Fatih'in Akçahisarı fethi münasebetiyle kaleme aldığı risalesi dışında,

4 Nizâmî-i 'Arûzî-i Samarqandî, *The Chahar Maqala (Four Discourses) of Nizâmî-i 'Arûzî-i Samarqandî*, ed. Muhammad Muin, Tehran 1955-57, s. 47-48.

5 İdris-i Bidlîsî, *Heşt Behîşt*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2198, vr. 37b-38a, 39a.

divanının birkaç nüshası mevcuttur⁶. Onun İstanbul'a ne zaman geldiği de tam belli değildir. Divanına göre tam adı Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî'dir⁷. Taşındığı Semerkandî nisbesi geldiği yeri açıkça ortaya koyar. Muhtemelen Riyâzî, Timurlu İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra başkent Semerkand'daki taht kavgaları ve iktidar mücadelelerinin yarattığı kaostan kurtulmak ve yeni hami bulmak amacıyla İstanbul'a yönelmişti. 16. yüzyıl İslam dünyasının hanedan devletlerinde himaye kaynağı, saray ve dolayısıyla sarayın en başındaki isim olan sultan olduğu için bilgin ve sanatkârlar saraya daha bağımlı halde idiler. Çeşitli sebeplerden dolayı hamisini kaybeden bilgin ve sanatkârlar refahını büyük ve zengin hükümdarların sarayında, onların himayesinde ararlardı⁸.

Riyâzî'nin hikâyesi, 15. ve 16. yüzyıllarda İslam coğrafyasında bir hami bulma maksadıyla yollara düşen birçok bürokrat, ulema ve sanatkârınkinden çok da farklı değildi. Riyâzî ile hem yakın coğrafyadan hem de benzer hikâyeye sahip olan Ma'âlî, bir hami bulma gayesiyle Meşhed'den ayrıldığında Esterâbâd, Sârî, Amul, Rüstemdâr, Lâhicân, Gilân, Erdebil, Şamahî, Şirvân, Tebriz, Merağa, Kürdistan, Bağdad, Şam, Mısır üzerinden Mekke'ye gelene kadar geçtiği bu yerlerdeki kutsal mekânları ve Şîf imamların mezarlarını ziyaret etmiş, buralarda seyyid ve dervişlerle buluşmuş, seçkin sufilerden irşad görüp bir salık olarak onların hizmetinde bulunmuş, ardından Halep ve Konya üzerinden İstanbul'a ulaşmıştı⁹. Fatih'in saray şairlerinden Kabûlî de uleması ve şuarasının neredeyse İstanbul'u hiç tercih etmediği Yezd'den yollara düşmüş gelmişti¹⁰.

Riyâzî'nin nasıl bir yol izlediği bilinmez ama 1479'dan çok önce İstanbul'a gelmiş ve Fatih'in himayesine girmeyi başarmıştı. Fatih'in İranlı alim ve sanatkârlara olan ilgisi onların sahip oldukları şöhretlerinin ötesinde padişahın kendisine biçtiği bir başka misyonla açıklanabilir. Neticede Müslüman bilgin ve sanatkârları himaye etmek, İslam dünyasının hamisi olma iddiasını taşıyan güçlü hükümdar için de aynı zamanda vazgeçilmez bir prestij kaynağıydı.

Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî ne Fatih'e takdim ettiği küçük risalesinde ne de divanında kendisine dair otobiyografik bir bilgi vermez. Ma'âlî ve Kabûlî şiirlerinde Rum'a yaptıkları seyahatlerine ve İstanbul'da saray çevresindeki gözlemlerine yer vermelerine rağmen aynı durum Riyâzî için söz konusu değildir. Aşk ve ayrılık şiirleriyle dolu olan divanında Riyâzî-i Semerkandî ne böyle bir bilgi verir, ne de padişah

6 Bu nüshalar için bkz. Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Divân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 1895; Ayasofya, nr. 3919; Tırnovalı, nr. 1476.

7 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Divân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 1895, vr. 255a.

8 Halil İnalçık, *Şair ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, Ankara 2003, s. 13.

9 Ma'alî, *Hünkârname*'nin sonunda Meşhed'den başlayan serüvenine dair geniş bir otobiyografik bilgi verir. Ma'alî, *Hünkârname*, TSMK, nr. 1417.

10 İ. H. Ertaylan, *Külliyât-ı Divân-ı Kabulî (tıpkıbasım)*, İstanbul 1948, s. 99-101.

adına kaleme aldığı şiirleri vardır. Riyâzî'nin hayatına dair bir diğer bilgi de yakalandığı hastalıktan kurtulamayıp 884/1479-80 yılında vefat ettiği'dir¹¹. Riyâzî her ne kadar sarayda nelerle karşılaştığına dair bilgi vermese de diğer Acemlerin tecrübeleri bu konuda bir fikir edinmemizi sağlar¹². Ayrıca Fatih zamanından beri saray ve çevresinde, İran'ın yüksek saray kültürü ve köklü medrese geleneğinden gelen ilim ve sanat erbabına karşı bir üstünlük ve yarışma eğiliminin olduğu bilinmektedir¹³.

Riyâzî-i Semerkandî'nin İnşa Ettiği Fatih İmajı

Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i 'Iyd ve Nevruz Berây-ı Ebu'l-feth Sultan Mehmed* ya da diğer adıyla *Tehniyet-i 'Iyd ve Fethnâme-i Akçahisar* başlıklı küçük eserini 1479 yılında gerçekleşen Akçahisar'ın fethi münasebetiyle kaleme aldığına göre bu tarihten önce saray çevresinde kendisine bir yer bulabilmişti. Saray çevresindeki diğer Acem şairleri gibi Riyâzî de in'am alabilmek için padişah adına her fırsatta bir şeyler yazıp takdim etmenin gerekliliğini iyi biliyordu. Sarayın Acem şairleri ile dolu olduğu bir ortamda kendini göstermek ve padişahın dikkatini çekmek ancak böyle mümkün olabiliyordu. Fatih'in Akçahisar'ı fethinin, Nevruz'a denk gelişi Riyâzî'ye böyle çifte bir fırsatı sunmuştu.

Akçahisar (Kroya) Kalesi, Fatih'in Arnavutluk seferi çerçevesinde uzun bir kuşatmanın ardından alındı. İdris-i Bidlîsî, kalenin II. Murad zamanından beri kuşatıldığını, ancak bir türlü alınmadığını söylemektedir¹⁴. Kalenin çok sağlam oluşuna dikkat çeken Tursun Bey ise Fatih'in denizden ve karadan buraya gelecek yardımların önünü kapattığından bahseder¹⁵.

Riyâzî-i Semerkandî, 8 varaklık bu küçük risalesini, Akçahisar Kalesi'nin alınışını tebrik mahiyetinde kaleme almıştı. Farsça manzum ve mensur kaleme aldığı eserinde her varağın satırlarındaki ilk ve son harflerle bir akrostiş yapmıştı. Buna göre sağdan okunduğunda "bendegân-ı hazret-i hilâfet-penâhî, gıyâsü'l-İslam ve mu'inü'l-Müslimîn, Ebu'l-feth Sultan Mehmed Hân el-gâzî" şeklinde padişahın unvan ve ismi ortaya çıkıyordu. Soldaki akrostiş ise "Allah yuhallidu zılâli celâli saltanatıhi 'ala kâtibeti'l-Müslimîn ve mefârıku'l-'âlemîn ila yevmu'd-din" şeklindeki dua cümlecğini oluşturuyordu.

11 Fehmi Ethem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1961, s. 311. Karatay, Riyâzî'nin ölüm tarihini bu nüshada yer alan bilgidен elde etmiş olmalıdır. Oysa Divan'ın Laleli nr. 1895 nüshasında vr. 255a'da Riyâzî'nin ölümü için düşürülen tarih 876/1471-72'dir ki Fatih'e takdim ettiği risalesini 1479'da bitirdiğine göre bu tarih doğru olamaz.

12 Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde Osmanlı sarayındaki Acem algısı için bkz. Vural Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihi: İdris-i Bidlîsî*, TTK. Yay., Ankara 2019, s. 203-213.

13 İnalçık, *Şair ve Patron*, s. 21.

14 İdris-i Bidlîsî, *Heşt Behişt*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 3209, vr. 482a-483b.

15 Tursun Bey, *Feth Babası Fatih'in Tarihi (Târih-i Ebü'l-feth)*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 2013, s. 226.

Her ne kadar bir fetihnâme olduğu başlıklar arasında belirtiliyorsa da aksine eser bu seferden ve kalenin alınışından hiç bahsetmez. Riyâzî, alışıldığı üzere bu meşakkatli seferi ve kalenin fethini anlatmak yerine eserini tamamen Fatih'in emperyal imajının inşa edilmesine hasretmiş gözükmektedir. Nevruz ile *Hudâyegân-ı cihân* yani Fatih'in bu zaferinin aynı zamana denk gelmesini eserinin kaleme alınmasına vesile kılmış gözükmektedir. Eserin girişindeki mühür (2a) Fatih tarafından kabul edildiğini göstermektedir. Riyâzî, imaj inşası niyetini “hazret-i hilâfet-pehâhî için bir kaç sıfat inşa etme” olarak açıklar¹⁶. Riyâzî bu Farsça risalesinin tamamını birkaç fasla ayırmıştı. Her bir fasıl, padişah için inşa ettiği bir sıfatla başlar ve bu sıfatın padişaha verilme gerekçeleriyle devam eder. Bir anlamda eser, Fatih için inşa edilen bir unvan ve elkab kitabıydı.

Riyâzî'ye göre her taraftan yaşlı-geç herkesin Fatih'in sarayına yüz çevirmesi sarayının *Ka'be-i hâcât* olduğunu gösteriyordu. Nasıl ki Kabe Müslümanların yöneldiği yerse halkın Kabesi de Şâhenşah'ın dergahından başkası değildi. Risalesinin başında Fatih için formüle ettiği unvanlar şunlardı: *cihândâr-ı Dârâ İs-*

16 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i 'İyd ve Nevruz Berây-ı Ebu'l-feth Sultan Mehmed*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, F 826, vr. 6b.

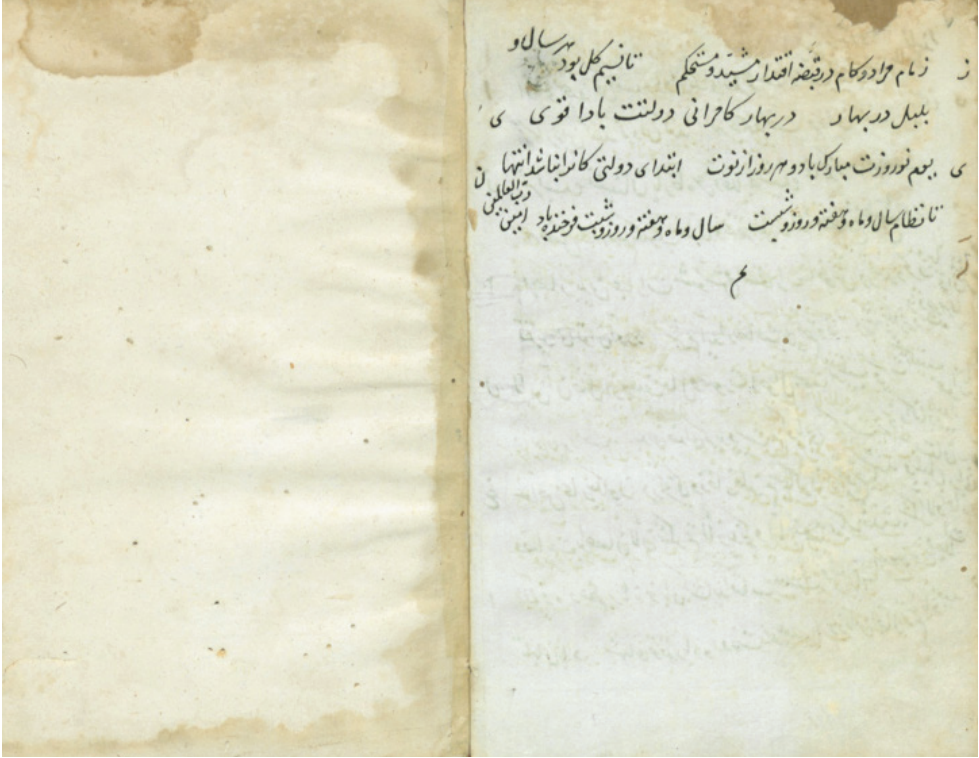

Risâle-i Tehniyet-i 'İyd ve Nevruz Berây-ı Ebu'l-feth Sultan Mehmed, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, F 826, vr. 2a.

*kender-nişân, Ferîdûn-sıfat Süleyman-mekân, matla'-ı hûrşîd-i zü'l-celâl, zâmin-i memâlik-i afâk hâris-i halâyik 'ale'l-ıtlâk, dürr-i deryâ-yı cûd nokta-yı dâire-i vucûd, râfi'-i ma'âlim-i saltanat ve behrûzî vâzî'-ı merâsim-i hilâfet ve fîrûzî, nâsır-ı mevâhibü'l-ma'delet ve'l-insâf, kâmi'-i elvîyetü'l-bid'at ve'l-achâf, hâfiz-ı tâc-dârân-ı heft-iklim, sultân-ı selâtin-i rûy-ı zemîn, sultân-ı cihân, şâh-ı cihân, cihân-bân-ı 'âdil şehinşâh-ı din, nizâm-ı zaman ve medâr-ı zemîn*¹⁷.

Bu uzun elkabdan sonra Riyâzî, Fatih için inşa ettiği sıfatları tek tek zikreder ve bunları ayrıntılı olarak açıklar. Bunlar sırasıyla şöyledir:

Hilâfet-penâh: Riyâzî, Fatih'i hilafetin sığındığı kimse olarak takdim etmiştir. Bu sıfatı hak etmesine gerekçe olarak da zamanın kayserlerinden ülkeler fethe-den şöretli *sahib-kıran*ların Fatih'in emrini bekleyen halis kulları mertebesinde olmasını gösterir¹⁸.

Risâle-i Tehniyet-i 'İyd ve Nevrûz Berây-ı Ebu'l-feth Sultan Mehmed, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, F 826, vr. 7b.

17 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i 'İyd ve Nevrûz*, vr. 3a, 6a.

18 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i 'İyd ve Nevrûz*, vr. 3a.

Adalet-destgâh: Riyâzî'ye göre Fatih, öyle adil bir padişahı ki onun saltanat sancağı “feleğin kubbesini bile aşmış, haşmet ve adaleti Kaf’tan Kaf’a bütün alemleri sarmıştı.”¹⁹

Nusret-şi’âr: Öyle muzaffer bir padişahı ki merhamet ve cömertlik kapılarını bütün insanlara açmış, herkesi büyük nimetleriyle ve bağışlarıyla memnun etmişti²⁰.

Nısfet-disâr: Adalet ve bağış cilasıyla zaman ve zeminin aynasının üzerindeki kir ve pası temizlemiş, adalet nuruyla insanları zorbalık ve zulmün karanlığından kurtarmış, fetih ve ikbal, emn ü eman aydınlığını ortaya çıkarmıştır²¹.

Memâlik-bahş: Onun felek mertebeli yüce eşiği, bütün insanlığın sığınağı, şöhretli despotların ve iktidar sahibi kisraların müracaat ettiği mekandı. Riyâzî bu satırlarıyla Fatih’in balkanlarda Sırp ve Arnavutlar karşısında sağladığı galibiyet ile Akkoyunlu Uzun Hasan’ı mağlup etmesini anımsatıyordu²².

Şehinşâh-ı asemân-asitân: Cihangirliği ve cömertliği sayesinde zulüm ve sitemin pençesinden kurtardığı bütün insanlar, dua ve sena elini o *hazret-i ‘âlempenâh* için göklere açmışlardı²³.

İskender-mekân: Onun adalet cevheri, zulmü zamanın sayfalarının yüzünden silmiş, zıtlığı ortadan kaldırmıştı. Cihangirlik menşurunun adına yazıldığı *cihangir*, *cihanbahş* ve *cihandâr*dı²⁴.

Süleyman-câh: Onun göklere eş olan şeref burcu, *lâmekân*ın zirvesine başını çekmişti. Adalet kemendini zamanın ve yeryüzünün üzerine atmıştı. Saltanat ve hilafet atını kendi istekleri doğrultusunda koşturmuştu. Cihangirlik nuru yeryüzünü kaplamıştı²⁵.

Encüm-sipâh: Sayıları yıldızlara denk olan ordusuyla yöneldiği her memleketin hakimi onun karşısında diz çöküyor, kulluğunu kabul ediyordu. Güneş bile göğün dördüncü tabakasından onun hizmetine varmıştı. Onun himmeti ve devletinin feriyile yeryüzü daha güvenli ve mamur oldu²⁶.

Hudâyegân: Öyle bir sahipti ki felekler kadar yüce olan eşiği fer sahibi hakların, taht ve taç sahibi sultanların sığınağıydı. Onun her isteği yüce yaratıcının onayıyla gerçekleşiyordu²⁷.

19 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i ‘İyd ve Nevrûz*, vr. 3a/b.

20 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i ‘İyd ve Nevrûz*, vr. 3b.

21 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i ‘İyd ve Nevrûz*, vr. 3b.

22 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i ‘İyd ve Nevrûz*, vr. 3b.

23 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i ‘İyd ve Nevrûz*, vr. 4a.

24 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i ‘İyd ve Nevrûz*, vr. 4a.

25 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i ‘İyd ve Nevrûz*, vr. 4b.

26 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i ‘İyd ve Nevrûz*, vr. 4b.

27 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i ‘İyd ve Nevrûz*, vr. 4b.

Mâlikü'l-mülk: Şöhretli sultanlar ve kudretli hakanlar, onun cömertlik denizinden saçtığı nimetlerin yollarını gözlemekte dirler. Onun merhamet ve bağışlarından payına düşeni almışlardır. Rahmet ve nimet define ve hazinelerinin kapılarını bağış anahtarlarıyla açmış, herkesi şefkat ve inayet denizlerine gark etmiştir. Sedefin içindeki inciye yokluklar ortaya çıkaracak bir nisan bulutu ydu²⁸.

Ferîdûn-fer: Savaş zamanında onun ordusundaki binek hayvanlarının heybeti ve çokluğu karşısında kükre miş aslanın bile ödü kopar. Mızraklarının saçtığı ateş, gürz sallayanların heybeti karşısında Rüstem-i Zâl'in aklında silah, siper, ok, yay ve baltası dahi gelemez²⁹.

Cihângîr: Çelik kılıcının çıkardığı sesle ve düşman avlayan hançerinin çılgınlığıyla Behram ve Mahuy'un yüreğinde kudret ve şecaat bırakmayan bir cihangirdi. Üns ü cinin itaat ettiği, bütün vahşi hayvanların boyun eğdiği, halkın rızkını dağıtan *cihanbahştı*³⁰.

Cihânân-ı bolend-iktidâr: "Allah dilediğini kendi yardımıyla destekler"³¹ rüzgarı, fetih ve zafer kokularını onun murad çemenzarına ve ikbal gülistanına doğru yaymıştır. Saltanatıyla her an memleketine yeni yerler ekleyecek güçteydi. İkbal sabahı ordusunun öncü kuvvetleri ufuk çizgisinden görünüyordu ve ale mi baştan başa kapsayan güneşinin nurları bütün memleketlere yayılmıştı³².

Riyâzî'ye göre yüce yaratıcı bir hükümdarda olması gereken yedi hasleti yani "ilm, hilm, adl, dad, bahşış, fazl ve hüner"i Fatih'e vermişti. Bunun için onun inayet ve saltanat güneşi, hilafet ve celalet gölgesi güvende ydi. Riyâzî, bu küçük eserin de açtığı bahislerin her biri üzerinde geniş bölümler yazılabileceğini söyleyerek ve Fatih'in saltanatı ve hilafet güneşinin sonsuza dek ışık saçmasını temenni ederek sözlerini bitirir³³.

Sonuç

Fatih döneminin en karakteristik özelliklerinden birisi bilim ve sanatın koruyucusu zengin bir hami olarak padişahın yarattığı kültürel anlamdaki hareketlilik tir. Fatih zengin, cömert, güçlü ve adil imajıyla davet ettiği İtalyan Rönesansı'nın dünyaca tanınmış isimlerini sarayında himaye ettiği gibi Acem'den gelen ulema, şua ra

28 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i 'İyd ve Nevrûz*, vr. 4b-5a.

29 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i 'İyd ve Nevrûz*, vr. 5a/b.

30 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i 'İyd ve Nevrûz*, vr. 35b.

31 Kur'an, 3/13.

32 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i 'İyd ve Nevrûz*, vr. 5b.

33 Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i 'İyd ve Nevrûz*, vr. 7a.

ve sanatkâr sınıfını da sarayında himaye ederek II. Bayezid döneminde de devam edecek olan bir “Doğu Rönesansı” dönemini başlattı. Bu davetler ve himayeler, hem batı hem de doğu dünyasındaki kültürel gelişmeleri çok yakından takip ettiğini açıkça gösterir. Özellikle İran’dan gelip padişahın himayesine giren bilgin, sanatkâr ve şairlerin sayıca çokluğu, bu dönemin haklı olarak “doğu menşeli yeni bir medeniyet hamlesi”³⁴ şeklinde tarif edilmesine vesile olmuştur. Bu kültürel hareketlilik sayesinde sadece Acem’den gelenler padişah adına birden çok eser telif etmişlerdir.

Hem Fatih hem de II. Bayezid için inşa edilen ve daha sonrasında da taklit edilecek olan emperyal imajda bu Acem tarihçi/şahnamecilerin büyük bir katkısı olduğu unutulmamalıdır. Fatih döneminde patronaj altında kaleme alınmış tüm diğer İranlı şahname ve kronik yazarlarının eserleri gibi Riyâzî’nin bu küçük eseri de hamisinin emperyal imajına Acem bakışıyla katkılar sunan bir misyona sahiptir.

Riyâzî aslında padişah adına inşa ettiği bu imaj ve sıfatlarla İslam dünyasının yegâne hakimi ve Müslüman dünyanın hamisi olduğu mesajını veriyordu. Dönemin siyasi konjonktürü bir bakıma küçük de olsa böyle bir eserin yazılmasını gerektiriyordu. Şöyle ki, öncelikle İstanbul’un fethedilmesi, ardından doğuda Timur’dan bile daha üstün olduğunu söyleyen ve *sahib-kıranlık* iddiasıyla ortaya çıkan Uzun Hasan’ı mağlup edişi Riyâzî’nin bu iddialarının temel dayanağıydı. Riyâzî burada açıkçası Fatih Sultan Mehmed’i, sahib-kıranların bile tâbi olduğu bir hükümdar şeklinde tavsif etmektedir. Türk-Moğol hükümdarlık geleneğinde önemli bir meşruiyet kaynağı olan sahib-kıranlık unvanını bir Osmanlı padişahı ile birlikte zikreden ilk kişi Riyâzî olmalıdır. Ordusuyla, hazinesiyle, adaleti ve cömertliğiyle Riyâzî’nin çizdiği bu imaj, aynı zamanda Osmanlı hanedanının Müslüman dünyadaki Akkoyunlular ve Memlükler gibi hanedanlara olan üstünlük iddiasıydı.

Riyâzî’nin imaj inşası çabası, İdris-i Bidlîsî’nin daha sonra II. Bayezid için aynı çerçevede inşa edeceği imajın bir benzeri ve erken denemesi sayılabilir. Bu küçük Farsça risalede formüle edilen unvan ve elkab, muasırları Ma’âlî, Kâşifî, Hamidî ve Kabûlî’ninkilerle aşağı yukarı benzerlik taşımakla beraber Riyâzî’nin bu çabasını değerli kılan ve muasırlarının kasidelerine sıkıştırdıkları unvan formülasyonundan ayıran şey, risalesini sadece formüle edilen bu unvanlara hasretmiş olması ve bu elkab ve unvana dayanarak bir imaj inşa etmeye çalışmasıdır. Risale bu şekliyle türü açısından kendi dönemindeki edebi eserler arasında benzersizdir. Riyâzî’nin, bu unvan ve sıfat formülasyonunu İranî ve İslamî olmak üzere iki ayak üzerine temellendirdiği görülür. Padişahı bir taraftan hilafetin ve sahib-kıranlığın sığınağı şeklinde İslamî ve Türk-Moğol hükümdarlık geleneğinin-

34 Feridun M. Emecen, “II. Bayezid Devriyle İlgili Meselelere Dair Yeni Bakışlar”, *Sultan II. Bayezid Dönemi ve Bursa*, ed. N. A. Günay, Bursa 2017, s. 23.

deki meşruiyet araçları ile takdim ederken diğer taraftan da Feridun ve Behram gibi Sasani şahları ile karşılaştırarak bu mirasın İslam dünyasında hala önemsenen bir şey olduğunu hissettirir. Riyâzî'nin bu unvan ve elkab formülasyonu, Fatih Sultah Mehmed'in kişiliğinde Osmanlı hanedanının meşruiyetini ve diğer hanedanlara olan üstünlüğünü gerekçelendirme çabası olarak okunmalıdır.

Riyâzî-i Semerkandî, her kadar şahname tarzı manzum tarih yazımını Osmanlı dünyasına ilk olarak taşıyan muasırları Kâşifî ve Ma'âlî gibi bir şahname kaleme almadıysa da ideal hükümdar tipini tarif eden, meşrulaştırıcı bir güce sahip bu küçük Farsça risalesiyle onlarla aynı gelenekten geldiğini gösterir. Bu tarzı, onun tıpkı muasırları Kâşifî ve Ma'âlî gibi Firdevsî'nin (ö. 1019-1020) Şehname'sinden ilham aldığını düşündürür niteliktedir. İçeriği ve hacminin ötesinde, sahip olduğu politik doğası ve meşrulaştırıcı gücü dikkate alındığında Riyâzî'nin bu risalesi, Firdevsî'nin Şehname'sini taklit eden İlhanlı tarihçisi Hamdullah Mustavfî (ö. 1334-35) ve Timurlu tarihçisi Abdullah Hatifî (ö. 1521) ile bunlarla aynı gelenekten beslenen ve ilham alan Kâşifî ve Ma'âlî'nin eserleri sınıfında değerlendirilebilir. Tarz olarak Timur'un sadece bir seferine odaklanan eserleri de andıran Riyâzî'nin bu küçük risalesi, Osmanlı dünyasına ilk olarak Kâşifî ve Ma'âlî'nin taşıdığı manzum tarih yazımı geleneğinin revaç bulmasına katkı sağlamıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Emecen, Feridun M., "II. Bayezid Devriyle İlgili Meselelere Dair Yeni Bakışlar", *Sultan II. Bayezid Dönemi ve Bursa*, ed. N. A. Günay, Bursa 2017, s. 13-25.

Ertaylan, İ. H., *Külliyât-ı Divân-ı Kabulî (tıpkıbasım)*, İstanbul 1948.

Genç, Vural, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi: İdris-i Bidlîsî (1457-1520)*, TTK. Yay., Ankara 2019.

Heidarizadeh, Tofigh, "Muhajerat-e Ulama-ye Iran be Impraturi-ye Osmanî", *Majalle-ye Farhang*, 20-21 (1375/1996), s. 49-94.

İdris-i Bidlîsî, *Heşt Behişt*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2198; Nuruosmaniye, nr. 3209.

İnalçık, Halil, *Şair ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, Ankara 2003.

Karatay, Fehmi Ethem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1961.

Ma'alî, *Hünkârname*, TSMK, nr. 1417.

Manz, Beatrice F., *Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din*, çev. Dilek Şendil, İstanbul 2013.

Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Divân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 3919; Laleli, nr. 1895; Tirnovalı, nr. 1476.

Mevlânâ Riyâzî-i Semerkandî, *Risâle-i Tehniyet-i 'Iyd ve Nevrûz Berây-ı Ebu'l-feth Sultan Mehmed*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, F 826.

Nassiri, Giv, *Turco-Persian Civilization and the Role of Scholars' Travels and Migration in its Elaboration and Continuity*, University of California, yayınlanmamış doktora tezi, 2002.

Nizâmî-i 'Arûzî-i Samarqandî, *The Chahar Maqala (Four Discourses) of Nizâmî-i 'Arûzî-i Samarqandi*, ed. Muhammad Muin, Tehran 1955-57.

Tursun Bey, *Fetih Babası Fatih'in Tarihi (Târîh-i Ebü'l-feth)*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 2013.

Extended Abstract

It is well known that many Iranian scholars and intellectuals traveled between Ajam and Rum towards the end of the 15th century, in order to secure wealthy and benevolent patrons. The reason for the mobility of scholars, which can be traced back to the reign of Murad the Second (1421-1451), was undoubtedly related to the changes occurred across the Islamic world. Of these changes, the conquest of Istanbul was the most important. Adding "the protector of Islam" to his extant titulatures with this conquest, Sultan Mehmed the Conqueror, proclaimed that he was the only representative of the Islamic world. The second reason was the decline of Timurid Empire after the demise of Shahrukh (d. 1447) who were the reputed patron of science and art like

his father towards the second half of the 15th century. By exiling scholars and crafters from newly conquered lands to his capital Samarqand, Timur created a Renaissance era and bequeathed this cultural heritage to his successors. Timurid princes' fights for the throne perpetuated in Iraq, Fars, Mazandaran, Mawara al-Nahr and Khurasan, and several handovers and plunders of Samarqand and Herat precipitated the exodus of Timurid scholars and craftsmen in order to secure wealthy patrons and safe places, after the demise of Shahrukh. This chaotic atmosphere pervaded in Iran and on the other hand Ottoman sultans' patronage of science and art made the Ottoman lands a safe and inviting shelter for Iranian scholars and literary men. Based on the claims that they were the only representative of Islam, the Ottomans' superiority over the Aqquyunlus who presented themselves as Timur's licit heirs, led this competition to another phase. Reputed with his wealth, benevolence and power, Sultan Mehmed the Conqueror made his capital Istanbul a center of attraction for Iranian scholars and poets.

His patronage of science and art had spread across Iran so much so that his palace was replete with Iranian scholars and encomiasts at the very beginning of his reign. Along with scholars and bureaucrats such as Şemseddin Fenârî, Molla Gürânî, Mevlana Şeyh Ebu İshak Tebrizî and Ali Kuşçu, encomiasts and man of letters such as Ma'âlî, Kâşifi, Hamidî, and Kabûlî presented their works to Sultan Mehmed and, made contributions to sultan's imperial image from the viewpoint of Ajamness. It is also well known that Sultan Mehmed endeavored to take famous Iranian scholars under his patronage and, for this purpose he sends them enticing gifts.

Benevolent and wealthy image of Sultan Mehmed the Conqueror and, his capital's hallmark as a center for a multi-cultural junction, attracted another Ajam known as Riyâzî. He was less known among the Ajams in Sultan's palace. Neither contemporary chroniclers nor collection of the biographies of poets mention him. Beside his Persian epistle, which he penned on the occasion of Sultan Mehmed's conquest of Akçahisar and constitutes the subject of the present study, there are at least three copies of his Divan survived to this date. None of these primary sources provide any information concerning his migration from Ajam to Rum and his residence in Istanbul. According to his Divan, his full name was Mawlana Riyâzî-i Samarqandî. This specifies the fact that he was native of Timurids' cultural center Samarqand. Most probably in order to escape the political chaos and seeking a new patron, he headed towards Istanbul, after the decline of the Timurid Empire in Iran and Mawara al-Nahr. In the patrimonial states of the 16th-century Islamic world, scholars and craftier were more depended on court patronage. Because of that sultans were the only resorts. When the scholars fell from the grace of their patron(s), they set on a journey seeking for welfare and patronage in another sultan's court.

Riyâzî's venture was not different from the scholars and bureaucrats who lost their patronage and set out to secure a new one in 15th and 16th centuries Islamic world. Although it is not known how and when he managed, he might have come to

Istanbul and secured Sultan Mehmed's patronage prior to 1479. Beyond the Sultan Mehmed's personal interest to attract many Iranians, this phenomenon should be supported with the role which sultan played himself. Eventually, patronizing Muslim scholars and craftsmen was an indispensable source of legitimacy for the sultan who had claims for superiority in the Islamic world.

Although his contemporaries Ma'âlî and Kabûlî gave huge details on their journeys, observations on the palace and how they managed to secure Sultan's patronage, neither in his Persian epistle presented to Sultan Mehmed nor in his Divan replete with poems of love and separation Riyâzî-i Samarqandî does not provide any information about himself and his personal experiences. In contrast to Ma'âlî, Kabûlî, and Hamidî, he has never presented a panegyric to his patron. The only information about his life in Istanbul was his disease, which he could not recuperate and finally died in 884/1479-80. Though he did not relate his observations on the palace and the Sultan, and how he behaved, accounts of other Ajam's provide details about the perception of Ajamness in the Ottoman palace, which we can further elaborate on. Furthermore, it is well known that there was a competition of superiority between highly-educated Ajams and their rival *Rumîs* in Sultan Mehmed's palace.

Riyâzî-i Samarqandî penned his Persian epistle entitled with *Risâle-i Tehniyet-i 'Iyd ve Nevruz Berây-ı Ebu'l-feth Sultan Mehmed* or *Tehniyet-i 'Iyd ve Feth-nâme-i Akçahisar* in 1479 on the occasion of the conquest of Akçahisar in Albania and presented to the Sultan. The seal of Sultan Mehmed on the folios verifies that the epistle was accepted to the personal library of Sultan. The coincidence of Sultan Mehmed's conquest of Akçahisar with Nawruz feast was a double occasion for Riyâzî to present himself to the Sultan. Unlike his fellows in this genre, he merely confined his epistle to create an imperial image for the Sultan with titles and titulatures, which he formulated for him. He furthermore explained the reason for giving these titles to the Sultan under each titulatures. It should also be specified that this Persian epistle penned and presented to the Sultan to proclaim Ottoman dynasty's superiority over the other dynasties such as Aqqyunlu and Mamluk, and to show them how Ottomans were the only protectors of Islam.

As a wealthy, powerful, benevolent and just sultan, Mehmed the Conqueror took many Iranian scholars, encomiasts, and craftsmen under his patronage. Thus, he commenced "Eastern Renaissance" which would last in his successor's reign Bayezid the Second (1481-1512). Thanks to this cultural mobility, those who came from Ajam, penned and presented many epistles and panegyric to the Sultan. It should not be forgotten that Iranian *shahnama*-writers had major contributions for the creation of the imperial image of Sultan Mehmed, which would be imitated in Bayezid the Second's reign as well. It can be concluded that like his Iranian contemporaries' pieces, Riyâzî-i Samarqandî's Persian epistle was also a contribution to create an imperial image for the Sultan from the viewpoint of an Ajam.

YEREL İKTİDAR VE DENETİM BAĞLAMINDA ŞİHÂBOĞULLARI VE CEBEL-İ ŞÛF EMÂRETİ (1697-1770)*

Yahya Koç

Dr. Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırklareli, Türkiye

Öz

Şihâboğulu emirlerinin yürüttüğü Cebel-i Şûf emirliği, Osmanlı hükümetinin gözünde Sayda şehrinin kuzeydoğusunda yer alan Şûf Dağı ve etrafındaki mukataaların toplamından ibaret bir mukataaydı. Şihâboğulu emirleri, 18. yüzyılda bu mukataaların iltizamını Sayda valilerinin elinden almışlar ve kendi taraftarları olan Dürzî ailelere yeniden iltizama vermişlerdir. Şihâboğulları, bölgede diğer yerel güçlerle mücadele edip yerel iktidarlarını tesis ederken mukataa sisteminin sağladığı idari-malî statüden bir meşruiyet kaynağı olarak yararlanmışlardır. Şihâboğulları bu statü dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik denetim süreçlerine dahil edilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Şihâboğulları, Cebel-i Şûf, Osmanlı İmparatorluğu, Yerel İktidar, Mukataa Sistemi

Abstract

THE SHIHÂB FAMILY AND THE EMIRATE OF JABAL SHUF IN THE CONTEXT OF LOCAL POWER AND CONTROL (1697-1770)

The Emirate of Jabal Shuf which was conducted by the Shihâb family, in the respect of the Ottoman government, was nothing more than the totality of the Shuf Mountains which are located on the northeast of Sidon and the muqataas surrounding it. In the 18th century, the emirs of the Shihâb family took away the control of these muqataas from the governors of Sidon and for tax-farming gave them to their supporters, the Druze families. The Shihâb family, while fighting with other local powers in the region and establishing their local potency, took advantage of the administrative-fiscal status which was provided by the muqataa system as the source of legitimacy. Thanks to this status, the Shihâb family was included in the bureaucratic supervision system of the Ottoman Empire.

Keywords: Shihâbs, Jabal Shuf, Ottoman Empire, Local Power, Muqataa System

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Yahya Koç, yahyametinkoc@yahoo.com

Geliş Tarihi/Submitted: 30.01.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 17.05.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.19004

Cite this article as: Koç, Yahya, “Yerel İktidar ve Denetim Bağlamında Şihâboğulları ve Cebel-i Şûf Emâreti (1697-1770)”, *Turk J Hist*, issue 69 (2019), p.51-86.

*Bu makale, yazarı tarafından İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2018 yılında hazırlanmış olan *Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Merhum Prof. Dr. Şehabeddin Tekindağ'ın, bundan altmış yıl önce, farklı coğrafyaların ve toplumların tarihine göstermiş olduğu meraka bir saygı duruşu...

Osmanlı İmparatorluğu, yüzyıllar boyunca, farklı coğrafyalarda yaşayan, etnik, dinî, kültürel ve sosyal bakımdan birbirinden farklılık gösteren toplumları bir arada tutabilmeyi başarmıştır. Bunu yaparken farklı kimliklerin üzerinde, onlar bağımsızlıklarını kazanana kadarki süreçte örtülü olan hantal bir “kapak” işlevine mi sahip olmuştur? Yoksa bu farklılıkları benimseyip, iktidarını sürdürme adına işe koşabilme becerisine mi sahip olagelmıştır? İlk sorunun cevabını verirken Cemal Kafadar, aslında imparatorluk tipindeki devletlerin hakimiyetleri altındaki toplulukların kimliklerinin şekillenmesinde ne denli etkili olduklarını ifade etmiştir¹. Bu çalışmada ise Osmanlıların, taşralarında yaşayan birbirinden farklı toplumlar üzerinde iktidarlarını sürdürmek için ne gibi sistem, süreç ve yöntemleri tatbik ettikleri irdelenerek ikinci sorunun cevabı verilmeye çalışılacaktır.

Çalışma konusunu teşkil eden tarihsel iki unsur, Şihâboğulları Ailesi ve *Cebel-i Şûf Emâreti*, diğer iki kavramsal unsur, yerel iktidar ve bürokratik denetim, birlikte ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda iktidar ve denetim meselelerine kısaca değinerek çalışmaya giriş yapmak yerinde olur. Osmanlı İmparatorluğu'nda merkeziyetçi bir iktidar anlayışı mevcut olmakla birlikte bunun, diğer imparatorluklarda olduğu gibi katmanlı ve paylaştırılmış bir yapıya sahip olduğunu dile getirmek mümkündür². Merkezî hükümetin her yerde ve her zaman aynı yoğunlukta bir amaç gerçekleştirme potansiyeline (iktidar potansiyeli) sahip olamayacağı göz önünde bulundurulacak olursa iktidarın, çalışmada ele alınması hasebiyle taşra iktidarının, katmanlı ve paylaştırılmış bir yapıya sahip olduğu daha kolay anlaşılır. Şihâboğulları, bu katmanlı iktidar tarifi kapsamında yerel iktidar sahipleri olarak görülmüşlerdir. Şihâboğulları, aynı zamanda, 18. yüzyıl Osmanlı

1 Cemal Kafadar, *İki Cihan Âresinde: Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, çev. Ceren Çıkmın, Ankara 2010, s. 28-30.

2 İmparatorluklarda iktidarın yapısı ve farklı iktidar biçimlerinin bir arada mevcut bulunması hakkında bkz. Jane Burbank- Frederick Cooper, *İmparatorluklar Tarihi: Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik*, çev. Ahmet Baybars Çağlayan, İnkılap Yay., İstanbul 2011, s. 18-19; Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, çev. Esin Saraçoğlu, Soner Torlak, Emre Kolay, Olcay Sevimli, Phoenix Yay., Ankara 2012, Cilt: I, s. 17-46.

taşra tarihiyle ilgilenen tarihçilerin çokça üzerinde durduğu yerel güçlerin yükselişi bağlamında değerlendirilmiştir³.

Taşrada ekonomik, siyasi iktidar aygıtlarının tasarrufunda Osmanlı hükümetinin yerel güçlere daha fazla yaslandığı bir dönem olarak değerlendirilen 18. yüzyılda, hem merkezî idarede hem de yerel idarede bürokrasisinin etkinliğini arttırdığı görülmüştür⁴. Maliye bürokrasisinin taşradaki yerel güçlerin kayıt altına alınmasında, kontrol ve denetimlerinin sağlanmasında rolü önemliydi. İmparatorluğun geniş topraklarında yer alan, buldukları bölgelere ya da muhtevalarına göre tasnif edilen yüzlerce mukataa bu maliye bürokrasinin tepesindeki defterdarlığa bağlıydı. Defterdarlığın bünyesinde yer alan Başmuhasebe bürosu, geliri yüksek olan mukataaların bağlı olduğu büroydu. Başmuhasebe'ye bağlı olan mukataalar arasında Halep, Kıbrıs, Trablusşam ve Sayda eyaletleri gibi daha uzak bölgelerde bulunan bütünleşik mukataalar halindeki eyaletler yer alıyordu. Bu eyaletlerin idari-mali tasarrufu ise voyvodalık, muhassıllık, nezaret veya mutasarrıf valilik şeklinde verilirdi⁵. Cebel-i Şûf Emâreti, 18. yüzyılda, bir mukataalar grubu olarak mutasarrıf valilerin tasarrufuna verilen Sayda Eyaleti mukataalarının bir parçasıydı.

Şihâboğulları Ailesi'ne mensup emirler, Osmanlı hükümetinin idari-mali bir yerel tasarruf biçimi olarak gördüğü Cebel-i Şûf Emâreti'nin⁶ başına geçerken bir yandan elde ettikleri bu statüyü kullanarak bölgesel iktidarlarını sağlamlaştırmaya çalışmışlardır. Öte yandan Şihâboğlu emirlerinin üzerlerine aldıkları statü ve bu statüye bağlı olarak üstlendikleri rol ve fonksiyonlar bu yerel gücü imparatorluğun bürokratik denetimine bağlı hale getirmiştir. Bu çalışmada öncelikle Şihâboğullarının yerel iktidarlarının yapısal özellikleri ve unsurları ele alınacak, sonrasında Osman-

3 18. yüzyılda Osmanlı taşrasında yerel güçlerin yükselişi konusunda şu birkaç esere bakılabilir: Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, İstanbul 2014, s. 69-101; Bruce McGowan, “Âyanlar Çağı, 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt: II (1600-1914), Ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Çev. Ayşe Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2004, s. 761-884.

4 Bürokrasinin 18. yüzyıldaki yükselişi hakkında şu çalışmalara bakılabilir: Norman Itzkowitz, “18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, Norman Itzkowitz Armağanı, Ed. Baki Tezcan, Karl Barbir, çev. Zeynep N. Yelçe, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2012, s. XXIX-XLVI; Ariel Salzmann, *Osmanlı Ancien Regime'i: Modern Devleti Yeniden Düşünmek*, çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yay., İstanbul 2011, s. 120-137.

5 Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *DİA*, Cilt: XXXI (İstanbul 2006), s. 130; Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısından Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı – Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997, s. 23-24.

6 Bölge mukataalarının vergi birimleri olmalarının yanı sıra idari birimler olarak görülebilecekleri konusunda tespitler için bkz. Amnon Cohen, *Palestine in the Eighteenth Century: Patterns of Government and Administration*, The magness pres and Hebrew University, Jarusalem 1973, s. 120-122.

İlâların taşra iktidarlarını sürdürmede, mukataa sistemi kapsamında Şihâboğullarını ne ölçüde yerel araçılara dönüştürebildikleri üzerinde durulacaktır.

A. Cebel-i Şûf Emâreti mi, Lübnan Emirliği mi?

Şûf Dağı veya Dürzî Dağı adıyla anılan dağlık bölge, Lübnan sıradağlarının bir kısmını oluşturur, Sayda kentinin kuzeydoğusunda yer alır. Burası Osmanlı fethi öncesinde ve sonrasında döneminde Dürzî ailelerin yoğun olarak yaşadıkları bir bölge olmuştur. Osmanlılar, burada yaşayan Dürzî ailelere, kendi idarî-malî taşra sistemleri kapsamında statüler ve bu statülere bağlı görevler vererek iktidarlarını kabul ettirmeye çalışmışlardır⁷. Bu şekilde 16. ve 17. yüzyıllarda Ma'noğulları Ailesi, *Cebel-i Şûf Emâreti*'ni ve bu mıntıkadaki mukataaların, eminlik ve nazırlık gibi görevlerle idaresini üstlenmişlerdir⁸. Özellikle Fahreddin Ma'noğlu döneminde Cebel-i Şûf merkezli Dürzî liderliği, nüfuzunu kuzeyde Trablusşam Eyaleti'ne güneyde ise Safed Sancağı'na yaymayı başarmıştır. Fahreddin, idamına kadar (13 Nisan 1635) geçen zaman zarfında, kimi zaman bölge valileri ve merkezî hükümetle yakın münasebetler kurabilmiştir. Ancak elde ettiği servet ve güce dayalı özerk bir siyasi yapılanmayı kurmak amacıyla giriştiği mücadelede dış güçlerden yardım alması, bölgede valileri alt edebilecek güce ulaşması gibi nedenler onun sonunu hazırlamıştır⁹. Fahreddin'in oluşturduğu bu güç ve nüfuz alanı kendisinden sonra aynı şekilde korunamamış olsa da buranın *Cebel-i Şûf Emâreti*'nin muhtemel güç ve nüfuz alanı olduğuna dair algı devam etmiştir.

Osmanlı arşiv kayıtlarında 18. yüzyılda Cebel-i Şûf Emâreti ve buraya bağlı olan mukataalar Cebel-i Şûf, Cebel-i Kesrevân, Cürd, Garb, Metn, İklim-i Harrûb, Beyrut İskelesi, Merc'uyûn, Cizzîn, Nehr-i İbrahim Mukataaları olarak sayılmıştır¹⁰. Yerel bir tarihte ise ilgili mukataalar şu şekilde sıralanmaktadır: Şûf, Menâsîf, Şehhâr, Garb, Cürd, Argûb, Metn¹¹. Osmanlı arşivindeki maliye kayıtlarında Cebel-i Şûf mukataası ve buraya bağlı mukataaların oluşturduğu mukataa grubunun, Sayda Eyaleti mukataalarından biri olarak kaydedilmiş olduğu ve Sayda valisinin tasarrufuna bırakılmış olduğu görülmektedir. Şihâboğlu emirleri, çalışmada ele alınan dönem boyunca bu mukataaların idari-mali tasarrufu konusunda Sayda valilerine ve dolayısıyla Osmanlı hükümetine bağlı olmuşlardır¹².

7 Abdul-Rahim Abu-Husayn, "Problems in the Ottoman Administration in Syria during the 16th and 17th centuries: The case of the sanjak of Sidon-Beirut", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 25, No. 4 (Nov. 1992) s.665-673.

8 Alexander Hourani, *New Documents on the History of Mount Lebanon and Arabistan in the 10th and 11th Centuries h.*, Beirut 2010, p. 921-942.

9 Feridun Emecen, "Fahreddin, Ma'noğlu", *DİA*, Cilt: XII (İstanbul 1995), s. 81.

10 BOA, *D.BŞM.D.*, nr. 1705, s. 4 (Gurre R 1144/30 Aralık 1731).

11 Şeyh Nâsîf el-Yazıcı, *Risâle tarihîyye fî ahvâl Cebel Lübnan fî ahdihi'l-iktâ'i*, thk. Muhammed Halil el-Başa Reyyaz Husayn Gannâm, Beyrut 2002, s. 11-13.

12 Söz konusu mukataanın bu isimle Şihâboğulları'na verildiğine dair bazı kayıtlar için bkz. BOA,

Modern Lübnan tarihçiliğinde, bölgenin siyasi özerkliğini vurgulamaya yönelik bir eğilim mevcut olmuştur. Bu eğilime göre Fahreddin Ma'noğlu'ndan itibaren bölgede *Lübnan Emirliği* şeklinde özerk bir idarenin var olduğu vurgulanmıştır¹³. Ancak Osmanlı arşivi kayıtlarında böyle bir iddiayı doğrulayacak verilere rastlamak mümkün değildir. Bu bağlamda sadece, *Cebel-i Şûf Emâreti* şeklinde bölgedeki mukataalara işaret eden ve 18. yüzyılda Şihâboğulları emirlerine verilen bir yerel statüye delalet eden kayıtlardan bahsetmek mümkündür.

Söz konusu tarih algısına dair Stefan Winter'in tespitleri dikkat çekicidir. Winter'e göre, 19. yüzyılda aralarında Mârûnî tarihçilerin de bulunduğu Lübnan tarihçileri, bütün ilgilerini doğmakta olan Lübnan Devleti'nin tarihteki müjdecisi olarak gördükleri *Lübnan Emirliği'nin* yapısı ve tarihsel kökenlerini keşfetmek veya hayal etmek üzerine hasretmişlerdir. Bunlardan Nasif Yazıcı (ö. 1871), II. Beşir'in Rum-Katolik sekreteriydi¹⁴. O ve Haydar Ahmed eş-Şihâbî (ö. 1835), Tannûs Şıdyak (ö. 1859) gibi diğer katip-tarihçiler Dürzî Emirliğini, birleşik bir siyasi rejim olarak tanımlamaya çalışmışlardır. Buna göre Osmanlılar, erken dönemlerden itibaren Dürzî emirlere bölgede geniş bir otorite sağlamışlardır. Emirler, bu otorite sayesinde yönetmişler, adalet dağıtmışlar, statüler vermişler, bağımsız bir şekilde hareket etmişlerdir. Ma'noğulları ve Şihâbîler, bölgenin emirleri/prensleri olarak Hıristiyanlar ve heterodoks Müslümanlar için bir "sığınak dağı" olarak görülen, Doğu Akdeniz'in kıyılarına nazır Cebel-i Lübnan'ı neredeyse bağımsız bir şekilde yönetmişlerdir. Winter, bu algılamaya karşı çıkarak Osmanlı Lübnan'ında uygulanan emirliğin Avrupa'daki feodalizm örneklerinden farklı olduğunu, bu örneklerle karşılaştırılmasının yanlış sonuçlar doğuracağını dile getirir. Winter'e göre, Ma'noğulları ve Şihâboğulları emirlerinin Osmanlı taşra idaresi ve iltizam sistemi kapsamında değerlendirilmesi daha doğrudur¹⁵. Kemal Salibi de söz konusu tarih algısına ciddi eleştiriler getirmiştir. Salibi'ye göre, burada etkin olan yerel güçler aynı zamanda mültezimlerdi ve bu mültezimler Osmanlı merkezî idaresinin ve onun resmi temsilcilerinin idari-mali denetimi altındaydılar¹⁶.

MD, nr. 115, s. 194, hkm. 800 (evâil L 1118/ Ocak 1707); *MAD*, nr. 3439, s. 304 (17 Ca 1124/22 Haziran 1712); *MD*, nr. 135, s. 314, hkm. 1047 (evâil N 1141/Nisan 1729); *MAD*, nr. 9944, s. 152 (25 Z 1155/20 Şubat 1743); *C. ML*, nr. 28019 (evâil M 11557/Şubat 1744); *MAD*, nr. 10194, s. 306 (21 Z 1163/21 Kasım 1750); *MD*, nr. 162, s. 93, hkm. 236 (evâil Ca 1174/ Aralık 1760); *MD*, nr. 164, s. 199, hkm. 804 (evâil L 1178/Mart 1765); *MAD*, nr. 10208, s. 274 (2 N 1178/ 23 Şubat 1765); *MAD*, nr. 10000, s. 163 (21 R 1182/4 Eylül 1768).

13 Bu yaklaşım hakkında değerlendirmeler için bkz. Kamal Salibi, *A Hosue Of Many Mansions: the history of Lebanon reconsidered*, London 2002, s. 108-129.

14 Matti Moosa, *The Origins of Modern Arabic Fiction*, London 1997, s. 124-125.

15 Stefan Winter, *The Shiites of Lebanon under Ottoman rule, 1516-1788*, Cambridge University Press 2010, s. 33-36.

16 Salibi, *A House Of Many Mansions*, s. 123-129.

B. *Cebel-i Şûf Emâreti*'nin Şihâboğullarına Devri

Cebel-i Şûf Emâreti'nin Fahreddin'in tasfiyesinden sonraki dönemi, Ma'ogullarının güç ve nüfuzlarının giderek eridiği bir dönem olmuştur¹⁷. Şihâboğulları Ailesi'nin liderleri ise 17. yüzyıl boyunca Teym Vadisi'nde devletin tanıdığı bir tür yerel liderlik statüsüne sahip olmuşlardır. Bu kapsamda Teym Vadisi Nahiyesi mukataasının mültezimliğine, eminliğine ya da nazırlığına atanmışlardır¹⁸. Şihâboğulları, hem Fahreddin döneminde hem de ondan sonraki dönemde Ma'ogulları'yla birlikte hareket etmişlerdir. Ma'ogullarının bölgesel liderliklerini desteklemişler ve bu desteklerini ailevi bağlar kurarak pekiştirmişlerdir. Ancak müttefikleri Ma'ogullarının, Mârûnî ailelerle bir olup Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyan faaliyetlerini sürdürmeye yönelik tavırlarını her zaman tasvip etmemişlerdir. Fahreddin'in 1635 senesindeki tasfiyesinden sonra, Şihâboğullarının bölgesel anlamda gücünün ve nüfuzunun giderek arttığı görülür. Taraflar arasında kayda değer bir iktidar mücadelesinin gerçekleştiğine dair herhangi bir veriye rastlanılmamaktadır. Öte yandan Osmanlı hükümetinin 16. ve 17. yüzyıllarda Cebel-i Lübnan'daki Dürzî toplumunun liderliğini üstelenen Ma'ogullarına karşı sürdürdüğü merkezîyetçi-müdahaleci politika bu ailenin yerel liderlikteki etkinlerini azaltan en önemli etkenlerden biri olmuştur¹⁹.

Şihâboğulları, Teym Vadisi'nin yerel liderleriyken 1697 senesinde, son Ma'oglu emiri Ahmed'in erkek varis bırakmadan ölmesi üzerine, müttefikleri Ma'ogullarının yerine *Cebel-i Şûf Emâreti*'ne geçtiler. Yerel kaynaklarda belirtildiğine göre emirlikteki bu el değiştirme, bölgenin ileri gelen Dürzî ailelerinin yaptıkları bir tür seçim ile olmuştur²⁰. Abu-Husayn, konu ile ilgili bir çalışmasında Dürzî emirlerinin, neden başka bir bölgeden (Teym Vadisi) ve başka bir inançtan (Şihâboğulları bu dönemde Sünnîliği benimsiyorlardı) bir lideri başlarına seçtiklerinin yanı sıra, merkezî hükümetin bu seçimi neden kabullendiğini sorgulamıştır. Abu-Husayn'a göre inanç ve bölge bakımından farklı olan Şihâbîlerin seçilmesinde Ma'oglu Ailesi'yle Şihâboğlu Ailesi arasındaki akrabalık bağının etkili olduğu çokça dile getirilen sebepler arasındadır. Diğer bir açıklama, Sünnî bir lider seçerek, Osmanlı hükümeti ile, uzun zamandır şiddet yoğunluklu bir hususiyet göstermiş olan münasebetleri normalleştirme gayesinin güdüldüğü yönündedir. Öte yandan, Dürzîlerin dışında birini liderliğe getirmenin iki getirisi daha vardır. Bunlardan biri, Beşir'i seçen her

17 Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Rebellion, Myth Making and Nation Building: Lebanon from an Ottoman Mountain Iltizam to Nation State*, Tokyo 2009, s. 41-61.

18 Alexander Hourani, *New Documents on the History of Mount Lebanon and Arabistan*, s. 971-977.

19 M. C. Şehabeddin Tekindağ, "XVIII. ve XIX. Asırlarda Cebel Lübnan: Şihâb-oğulları", *Tarih Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 13, İstanbul 1958, s. 32-33.

20 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *Lübnan fî ahd el-ümerâ eş-Şihâbiyyîn*, Haz. Esed Rüstem, Fuad Efrâm el-Bustânî, Beyrut 1969, Cilt: II, s. 3-4; Tannûs eş-Şidyâk, *Kitab Ahbâr el-A'yân fî Cebel Lübnan*, Haz. Fuad Efrâm el-Bustânî, Beyrut 1970, Cilt: II, s. 211.

bir Dürzî şeyhinin ona karşı eşit muhalefet hakkına sahip olacak olmasıydı. Yani bu seçimle bir muhalefet dengesi kurulmuş oluyordu. Diğer bir getirisi ise, dışarıdan seçilen kimsenin kendisini seçenlere karşı daha bağımlı bir liderlik sürdüreceği anlamına gelmesiydi. En azından böyle bir beklentiyi karşılayacak zemin hazırlanmış oluyordu²¹.

Şihâboğullarının *Cebel-i Şûf Emâreti*'ne emir olarak seçilmelerinde Dürzî ailelerinin, benimsedikleri stratejiler hakkında yorumlar yapan Abu-Husayn, Osmanlı hükümetinin bu seçimi kabullenmesini ise bir oldu bittiye rıza göstermek olarak yorumlar. Zira, Osmanlı hükümeti bu esnada Macaristan cephesinde uzun zamandır sürmekte olan yıpratıcı bir savaşın (1683-1699 Osmanlı-Avusturya Savaşları) içindedir. Fetihden itibaren sık sık tedib seferleri düzenlenip kontrol altına alınmaya çalışılmış olan Cebel-i Lübnan coğrafyasında tam da savaş zamanında yeni macezalara atılmak hükümetin işine gelmemiş olmalıdır. Zaten hükümet ile Ma'nilerin temsil ettiği Dürzî liderlik arasında geçmişte de uzlaşma dönemlerinin yaşandığı olmuştur²².

Şihâbilerin Cebel-i Şûf emirliğine seçilmesine karşı Osmanlı hükümetinin nasıl tavır aldığını anlamak için bu konudaki gelişmelerin geleneksel kaynaklardaki anlatımını yeniden yorumlamak yerinde olur. Geleneksel Lübnan tarihlerindeki anlatıma göre, ölen Ahmed Ma'noğlu'nun kızkardeşinin oğlu olan Beşir eş-Şihâbî, emir seçildikten sonra, durumu merkezî hükümete bildirmesi için Sayda valisi Mustafa Paşa'ya bir mektup göndermiş ve bunun üzerine paşa yeni emirin Beşir olduğunu hükümete bildirmiştir. Bundan sonra paşa, Ma'noğulları Ailesi'nin elinde olan yetki ve tasarrufları Beşir'e vermiştir. Ancak ertesi sene, hükümet emirliğin kime verilmesi gerektiği konusunda bir müdahalede bulunmuştur. Bu esnada Sayda valisi değiştirilmiş ve Kaplan Paşa el-Mutarcî, Sayda Eyaleti'ne vali tayin edilmiştir. Yeni valinin de bu müdahalede rolü olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, emir olarak seçilen Beşir'in bu makama uygun olmadığı, soy bakımından asıl uygun kişinin, yine Şihâboğullarından Hasbaya emiri Musa'nın oğlu, daha çocuk yaştaki Haydar'ın olduğu Kaplan Paşa'ya, Osmanlı hükümeti tarafından gönderilen bir fermanla bildirilmiştir. Haydar, doğrudan Ahmed Ma'noğlu'nun kızının oğluydu. Haydar'ın küçük yaşta olması dolayısıyla rüşte erene kadar ona Beşir'in vasilik ve naiblik etmesi kararlaştırılmıştır²³. Lübnan tarihleri burada böyle bir müdahalenin yapılmasında etkili olanın kimliğini de verirler: Fahreddin Ma'noğlu'nun vaktiyle İstanbul'a getirilen oğullarından Hüseyin²⁴.

21 Abdul-Rahim Abu-Husayn, "The Shihab Succession (1697): A Reconsideration", *12th Congress of the Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes*, Praha 1996, s. 10-11.

22 A.g.m., s. 13.

23 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *Lübnan fî ahd el-ümerâ eş-Şihâbiyyîn*, II, s. 3-4; Tannûs eş-Şidyâk, *Kitab Ahbâr el-A'yân fî Cebel Lübnan*, II, s. 211.

24 Naima, Hüseyin'in Fahreddin'le birlikte Küçük Ahmed Paşa tarafından 1633'te İstanbul'a getiril-

Fahreddin'in tasfiyesinden sonra Enderun'da eğitim gören ve zamanla bir "saraylı" haline gelen Ma'nzâde Hüseyin Efendi'nin²⁵ daha çocuk yaştaki Haydar'ı, kendisi emirliğe geçsin diye zaman kazanmak adına tayin ettirdiği ileri sürülmüştür²⁶. Bu görüşe göre Hüseyin, liderliğini sağlamlaştıracak olursa bir daha elden bırakmayacağı kuvvetle muhtemel olan Beşir'i²⁷ bu naiblik ile oyalamayı düşündü. Ma'noğullarının emirliğe geçebilecek son üyesi olan Hüseyin'in ilerleyen yaşına rağmen inisiyatif olarak emirliğe geçmek için böylesi manevralara girişebileceğini düşünmek biraz zorlama bir yorum olmaktadır. Hüseyin'in, bu olayda Osmanlı hükümetinin, bölgedeki gelişmelere ilişkin izlenecek yol ve yordam hakkında bilgi edinebileceği bir "ajan" olarak görülmesi daha tutarlı olacaktır. Hükümet, Hüseyin'in aracılığıyla, Abu-Husayn'ın iddia ettiğinden farklı olarak, Emâretteki değişikliği bir oldu bitti olarak kabul etmemiş, tersine ciddi bir müdahalede bulunmuş oluyordu. Bu hususta Maliye tarafından gönderilen 19 Kasım 1697 tarihli nişanda, Şûf ve Cebel-i Kesrevân mukataalarını zabt etmiş olan Ma'noğlu Ahmed'in öldüğü, bu mukataaların ahalisini himaye edecek kimse olarak Ahmed'in torunlarından Mir Haydar'ın soy ve diğer özellikler bakımından daha layık olduğu dile getirildi. Böylece bölge ahalisi yabancı birinin idaresi altında içine düşeceği zor durumlardan korunmuş olacaktı. Hükümet, Haydar'dan Sayda valisine ve maliyeye karşı olan malî sorumluluklarını yerine getirmesini bekliyordu. Onun mültezimliğine ahaliden bazı eşkıyalar karşı çıkacak olursa bölge valilerinin gerekeni yapmaları talimatı veriliyordu²⁸.

Haydar'ın mültezimliği ve dolayısıyla yerel liderliği konusunda hükümetin bu müdahalesine rağmen pazarlığın burada bitmediği anlaşılıyor. Halihazırda yerel inisiyatifle emirliğe seçilmiş olan Beşir'in, Sayda valileri Mustafa Paşa ve onun azlinden sonra Kaplan Paşa tarafından desteklendiği görülmüştür. Bu destek sayesinde, Beşir, hükümetle karşı karşıya gelmeden emirliği vekil olarak da olsa sürdürmeyi başarmıştır²⁹. Beşir'in, Ma'noğulları yerine bu ailenin mukataalarını iltizam

diğini nakletmektedir.

Naima, *Tarih-i Na'ima*, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2007, Cilt: II, s. 762. Hüseyin'le alakalı diğer bir izahat Haydar Ahmed'de vardır. Buna göre Hüseyin 1031/1621-22 senesinde, dönemin kaptan-ı deryası Halil Paşa tarafından daha bebek yaşta İstanbul'a götürülmüştür. Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 4.

25 Naima, *a.g.e.*, I, s. XXIV; Cilt: IV, s. 2074.

26 Mesud Daher, *el-Cüzuru't-tarihyyeli'l-Mesele et-Tâ'ifiyye el-Lübânîyye*, Beyrut 1986, s. 46-47.

27 Beşir, 1695 senesinde Şûf'a gelerek Kaysilerin yanında Yemenîlere karşı mücadelede yiğitlikler göstermesi dolayısıyla Dürzî aileler arasında saygın bir yere sahip olması bu seçimde etkili olmuştur. Bkz. Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 3.

28 BOA, *MAD*, nr. 3473, s. 112 (5 Ca 1109/19 Kasım 1697).

29 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 4-5. Burada müellif Sayda valisi Mustafa Paşa'nın azli ile yerine tayin edilen paşanın Arslan Paşa olduğunu nakleder. Ancak aynı eserin Mısır-Kahire baskısında Sayda Eyaleti'ne tayin edilen paşanın Kaplan Paşa olduğu yazılıdır ki, Osmanlı arşiv

olarak tasarrufuna aldığına dair Osmanlı maliye arşivindeki kayıtlar, tarih olarak yerel kaynaklarla örtüşür³⁰. Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı hükümeti, Sayda valisinin desteği ve onayının etkisiyle gerçekleşen Beşir'in yerel liderliği sürdürmesi durumunu kabullenmiştir.

Osmanlı merkezî hükümeti, Şûf Emâreti'nin, diğer bir ifadeyle bu bölgedeki mukataaların iltizamının şu veya bu ailenin elinde kalmasına yönelik bir politika takip etmekten ziyade bölgenin kontrol ve denetime açık halde kalmasına yönelik bir politikayı benimsiyordu. Hac güzergahının hemen yanı başındaki bu stratejik sahil şeridi, hükümetin bî-haber ve etkisiz kalacağı bir yer olamazdı. Mesud Daher'e göre, Osmanlı hükümeti Haydar'a ve Beşir'e tam onay vermeyerek yerel siyasette kendisine müdahale edebileceği bir alan sağlamış oluyordu. Beşir'in naib olarak kabul edilmesi aile içi çatışmayı kızıştırarak, böylece Osmanlı hükümeti için bir müdahale alanı açılmış olacaktı³¹. Osmanlı arşiv kayıtlarından anlaşılan ise, hükümetin bölgedeki kamu düzeni ve vergi denetimini öncelediğidir. Haydar için gönderilen nişandaki *ecnebî* birinin idareye getirilmesi halinde bölge ahalisinin de etkileneceği bir toplumsal huzursuzluk halinin doğacağı ve bu halden kaçınmak için böyle bir kararın verildiğine dair ifadeler bu konuda hükümetin tavrını net bir şekilde ortaya koymaktadır³².

Bütün siyasi anlamdaki belirleyicilerin ve etkenlerin yanında bölgenin iktisadi gelişiminin sağladığı imkanların Şihâboğullarının emirliğe geçmelerinde etkili olduğunu unutmamak gerekir. Teym Vadisi oldukça verimli tahıl ovalarıyla Şihâbîlere ekonomik anlamda imkanlar sağlamıştır³³. 17. yüzyılın ikinci yarısında ailenin

kayıtlarıyla doğrulanan bilgi de budur. Bkz. BOA, *MAD*, nr. 9880, s. 45. Eserin Mısır-Kahire baskısındaki bilgi için bkz. Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *Kitâb el-Gurer el-Hisân fi Tevârih Havâdis ez-Zamân*, Mısır-Kahire 1900, Cilt: II, s. 749.

30 Haydar Ahmed'de sarıh bir tarih yoksa da, Mârûnî tarihçilerden Elkas Hanâniya El-Munayyır'ın *Dürrulmasrûf*'undaki anlatımlarından Beşir'in Cebel-i Şûf Emareti'ni naib olarak sürdürmesine 1698 yılından itibaren onay verildiği anlaşılır. Bkz. Haydar Ahmed Ahmed eş-Şihâbî, *Lübnan fi ahd el-ümerâ eş-Şihâbiyyîn*, II, s. 4-5; Elkas Hanâniya El-Munayyır, *ed-Dürru'l-Masrûf fi Tarih eş-Şûf*, Beyrut 1984, s. 11. Osmanlı maliye kayıtlarında ise *Mir İbşir* olarak zikredilen Beşir'in hicrî 1110 senesine mahsub olmak üzere taahhüd ettiği bir ödemedden bahsedilir ki, 1110 senesi miladi 1698 senesinin ortalarından başlamaktadır. BOA, *MAD*, nr. 9881, s. 229 (18 Ş 1110/19 Şubat 1699); *MAD*, nr. 9885, s. 224 (8 N 1111/27 Şubat 1700).

31 Mesud Daher, *el-Cüzuru't-tarihîyye*, s. 49-50.

32 BOA, *MAD*, nr. 3473, s. 112 (5 Ca 1109/19 Kasım 1697). “*Sayda ve Beyrut Dağlarında sakin ve mütemekkin olup Sayda ve Beyrut mukataatı mülhakatından senede 72000 grş malı olan Şûf ve Cebel-i Kesrevân Mukataalarını zabt eden Ma'n-oğlu Mir Ahmed bi-emrillâhi te'âlâ fevt olup uhdesinde olan mukataat mahlûl olmağın emvâl-i miri tahsiline ve reaya fukarasına himayet ve siyanete yine müteveffa-yı merhum Mir Ahmed'in ahfâdından Mir Haydar her vecihle evfâk ve enseb olmağla ocaklarına merhameten iltizamı kadimi ile tevcih olunup lakin ecnebiye verilmediği ahali-i memleketi himayet ve ocaklarını siyanet için olmağın..*”

33 Faruk Tabak, “Bereketli Hilal'in Batisında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü”, Os-

kuzeye, verimliliği ile meşhur Beka Vadisi'ne doğru nüfuzlarını yaymaya yönelik faaliyetleri bu imkanları genişletmeye dönük bir çaba olarak da görülebilir³⁴. Ekonomik imkanlarla sağlanan paralı asker gücü, bu askerî gücün donatılması için kullanılacak teçhizat ve mühimmat Şihâbîleri, bölgede operasyonel anlamda etkin kılmış olmalıdır. Bu etkinlik sayesinde, Ma'noğulları ve Kaysî hizbi için önemli bir müttefik olarak görüldükleri gibi Osmanlı hükümeti ve hükümetin resmi aracılığı olan Sayda valileri tarafından kamu düzeninin sağlanması ve vergi tahsilinin temini için uygun yerel araçlar olarak görülmüşlerdir.

C. Beşir ve Haydar Dönemlerinde Şihâbî Yerel İktidarının Tesis Edilmesi (1698-1730)

Emir Beşir döneminde, onun savaşçı karakteri, Dürzî şeyhleri arasında saygın bir yere sahip olmasının da etkisiyle Şihâboğulları, Cebel-i Şûf bölgesinde yerel iktidarlarını kabul ettirdikten başka nüfuzlarını civar bölgelere yaymayı başardılar. Bu dönemde güneydeki Cebel-i Âmil mukataaları arasında yer alan Bişâre Mukataası'nın Şiî mültezimleri olan Ali es-Sagîr Ailesi'nin isyancı hareketlerinin bastırılması için Sayda valisi Kaplan Paşa, Beşir'den yardım istedi. Valinin böyle bir tedbir düşünmesi, Şihaboğullarının bölgede idari-mali düzenin tesisinde aracılıklarına başvurulabilecek yerel güçler olarak görüldüklerini gösterir. Bu kapsamda bölgede tatbik edilen şiddete dayalı tedip faaliyetlerinin kısa vadeli sonuçları alınmıştır. Bu sonuçlardan biri, Ali es-Sagîr Ailesi dışında Cebel-i Âmil'in diğer Şiî ailelerinin Beşir'e itaatlerini arz etmeleri olmuştur. Ayrıca Safed mukataalarının iltizamı Şihâboğullarına verilmiştir. Emir Beşir, Safed mıntıkasındaki mukataaların idaresini yeğeni Mansûr'a vermiştir³⁵. Güneyde elde ettikleri nüfuz ve idari statünün yanı sıra Şihâboğullarının 1699 senesinde kuzeyde Trablusşam Eyaleti sınırları dahilinde olan Cübeyl ve Betrûn'da yaşayan Şiî Hamâde Ailesi ile eyalet valisi arasındaki anlaşmazlığın çözümünde rol oynadığı görüldü. Trablusşam valisi bu iki mukataanın iltizamını Hamâdilere, Beşir'in kefaletiyle vermeye başladı³⁶.

Beşir'in, yerel iktidarını temellendirmek ve genişletmek adına elde ettiği bu başarılar, vekaleten yürütmekte olduğu emirlikten kolay kolay çekilmeyeceği anlamına geliyordu. Modern araştırmacılar, Haydar'ın ve Şihâbî Ailesi'nde onun tarafını tutanların, Beşir'in bu yükselişi karşısında yerel iktidarı ele geçirmek için ent-

manlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, s. 158, 162; İrina Similiyenskaya, *el-Beni'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâdiyye fi'l-Maşrûk el-Arabî alâ meşârîfi'l-asrı'l-hâdis*, Arapça'ya çev. Yusuf Ataullah, al-Farabî, Beyrut 1989, s. 50.

34 1680'lerin başında ailenin Beka Vadisi'ndeki faaliyetleri ile ilgili bilgiler için yazarı bilinmeyen şu eserde malumat bulunmaktadır: *Tarih el-Ümerâ eş-Şihâbiyyîn bi-kalemi ahadi ümerâihim min Vadi et-teym*, Haz. Selim Hasan Heşşi, Beyrut 1983, s. 77-80.

35 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *Lübnan fi ahd el-ümerâ eş-Şihâbiyyîn*, II, s. 5-6.

36 El-Munayyir, *Dürü'l-masrûf*, s. 12.

rikaya başvurmak zorunda kaldıkları kanaatinde idirler³⁷. Bu kanaatin oluşmasında etkili olan Lübnan tarihinin geleneksel kaynaklarındaki anlatıma göre Beşir, 1706 senesinde, vergi tahsili yapmak üzere Bişâre ve Safed mukataalarına giderken, yolu üzerindeki Hasbaya'ya uğradı. Buranın Şihâbî emiri Necm kendisini misafir etti. Ancak, burada yemeğine katılan zehir ile zehirlenmek suretiyle öldürüldü. Bunun üzerine Şûf ve civarının ileri gelenleri, Hasbaya'da toplanarak Haydar'ın asaleten Emârete geçmesini kararlaştırdılar. Haydar bu esnada 21 yaşındaydı ve iki oğlu vardı: Mülhim ve Ahmed. Haydar, oğullarıyla birlikte, Dürzî toplumunun merkezi konumunda olan Şûf Dağı'ndaki Deyr el-Kamer Köyü'ne gitti ve orada emirliğe başladı³⁸. Yerel ölçekte yaşanan bu gelişmelerden, Osmanlı hükümetinin haberdar olduğunu gösteren kayıtlara rastlamak mümkündür. Mesela, bir mühimme kaydında, Cebel-i Şûf'un 1706-1707 senelerinde iltizamını alırken Haydar'a Teym Vadisi'nin güç ve mal-mülk sahibi emirlerinden ve Cebel-i Şûf'un ileri gelenlerinden oluşan yirmi yedi kişilik bir grubun kefil olduğu ifade edilmektedir³⁹. Haydar'ın yeniden Cebel-i Şûf Emâreti'ne gelişini kararlaştırmak üzere Hasbaya'da bir toplantı tertip edildiği ve bu toplantıya Şûf'un ileri gelenleri ve Teym Vadisi emirlerinin katıldığı bilgisinin yerel kaynaklarda aktarıldığı göz önünde bulundurulursa, hükümetin bu toplantıdan ve toplantıda çıkan karardan haberinin olduğu anlaşılır. Başka bir mühimme kaydında ise, Beşir'in ölümü üzerine tasarrufundaki mukataaların Haydar tarafından deruhde olunabileceği, bunun için Haydar'ın ölen Beşir'den kalan vergi borcunu ödemesi gerektiği dile getirilmektedir⁴⁰.

D. Ayn Dara Savaşı'na Doğru

Haydar'ın emirliğe geçişinden sonra, Ayn Dârâ Savaşı'nın meydana geldiği tarihe kadar geçen zaman zarfında, yaşanan gelişmeler, bu dönemde Şihâboğullarının yerel iktidarlarının ciddi bir şekilde sınındığını göstermektedir. Bu gelişmeler genellikle yerel iktidar mücadelesi bağlamında ele alınagelmiştir. Ancak, Osmanlı valilerinin söz konusu gelişmelerde rol oynadıklarının vurgulanması gerekir. Zaten, Haydar'a nişan göndererek ona Cebel-i Şûf emirliğine geçmek konusunda meşruiyet sağlayan Osmanlı hükümeti olmuştur⁴¹. Muhtemelen Haydar, kendisine sağlanan bu meşruiyetten cesaret alarak, emirliğe geçmek için akrabasını zehirletmiştir. Hükümetin bölgeye iktidarını dayatabilmek adına, güçlü bir yerel aileyi zaafiyete

37 Abbas Ebû Salih, *et-Tarih es-Siyâsi li'l-Emâre eş-Şihâbiyye fî Cebel Lübnân 1697-1842*, Beyrut 1984, s. 46; Tekindağ, a.g.m., s. 35.

38 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *Lübnan fî ahd el-ümerâ eş-Şihâbiyyîn*, II, s. 7-8; Tannûs eş-Şidyâk, *Kitab Ahbâr el-A'yân fî Cebel Lübnan*, II, s. 312-313.

39 BOA, MD, nr. 116, s. 65, hkm. 259, 260 (evâil Z 1120/Şubat 1709).

40 BOA, MD, nr. 115, s. 193, hkm. 798, 800 (evâil L 1118/Ocak 1707).

41 Ahmed Ma'noğlu'nun ölümü akabinde Osmanlı hükümetinin, Beşir'in emarete seçilmesine yaptığı müdahale ile emaret nişanı Haydar için çıkmıştı. BOA, MAD, nr. 3473, s. 112 (5 Ca 1109/19 Kasım 1697).

uğratmaya çalışması ve bu amaçla ailenin liderliğine kimin geçeceği konusunda ihtilaflar çıkmasına sebebiyet verecek müdahalelerde bulunması anlaşılabilir bir husustur. Ama işin bir de yerel iktidar boyutu vardı. Haydar'ın, kendisinin ve ailesinin iktidarını yerel anlamda meşru kılması gerekiyordu. Bu mücadelede karşılaşacağı rakipleri olacak, bölge valilerinin yıpratıcı müdahalelerine maruz kalacaktı.

Beşir'in faal bir emirlik yürütmesi sayesinde Şihâboğulları, Trablusşam Eyaleti'nde Cübeyl ve Betrûn'dan Sayda Eyaleti'nde Cebel-i Âmil'e, oradan Safed'e kadar uzanan bir bölgede nüfuz sahibi olmuştu. Dolayısıyla Haydar'ın her iki eyaletin valileriyle iyi geçinmek, onların desteğini sağlamak gibi bir zorunluluğu vardı. Ancak, yeni atanan Sayda valisinin⁴² ilk icraatlarından biri önceki dönemde emir Beşir'in yeğeni Mansûr'un iltizamında olan Cebel-i Âmil ve Safed mukataalarının iltizamını doğrudan kendisine bağlamak oldu. Sayda valisi, Safed mukataalarının iltizamını, bu bölgede giderek gücünü arttırmakta olan Zeydânî Ailesi'ne verirken, Cebel-i Âmil mukataalarının iltizamını ise buranın ahali olan Şî Sa'b, Münker ve Ali es-Sagîr ailelerine verdi⁴³. Bu gelişmeler, güçlü bir şahsiyet olan Beşir'in yokluğundan doğan yerel iktidar boşluğunun geçici olarak diğer yerel güçler tarafından doldurulması olarak yorumlanabilir. Sayda valisinin de bu konuda, diğer yerel güçleri destekleyici bir tavır aldığı görülmektedir.

Öte yandan kuzeyde Cübeyl ve Betrûn mukataalarında Hamâdîler bir süredir Trablusşam valilerine karşı, vergi borçlarını ödeme konusunda zorluk çıkarıyorlar ve bölgenin asayişini bozucu mahiyette faaliyetlerde bulunuyorlardı. Daha önce Beşir'in, vali ile bunların arasını bulduğu zikredilmişti. Ancak Osmanlı hükümeti Beşir'in bunlara arka çıkmasını pek hoş karşılamadı. Hükümet vergi borçlarının ödenmemesi ve asayiş ihlal edici faaliyetlerinden dolayı Hamâdîlerin üzerine sefer düzenlenmesi, Beşir'in bölgesine firar etmeleri ihtimaline karşı geçit ve yolların tutulması için Trablusşam valisi Mustafa Paşa'ya ve Sayda valisi Muhammed Paşa'ya fermanlar göndermişti⁴⁴. Hükümetin bu tepkisinin, Trablusşam valisinin Beşir'in ölümünü fırsat bilerek bu iki mukataayı, Şihâbîlerin kefaletinden çıkarıp doğrudan kendisine bağlamasına neden olduğu anlaşılmaktadır⁴⁵. Böylece Şihâbîlerin Cebel-i Şûf ve civarındaki mukataalar dışında tasarruflarında herhangi bir mukataa kalmadı.

42 Haydar Ahmed'in tarihinin Kahire baskısında bu vali azledilen Kaplan Paşa el-Mataracı'nın yerine gelen Beşir Paşa olarak geçer. Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *Kitâb el-Gurer el-Husân*, Cilt: II, s. 751. Osmanlı arşiv kayıtlarında Beşir Paşa diye birinden bahsedildiğine tesadüf edilmemiştir. Kaplan Paşa 1700-1704 yılları arasında valilik yapmış o azledilince yerine Muhammed Paşa geçmiştir. BOA, MAD, nr. 2942, s. 4 (4 M 1116/18 Şubat 1709).

43 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *Lübnan fî ahd el-ümerâ eş-Şihâbiyyîn*, II, s. 8; BOA, MAD, nr. 3878, s. 440 (14 Z. 1119/7 Mart 1708).

44 BOA, MD, nr. 114-1, s. 722, hkm. 3234 (evâhir Z 1117/Nisan 1706).

45 Mesud Daher, *el-Cüzuru 't-tarihyye*, s. 58.

Haydar'ın emirliğini kabul ettirme adına ciddi mücadeleler verdiği bu dönemde meydana gelen Nebatiye Çatışması, Ayn Dara Savaşı'na giden süreçte önemli bir yere sahip olmuştur. 1706 senesinde meydana gelen bu çatışmada Haydar ve emri altındaki Dürzîler, Bişâre Mukataası sınırları dahilinde bulunan Nebatiye Köyü'nün yakınlarında, başta Ali es-Sagîr Ailesi olmak üzere yörenin belli başlı Şîf liderlerinin emrindeki silahlı güçlerle çatışmaya girdiler. Bir saatten daha kısa bir sürede Şîf liderlerin askerleri dağılıp kaçtılar. Bu galibiyetle Cebel-i Âmil'de Şihâbî nüfuzunun yeniden tesis edilmesi adına yeniden bir adım atılmış oldu. Ancak Haydar'ın Cebel-i Âmil mukataalarının tasarrufunu, Şûf şeyhlerinden Mahmud Ebî Harmûş'a vermesi, sonradan belki kendisinin de hiç beklemediği birtakım sonuçlara yol açtı⁴⁶.

E. Ayn Dara Savaşı (1711) ve Sonuçları

Haydar'ın Cebel-i Âmil mukataalarının tasarrufunu verdiği Mahmud Ebî Harmûş, Şûf mıntokasının Dürzî şeyhlerinden biriydi. Bir süre sonra Haydar'la arası açıldı ve ona karşı güç toplamaya başladı. Şihâbî kaynaklarında anlatıldığına göre Haydar ile Mahmud Ebî Harmûş'un araları, idaresine verilen bölgede gereğinden fazla vergi toplayarak ahaliye zulmettiği gerekçesiyle bozuldu⁴⁷. Öte yandan Haydar, kendi alt mütezimleri konumundaki bölge şeyh ve emirlerinden gereğinden fazla vergi tahsil etmelerini beklemekle itham edilmiştir⁴⁸. Dahası Haydar'ın Osmanlı maliyesine karşı sorumluluklarını gereği gibi yerine getirmeye dair bölge valilerinin şikayetlerini ihtiva eden kayıtlara rastlamak mümkündür⁴⁹. Farklı yorumlar çıkarılabilecek bu veriler karşısında analizi biraz daha genişletmek gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bölge tarihinin yerel kaynaklarından biri olan *Dürri'l-masrûf*'ta Sayda valisinin, Haydar'ın Nebatiye'de Şîflere galip gelmesi karşısında öfkelenerek, Şûf ve civarında, Garb ve Cürd'de yaşayan rakip Yemenî hizbine mensup Alemüddin Ailesi'nden bazı emirleri ona karşı kışkırttığı zikredilir. Ayrıca bu esnada yine Yemenî hizbine mensup Arslan Ailesi'nin emiri Yusuf, Haydar'a karşı faaliyet yürütenler arasına katılmıştır. Valinin desteğini alan bu Dürzî güçlerin liderliği ise Mahmud Ebî Harmûş'un elindedir⁵⁰. Öte yandan bu esnada Mahmud'a Şûf Emâreti ve mültezimliği verilmiştir. Mahmud Ebî Harmûş'un liderliğindeki ittifaka, Şihâbîlerden son on yılda iki ağır

46 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 8; Tannûs eş-Şidyâk, *Kitab Ahbâr el-A'yân fi Cebel Lübnan*, II, s. 313.

47 *A.g.e.*, s. 10; Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, s. 313.

48 Abbas Ebu Salih, "es-Sirâ' ale's-Sulta fi'l-İmâra eş-Şihâbiyye", *Lübnan fi el-Karn es-Sâmin Aşer (el-Mü'temer el-evvel li'l-Cem'iyye el-Lübnâniyye li'd-Dirâsât el-Osmâniyye)*, Beyrut 1996, s. 138.

49 BOA, MD, nr. 115, s. 589, hkm. 2613 (evâsıt Ra 1120/Haziran 1708); MD, nr. 116, s. 64, hkm. 259 (evâil Z 1120/Şubat 1709)

50 El-Munayyır, *Dürri'l-masrûf*, s. 14.

darbe alan Bişâre mıntıkasının Metâvile⁵¹ şeyhlerinden bazıları da katılmıştır⁵². Böylece Haydar'a ve onun şahsında Şihâboğullarına karşı yerel ölçekte bir muhalefet odağının oluştuğundan bahsetmek mümkündür. Ayrıca Haydar'a, Sayda ve Şam valileri tarafından yerel iktidar konusunda yetki ve statü devri yapılacaklar arasında alternatifsiz olmadığına gösterilmesinin en iyi yollarından birinin, Mahmud Ebî Harmûş'un desteklenmesi olduğu düşünülebilir. Bu suretle Şihâbî emirliğinin yükselen gücünü dengelemek ve bölgede idari-mali kontrolü sürdürülebilir kılmak mümkün olabilecekti⁵³.

Haydar ile Mahmud Ebî Harmûş arasındaki mücadeleyi sadece hizipsel anlamda Kaysî-Yemenî mücadelesi⁵⁴ olarak görmek yeterli bir değerlendirme değildir. Bu süreci, Şihâbî Ailesi'nin Beşir gibi güçlü bir liderin yokluğunda yeniden iktidarı ele geçirmeye çalıştığı, Sayda ve Şam valilerinin karşı kampta yer alarak alternatiflere şans verebileceklerini gösterdikleri bir sınama gibi görmek mümkündür. Mahmud'un ittifakı, Şûf'un Kaysî şeyhlerinin desteğini aldı. Ancak Mahmud'un, sert tavrı, açgözlülüğü, liderliği kendi kişisel davası gibi görmesi ve Yemenî Alemüddin Ailesi'yle akrabalık bağı kurması işin rengini değiştirmişe benzer⁵⁵. Artık mücadele bir Kaysî-Yemenî çekişmesine dönüşmüştür. Diğer taraftan böyle olması Haydar'a bir muhalefet ittifakı oluşturabilmek için elverişli zemini sağlamış görünmektedir. Böylece rakibinin karşısına çıkabilecek gücü Kaysî ittifakının desteğinde bulabilecekti.

Mahmud Ebî Harmûş'un üzerlerindeki baskıyı arttırması üzerine Kaysî şeyhleri Haydar'a, Mârûnî Hâzin Ailesi aracılığıyla, Şûf'a gelmesi konusunda çağrıda bulundular. Haydar bu çağrıya uydu ve 1711 senesinde Şûf'un yakınında bulunan Metn'e gelip burada Re's Köyü'nde taraftarlarından *Mukaddem*⁵⁶ Hüseyin b. Ebî el-Lem'in yanına yerleşti. Şûf ve civarında kendisine taraftar olan şeyhlerle buradan haberleşmeye başladı. İmâdî Ailesi, Lem'iyyîn Ailesi, Hâzin Ailesi'nden şeyhler ve *mukaddemler* gelip Haydar ile görüştüler. Yine Şûf'un Dürzî liderlerinden

51 Lübnan'daki İmâmî İsnâaşerî Şüleri'nin mahallî adı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Metâvile", *DİA*, Cilt: XXIX (İstanbul 2004), s. 404-405.

52 Mahmud Ebî Harmûş'un Cebel-i Şûf Mukataaları mültezimliğine tayin edildiğine dair Osmanlı arşiv kayıtlarında herhangi bir veriye rastlanılmamıştır. Emirliğin ve mültezimliğin verildiği hakkında bkz. Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 313; Mesud Daher, *a.g.e.*, s. 62.

53 Abbas Ebu Salih, "es-Sırâ' ala Sulta fi'l-emâret eş-Şihâbiyye", s. 140; Mesud Daher, *a.g.e.*, s. 67-68.

54 Kaysî-Yemenî hizipleri hakkında ileride "Hizipsel Mücadeleler: Yezbekiyye-Canbolâtıyye Hizipleri" başlığı altında ayrıntılı bilgi verilmektedir.

55 Mesud Daher, *a.g.e.*, s. 64-65; Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 314; Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 11.

56 *Mukaddem* yerel iktidar hiyerarşisinde kullanılan bir unvandı. Kullanımı hakkında örnekler için bkz. Alexander Hourani, *New Documents on the History of Mount Lebanon and Arabistan*, s. 971; Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 10, 13.

Şeyh Kaplan el-Kâdî ve ayrıca Bâruk Köyü'nden Şeyh Seyyid Ahmed Ebû Azrâ, Menâsîf'tan Ali Ebu Necd, Garb'tan Muhammed Telhûk gibi bölge mukataalarının ileri gelenleri Haydar'a gizli veya aleni olarak bağlılıklarını bildirdiler. Anlaşılan meydana gelebilecek bir çatışmada bu aileler Haydar'ın yanında yer alacaklarını göstermişlerdi. Karşı tarafta, Mahmud'un Alemüddin Ailesi'nden ciddi destek gördüğü anlaşılmaktadır. Onun Alemüddin Ailesi'ne ve Yemenîlere olan meyli, Kaysî hizbine mensup ailelerin Haydar'a destek vermelerine neden oldu. Bu esnada 900 kişilik bir askeri birliğin komutasında yedi Alemüddin emiri gelip Mahmud'un emrine girdiler. Garb, Metn, Cürd mntıklarından çeşitli Yemenî ailelerden de katılanlar oldu. Mahmud, Sayda ve Şam valilerinden destek birlikler talep etti. Her iki vali de bu talebi reddetmediler ve askerî destek birliklerini gönderdiler.

Mahmud'un emrindeki askeri güçler, Metn Mukataası'nın sınırları dahilinde bulunan Ayn Dâra'da konuşlandılar. Haydar ve yanındaki askeri birlikler bir gece baskını ile Mahmud'un komutasındaki askerleri mağlup etmeyi başardılar. Çatışmalarda her iki taraftan da kayıplar verildi. Yemenî ittifakının kaybı, Alemüddin Ailesi'nden üç emirin de aralarında bulunduğu beş yüze yakın askerden oluşuyordu. Aynı aileden dört emir de esir düştü⁵⁷. Çatışmalarda Haydar'a taraftar olan Dürzî ailelerden Lem'ıyyîn Ailesi, Mârûnîlerden ise Hubeyş Ailesi ciddi yararlılıklar gösterdiler⁵⁸.

Ayn Dara Savaşı'nda elde edilen galibiyetten en çok Haydar'ın taraftarları yararlandılar. Cebel-i Şûf ve civarındaki mukataalar Lem'ıyyîn, Telhûk ve Canbolat aileleri gibi çatışmalarda Haydar lehine ciddi yararlılıklar gösteren Dürzî aileler arasında paylaşıldı ve bu ailelerle evlilikler yoluyla akrabalık bağları kuruldu⁵⁹. Rakip Yemenî hizbinin lideri olan Alemüddin Ailesi ise siyasi mücadele arenasından tasfiye edildi. Yemenîlerin bir kısmı kendi istekleriyle Kaysî hizbine katılıp, Şihâbî riyasetini kabul ettiler. Diğer bir kısım ise Cebel-i Lübnan'dan göç edip Havran'a gittiler. Öyle ki bu göçle Havran'a gelen çok sayıda Dürzî aileden dolayı buranın bir adı Cebel-i Dürüz olarak bilindi⁶⁰.

Şûf ve civarındaki mukataaları dağıtırken Haydar'ın belirli bir stratejiye göre hareket ettiğini söylemek mümkündür. Dürzî Ma'noğularının emirliğinden sonra Sünnî Şihâbî emirliğinin iktidarını yerel ölçekte tesis etmenin zorluğu dörtbeş yıldır yaşanan mücadeleden anlaşılmaktadır. Öte yandan emirliğin feodal bir tarafı vardı. Buna göre belirli bir soydan gelen aile liderleri, mültezim olarak tayin edilerek devlet tarafından onay görüyorlardı. Ancak, Osmanlı hükümetinin

57 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s.13; El-Munayyır, *Dürri'l-masrûf*, s. 14-15; Abbas Ebû Salih, *et-Tarih es-Siyâsi li'l-Emâre eş-Şihâbiyye*, s. 52.

58 Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 315; Mesud Daher, *a.g.e.*, s. 68.

59 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s.14; Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 315-316; El-Munayyır, *Dürri'l-masrûf*, s. 16.

60 P. M. Holt, *Egypt and Fertile Crescent: A Political History, 1516-1922*, Ithaca 1966, s. 123.

ve valilerinin müdahaleleriyle bu feodal taraf iyice yıprandı ve zayıf düştü. Ma'noğulları tecrübesi bunu göstermişti. Artık emirliğe gelen ailenin ancak birtakım ittifaklar yoluyla yerel iktidarını sürdürmesi mümkündü. Güçlü ve karizmatik bir liderin yokluğunda yerel iktidarı sürdürmenin en sağlıklı yolu buydu. Şihâboğulları Haydar döneminde bu tür bir ittifak stratejisini uygulamaya koydular. Haydar, diğer asil ve güçlü Dürzî aileleri de zayıflatmak adına ellerindeki iltizamları alıp, küçük Dürzî ailelere verdi. Yukarıda sayılan, Lem'ıyyîn, Nektî, Telhûk aileleri kendilerine iltizam verilen ailerdi. Haydar, Emâretin merkezi olan Şûf'un etrafındaki belli başlı mukataaları bu ailelere vererek, aynı zamanda onları yanına çekmiş oluyordu. Arslan Ailesi gibi daha güçlü aileler, Yemenî taraftarlığı bahanesiyle ellerindeki mukataalar alınarak zayıf düşürüldü. Herhangi bir şekilde yeniden Emâreti ele geçirmeye teşebbüs edecek olunursa bunun şiddetle cezalandırılacağı, Alemüddin Ailesi'nden esir edilen dört emirin idam edilmesinden anlaşılıyordu⁶¹. Öte yandan Şihâbîler kadim mukataaları olan Teym Vadisi'nden başka bir yerde ilk defa mukataalar edinmiş oldular. Zira Haydar, Şûf ve civarında bulunan, Ba'kleyn, Niha, Ayn Matûr, Betlûn ve Ayn Dâra köylerinin iltizamını üzerine aldı⁶². Bununla birlikte, Teym Vadisi'nde Şihâbî tasarrufunun 18. yüzyıl boyunca devam ettiği görüldü⁶³.

Şihâbîlerin, yerel iktidarlarını tesis ederken ve devamlılığını temin etmeye çalışırken Hâzin Ailesi ve Hubeyş Ailesi gibi Mârûnî ailelerin ittifakına başvurdukları anlaşılmaktadır. Haydar, Mahmud Ebî Harmûş'tan kaçtığı Gazîr'de yanlarına sığındığı Hubeyş Ailesi, onun için savaşmışlardı. Sonrasında, Metn'e geldiğinde Haydar'ı ziyaret edip ona bağlılıklarını bildirenler arasında Kesrevan mıntıkasının şeyhi Hâzin el-Hâzin bulunmaktaydı⁶⁴. Bu Mârûnî ailelerden Hâzin Ailesi'ne Ayn Dara Savaşı'nda göstermiş oldukları yararlılıktan ötürü Kesrevan Mukataası'nın yerel idaresi verildi⁶⁵.

Haydar döneminde bütün mukataacı aileleri, ama gönüllü ama gönülsüz bir araya getirmek veya bu aileler üzerinde tek bir hizbin egemenliğini tesis edebilmek adına bir siyaset güdüldüğü görülmektedir. Lem'ıyyîn, Nektî, Telhûk, Canbolat Aileleri gibi taraftar ailelerin, Şûf ve civarındaki mukataalara yerleştirilmesi, evlilikler

61 Mesud Daher, *a.g.e.*, s. 74-75.

62 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 14; Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 315-316; El-Munayyır, *a.g.e.*, s. 16.

63 Bilhassa burada Emir Beşîr'in zehirlenmesinde parmağı olan Hasbaya emiri Emir Necm vardı. Haydar Ahmed'in anlatımına göre Şeyh Necm 1760 senesinde altmış seneyi aşkın bir emaret döneminden sonra vefât etti. Seksen yıldan fazla yaşadı. Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 53.

64 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 9-10, 12.

65 İsmail Hakkı Bey, *Lübnan: Mebâhis İlmîyye ve İctimâ'îyye*, Beyrut 1993, Cilt: I, s. 320; Ayn Dara sonrasında Şihâbî emiri, Hubeyş Ailesini ve diğer bir Mârûnî aile olan Dahdah Ailesi'ni ödüllendirdi. Bu konuda ayrıntı için. Bzk. Abbas Ebu Salih, "es-Sirâ' ala Sulta fi'l-emâret eş-Şihâbiyye", s. 143.

yluyla akrabalık bağlarının tesis edilmesi, bunların belirli statüler, makamlar, mukataalar verilerek desteklenmesi bu siyasetin bir veçhesiydi. Ayn Dara zaferi sonrasında yapılan tahsisatların yanı sıra 1712 senesinde Cizzîn Mukataası'nın Şeyhi Kaplan el-Kâdî vâriissiz ölünce yerine Canbolat Ailesi'nden Ali'nin atanmasının bu siyaset doğrultusunda gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır⁶⁶. Diğer bir veçhe ise doğal olarak, rakip olabilecek Arslan Ailesi gibi ailelerin zayıflatılması oldu. Arslan Ailesi'nden emir Yusuf'u, elindeki Garb Mukataası'ndan çıkarıp yerine Şeyh Muhammed Telhûk ve kardeşlerinin yerleştirilmesi bu veçhenin tatbiki mesabesinde değerlendirilebilir⁶⁷. Böylece, Nekd, İmâd, Canbolat, Lemî'yyîn, Telhûk, Arslan, Hâzin, Hubeyş, Dahdah ve diğer yerel aileler Şihâboğullarının liderliğinde bir araya toplanmış oluyordu⁶⁸.

F. Ayn Dara Savaşı Sonrasındaki Dönemde Şihâbîlerin Yerel İktidarını Şekillendiren Başlıca Etkenler

Şihâboğullarının yerel iktidarlarını kimi zaman sınırlayan, kimi zaman destekleyen, ailevî, sosyo-politik ve denetimsel olarak kategorize edilmesi mümkün olan etkenlerden bahsedilebilir. Söz konusu etkenler üzerinde durularak yapılacak bir analiz, bu yerel gücün, bölgenin siyasi tarihindeki yerini daha sağlıklı anlamaya yardımcı olacaktır. Denetimsel etken ile kastedilen, Osmanlıların mukataa sisteminin sağladığı örgütlülük içinde Şihâboğullarını kontrol etmeye çalışmalarıdır. Böylece ailenin dahil edildiği süreç ve örüntüler üzerinde durularak analizin tarihselliği arttırılmaya çalışılacaktır.

1. Aile İçi Mücadeleler

Aile içinde yaşanan iktidar mücadeleleri, Şihâboğullarının yerel iktidarlarını olumsuz yönde etkileyen bir etken olarak dikkati çekmektedir. Ayn Dara Savaşı'ndan sonraki dönemde, ilk etapta Teym Vadisi'nde yaşamaya devam eden Şihâboğullarına mensup liderlerle Haydar arasında bir iktidar mücadelesinin yaşandığı görülmektedir. Yerel kaynaklarda 1723 senesinde Râşiya emiri Ahmed'in Haydar'ın yerine emirliğe geçmek istediği ve bu konuda Teym Vadisi'nin diğer önemli yerleşim merkezi olan Hasbaya emiri Seyyid Ahmed'den yardım istediğinden bahsedilir. Bu planın başarısız olmasında Teym Vadisi'nin güçlü lideri Emir Necm ile Haydar arasındaki işbirliğinin etkisi dikkati çekmektedir⁶⁹. Haydar'ın alaşağı edilmesi planının başarısızlığa uğratılmasında oynadıkları rol, Teym Vadisi'nde yaşamaya devam eden Şihâbî emirlerinin, bölge siyasetinde etkili oldukları şeklinde yorum-

66 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 15; Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 315-316; Mesud Daher, *a.g.e.*, s. 85-87.

67 Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 315.

68 Mesud Daher, *a.g.e.*, s. 76.

69 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 17-18; Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 316-317; El-Munayyir, *a.g.e.*, s. 16-17.

lanabilir. Hasbaya Emiri Necm'in, Haydar'ı iki defa etkili rakiplerden kurtaran su-ikastlerin planlaması ve tatbikatında yer alması onun gücünü ortaya koymaktadır. Belki de bu nedenle Mülhim'in yaptığı evliliklerden biri 1741 senesinde Necm'in kızıyla olmuştur⁷⁰.

Mülhim, döneminin (1730-1754) başlangıç yıllarında, Cebel-i Şûf Emâreti'nin idari-mali tasarrufunda kardeşleri Ahmed ve Mansûr ile birlikte hareket etmiştir. Bu konuda yerel kaynaklarda ve Osmanlı arşiv belgelerinde benzer ifadelere rastlamak mümkündür⁷¹. Mülhim bu iki kardeşi dışında kardeşlerinden Yunus'u, Trablusşam Eyaleti'ndeki Cübeyl Nahiyesi Mukataası'nı bölgenin yerelleri Hamâdilerle birlikte iltizamını yürütmek için görevlendirmiştir⁷². Ailenin kuzeyde iç kesimde, Şam valisinin idaresinde olan Beka Vadisi'nde etkinliğini arttırdığı 1740'lı yıllarda, buranın bereketli topraklarında yer alan Balebek Mukataası'nda Ahmed ve Mansûr'un, Mülhim'in naibleri olarak görevlendirildiklerine dair Haydar Ahmed'in bir rivayeti mevcuttur⁷³. Ancak 1741 senesine gelindiğinde kardeşleri ile Mülhim'in arası bozulmuştur. Sayda'daki Fransız konsolosu Aram Efendi'nin ifadelerine göre, Ahmed, Mansûr ve Yunus, Mülhim'le liderlik konusunda münakaşa etmişler, bu nedenle Mülhim 1741 senesi Kasım ayının sonlarına doğru Sayda'nın iç kesimlerinde dağlık arazide saklanmaya başlamıştır. Sonrasında, Mülhim, kardeşleriyle arasını bulması için o esnada Sayda valisi atanan Azmzâde Esad Paşa'ya başvurmuştur. Taraflar arasında Sayda'da bir görüşme yapılarak herkesin çıkarlarını düzenleyen bir anlaşmaya varılmıştır⁷⁴. Mülhim'in kardeşleriyle mücadelesi geçici bir süre için sonlanmış. Ama bitmemiştir. Mansûr'un Osmanlı hükümeti tarafından emirliğe alternatif olarak görülmesinin söz konusu mücadeleyi devam ettiren etkenler arasında yer aldığı söylenebilir⁷⁵. Mülhim, 1754 senesinde bir diken batması nedeniyle elinin şişmesi ve giderek durumunun kötüleşmesi sonucunda emirlik işlerini, iyileşinceye kadar kardeşleri Ahmed ve Mansûr'a bırakmak zorunda kalmıştır. Emirlik işlerinden el çekmek zorunda kaldığı bu dönemde, haklarına riayet edilmemesinden rahatsızlık duyan Mülhim, yeğeni Kasım'ı amcalarına karşı kışkırtmaktan ve kullanmaktan geri durmadı. Ancak Ahmed ve Mansur'un emirliği, 1759 senesinde Cebel-i Şûf Mukataası'nın iltizam şartnamesi adlarına düzenlenerek tescillendi⁷⁶.

70 Bu evlilikten Cebel-i Şûf Emaretinin müstakbel emirlerinden Yusuf doğmuştur. Ayrıntı için bkz. Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 31.

71 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, s. 28; Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, s. 317; BOA, C.ML, nr. 500/20304 (1151/1738-1739); *MD*, nr. 149, s. 121, hkm. 416 (evâhur B 1155/ Eylül 1742).

72 BOA, *A.DVNS.ŞM.D*, nr. 1, s. 68 (evâsıt Ra 1157/Nisan 1744).

73 Haydar Ahmed, Ahmed ve Mansûr'un, Mülhim'in yerine naib olarak görevlendirildikleri tarihi 1748 senesi olarak aktarır. Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 37.

74 Adil İsmail, *Documents Diplomatiques et Consulaires Relates a L'Histoire Du Liban*, Beyrut 1975, Cilt: II, s. 71-72.

75 BOA, *MD*, nr. 142, s. 163, hkm. 821 (evâil Ş 1149/Aralık 1736); *MAD*, nr. 10185, s. 299 (25 Z 1157-29 Ocak 1745).

76 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 45-54; Ayrıca bkz. BOA, *MD*, nr. 162, s. 93, hkm. 236

Kasım, Mülhim'in ertesi sene ölmesinden sonra pes etmeyip mücadeleye devam ettiyse de bir netice elde edemedi⁷⁷.

Mülhim'den sonra emirliği birlikte yürüten Ahmed ve Mansur kardeşlerin arası 1762 senesinde, yine iktidar mücadelesi nedeniyle bozuldu. Bu defa Mülhim'in oğlu Yusuf mücadeleye dahil olarak amcalarından Ahmed'i destekledi. Ancak Ahmed başarısız olunca Yusuf ailesiyle birlikte Muhtâre'ye kaçtı. Sonrasında, Ahmed'in, Mansûr'un iktidarını kabul etmesiyle taraflar arasında anlaşma sağlandı. Ancak bu durumun Yusuf ile amcası arasındaki gerilimi yatıştırmadığı anlaşılmaktadır. Yusuf, bu gergin ortamdan uzaklaşmak için Şihâbîlerin kadim merkezlerinden biri olan Râşiya'ya gitti. Burada amcası Mansûr ile aralarının düzelmesini sağlama-ları için Ali Canbolat ve yine amcaları olan Ali ve Kasım'ın arabuluculuğuna müracaat etti. Nihayet taraflar arasında Deyr el-Kamer'de yapılan bir görüşme neticesinde uzlaşma sağlandı. Fakat Mansûr, daha önce kendisine karşı kardeşini desteklemesi nedeniyle el koymuş olduğu Yusuf'a ait olan malları, aralarında uzlaşma sağlanma-sına rağmen geri vermedi. Yusuf, bu durumdan hoşnut olmadı. Mârûnî danışmanı Sa'd el-Hûrî'yle birlikte amcasına karşı Dürzî liderleri yanına çekmek üzere faaliyetlere başladı. Yusuf'un bu esnada yaptığı en kritik hamle belki de Şam'a gidip Gürcü Osman Paşa ile görüşmesi oldu. Osman Paşa, Yusuf'a, oğlu Muhammed Paşa'nın valiliğini yaptığı Trablusşam mukataalarından Cübeyl'in iltizamının verilmesi için aracı oldu. Böylelikle Yusuf, 1763 senesinde Cübeyl ve civarının iltizamını aldı⁷⁸. Burada emirliğe geçeceği 1770 senesine⁷⁹ kadar amcası Mansûr'a karşı iktidar mücadelesini sürdürdü.

2. Hizipsel Mücadeleler: Canbolatıyye - Yezbekiyye Hizipleri

Aile içi iktidar mücadeleleri bir şekilde Şihâboğullarının iktidarını sınırlandıran ve şekillendiren bir nitelik arz ediyordu. Bunun yanı sıra içinde yaşadıkları toplumun sosyo-politik yapısının bir özelliği olarak hizipleşme eğilimi, ailenin yerel iktidarını şekillendiren başka bir etken olarak dikkati çekmektedir. Araplar arasında İslam öncesi dönemden beri var olan Kahtânî-Adnânî, Güneyli-Kuzeyli, Yemenî-Kaysî gibi farklı şekillerde dile getirilmiş olan bu hizbî ayrılık hemen her dönemde bir grubun diğerine üstünlük taslamasına dayanak oluşturmuştur⁸⁰. Bilâd-ı Şam'da Kaysî-Yemenî çekişmesi Osmanlılardan önce var olduğu gibi Osmanlılar

(evâil Ca 1174/Aralık 1760).

77 Kasım'ın amcalarına karşı mücadelesi hakkında ayrıntı için bkz. Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 45-54.

78 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 59-62; Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 324-326. Yusuf'un iltizam hücceti için bkz. Trablusşam Sicilleri, Defter no: 18, s. 38 (Ş 1177/Mart 1764).

79 Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 329.

80 Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, Çev. Gül Çağlalı Güven, Türkiye İşbankası Yay., İstanbul 2016, s. 92-93; Ira M. Lapidus, *İslam Toplumu Tarihi*, Çev. Yasin Aktay, Cilt: I, İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 110; 493.

döneminde de devam etmiştir⁸¹. Bu hizipsel ayrıma göre, Sayda Eyaleti'nde 17. ve 18. yüzyıllarda, Dürzî Ma'noğulları, Telhûk emirleri, Sünnî Şihâbîler ve Mârûnî Hâzin Ailesi Kaysî hizbine mensup kabile ve ailelerdi. Alemüddin Ailesi, Seyfoğulları, Furayhoğulları ise başlıca Yemenî ailelerdi⁸². Ayrıca güney Lübnan'daki Metâvile Şifleri de genellikle Yemenî olarak anılırdı⁸³.

Haydar ve Mülhim'in dönemlerinde, tesis edilmeye çalışılan tek hizip ege-menliği kapsamında birlikte hareket edilen aileler arasında Canbolat ve İmâd ailelerinin bir süre sonra nüfuz ve güçlerini arttırdıkları anlaşılmaktadır. Şihâbî kaynakları, Mülhim zamanında (1729-1754) bu iki ailenin liderlerinin iki hizbin liderliğine soyunduklarını ifade eder. Canbolat Ailesi'nin lideri Ali'dir ve Ali'nin liderliğindeki hizbin adı Canbolatıyye'dir. İmâd Ailesi'nin lideri Abdüsselam'ın lideri olduğu hizbin adı ise Yezbekiyye'dir⁸⁴. Ebû Salih, bu iki Dürzî aile arasında eski bir husumetin var olduğunu ancak Haydar döneminde, onun güçlü liderliğinin bu husumetin su yüzüne çıkmasına engel olduğunu söyler⁸⁵. Her iki ailenin de bölgede etkili ve Osmanlı hükümeti tarafından muhatab alınan aileler oldukları anlaşılmaktadır. Mülhim'in Beka'ya yapılan bazı saldırılardan mesul tutulduğu ve Şam, Trablusşam ve Sayda valilerinin beraber hareket edip üzerine yürümeleri kararlaştırıldığı 1736 yılında, Dürzî taifesinin *söz sahibi ve kaffe-i umurlarına* vekalet eden Ali Canbolat ve Şeyh İmad (muhtemelen Abdusselam İmâdî) isimli iki şeyhinin af dilemeleri dikkate alınmıştır⁸⁶.

Şihâbî emirleri, Haydar ve Mülhim dönemlerinde olduğu gibi her zaman ağır basmayı beceremediler ve hiziplere istinat ederek iktidar mücadelesine devam etmeye çalıştılar. Ahmed ve Mansûr döneminde bu ikisi arasında cereyan eden iktidar mücadelesinin zamanla Yezbekiye ile Canbolatıyye arasında gerçekleşen mücadeleden etkilendiği anlaşılmaktadır. Ahmed, Yezbekiyye'yi destekledi ve kardeşine karşı mücadelesinde bu hizbin önde gelen liderleri Şeyh Abdüsselam İmad'dan ve Şeyh Şahin Telhûk'tan yardım istedi. Mansûr ise Canbolatlardan yanaydı ve bu ailenin lideri Ali Canbolat'ı arkasına aldı. Sayda'daki Fransız konsolosunun yazışmalarında, Ali Canbolat'ın bölgede servet ve nüfuz sahibi bir lider olduğuna dair ifadelerle rastlamak mümkündür⁸⁷. Ali Canbolat'ın desteğini alan Mansûr, Sayda valisinin de

81 M. Adnan S. Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, London University, Ph. D. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1961, s. 196.

82 Tekindağ, a.g.m., s. 32.

83 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 5, 8.

84 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 49; Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 323-324; Yezbekiyye ismi, Yezbek b. Abdülafif isimli dip atadan geliyor. Ebu Salih, "es-Sirâ' ala Sulta fi'l-emâret eş-Şihâbiyye", s. 145.

85 Ebu Salih, "es-Sirâ' ala Sulta fi'l-emâret eş-Şihâbiyye", s. 146.

86 BOA, MD, nr. 142, s. 163, hkm. 821 (evâil Ş 1149/Aralık 1736).

87 Adil İsmail, *Documents Diplomatiques et Consulaires Relates a L'Histoire Du Liban*, II, s. 139, 151.

askerî yardım göndermesi sayesinde Deyr el-Kamer'e gelip emirliği ele geçirmiştir. Ahmed ise bundan sonra siyaset ve iktidar mücadelelerine katılmayacağı teminatını vermesi karşılığında Deyr el-Kamer'de hayatını sürdürmeye devam etti⁸⁸.

Emâretin ele geçirilmesinde Şihâbî emirlerine verdiği destekle yerel iktidar mücadelesinde ağırlığını hissettiren Ali Canbolat, giderek Şihâbîler üzerinde bir tür hegemonya kurdu ve bu durum onun ölümüne kadar sürdü⁸⁹. Yusuf'un, amcası Mansûr'dan iktidarı ele geçirmek için verdiği mücadelede başlangıçta yer almayıp tarafsız kalan Ali Canbolat, daha sonra Yusuf'un talebi üzerine amca ile yeğenin arasını bulmak için oluşturulan heyete katıldı. Ali Canbolat'ın aracılığı üzerine Mansûr, rakip olarak gördüğü yeğeni Yusuf ve onu destekleyen Necd Ailesi şeyhlerinden bazılarını bağışladı ancak aynı zamanda mallarına el koymaya devam etti. Bunu üzerine Ali'nin (Canbolat) Mansûr'la ters düştüğü, ona cephe aldığı ve Yusuf'u Emârete geçirmek üzere faaliyetlere giriştiği anlaşılmaktadır. Ali'nin, Mansûr'a karşı muhalif tutumu Şûf Dağı'nın ileri gelen ailelerini etkiliyordu ve buradaki Dürzî şeyhlerinin, Ali'nin taraftarı olduğu Yusuf'u desteklemelerini sağlıyordu. Sonuçta Ali Canbolat'ın desteğine Şam valisi Gürcü Osman Paşa'nın ki de eklenince Mansûr'un Emâretten çekilmekten başka seçeneği kalmadı. Mansûr, Zahir Ömer gibi dışarıdan bazı müttefiklerin desteğiyle iktidar mücadelesine bir müddet daha devam etmiş olsa da Ali Canbolat'ın desteklediği Yusuf'un tarafı iktidar mücadelesinde yine kazanan taraf oldu⁹⁰.

3. Şihâboğulları İle Diğer Yerel Güçler Arasında Münasebetler

Şihâboğulları, Cebel-i Lübnan'da ve komşu bölgelerde yaşayan diğer yerel güçlerle mücadele-müzakere-ittifak ekseninde ilişkiler tesis ettiler. Merkezleri Cebel-i Şûf'da ve Kesrevan, Betrun, Cübeyl, Cubba Bşarri gibi Cebel-i Lübnan'ın kuzeyinde yer alan mıntikalarda iktidar ve nüfuzlarını daha yoğun bir şekilde sürdürdüler. Ne var ki, Şihâbî emirlerinin Cebel-i Lübnan'ın kuzeyinde yaşayan Hamâdîlere ve Harfûşoğullarına nüfuz ve egemenliklerini aynı derecede dayatamadıkları, bu konuda bizzat bu ailelerden başka başta Şam valileri olmak üzere bölge valileriyle mücadele etmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu süreçte 1761 senesinden itibaren Hamâdîler Cübeyl'deki etkinlik ve nüfuzlarını Şihâbî emirleri lehine kaybetmişlerdir⁹¹. Harfûşoğulları ise, 18. yüzyılda, Şam valilerinin, Şihâbî emirlerinin ve merkezî maliye idaresinin zaman zaman Balebek Mukataasını malikane olarak verdiği bürokratların beklentileri arasında yerel araçlar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir⁹².

88 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 59-60; Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 324-326.

89 Mesud Daher, *el-Cüzuru'l-tarihîyye*, s. 92.

90 Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 325-326, 328-329.

91 Winter, *The Shiites Of Lebanon under Ottoman Rule*, s. 58, 170.

92 BOA, *A.D/VNS.ŞM.D*, nr. 1, s. 103 (evâsit R 1158/Mayıs 1745), 104 (evâil R 1158/Mayıs 1745);

Sayda Eyaleti'nin güneyinde Cebel-i Âmil'de yaşayan Ali es-Sagîr, Münker, Sa'b ve Fâris Aileleri, Cebel-i Lübnan'ın Metâvile adıyla bilinen Şîf toplumuna mensupturlar. Şihâbî kaynakları, 18. yüzyılın başlarında Cebel-i Âmil'i ve daha güneydeki Safed Sancağı'nı, Şihâbîlerin nüfuz alanı dahilinde gösterir. Buna göre, Şihâbîler, Sayda valisinin teşvikiyle Beşir'in 1699'da gerçekleştirdiği seferle Şeyh Müşrif'in ailesi Ali es-Sagîr Ailesi'nin nüfuzunu kırmayı başarmış ve diğer Şîf ailelere iktidarlarını kabul ettirmişlerdir⁹³. Ancak Şeyh Müşrif'in, Safed mukataalarını 1690'larda ve 18. yüzyılın başlarında iltizama aldığına dair Osmanlı arşiv kaynaklarında rastlanan veriler, burada ve Cebel-i Âmil'de Şîf ailelerin etkin olduğunu düşündürür. Buna göre, Safed mukataalarının 1693-96 ve 1701 senelerinde mültezimleri arasında Şeyh Müşrif de bulunmaktadır⁹⁴. Öte yandan Sayda sicillerine göre 1699 senesinde Şakîf ve İklim-i Tuffâh mukataalarının iltizamını Emir Beşir almış görünmektedir. Safed Mukatası'nın mültezimleri yine Şihâbî Ailesi'nden Emir Beşir ve kardeşi Mansur'dur⁹⁵. Aynı kaynağa göre, bölgenin Şîf ailelerinden Münker ve Sa'b ailelerine mensup olan Muhammed İbn Nasreddin Münker ve Süleyman İbn Sa'b, İklim-i Şomar Mukataası'nı paylaşmak durumunda kalmışlardır. Bu verilerden yola çıkarak, Şihâbîlerin Şûf Emâretine geldikten kısa bir süre sonra, güneylerindeki Cebel-i Âmil ve Safed mukataalarını kapsayan bölgeye nüfuzlarını yaymayı başardıklarına, ancak Cebel-i Âmil'de yerel iktidarı buranın Şîf aileleri (Metâvile) ile paylaştıklarına dair bir yoruma gitmek mümkündür⁹⁶. Ayn Dara zafesinden sonra Şihâboğullarının Bişâre⁹⁷ ve Şomar⁹⁸ mukataalarının iltizamını aldıklarına dair maliye kayıtlarının mevcudiyeti ailenin Cebel-i Âmil'de nüfuzlarını bir süre daha devam ettirdiklerini göstermektedir.

Haydar döneminde, Ayn Dara'dan sonra tek hizib egemenliğini temin etmeye yönelik bir politika benimseyen Şihâbîlerin, güneyde karşılıklarına yeni bir yerel güç çıkmıştır. Bu yerel güç, Taberiye ve çevresinde 1720'lerde yerel güçlere iktidarını kabul ettiren Zeydânî Ailesi ve bu ailenin lideri Zahir Ömer'dir⁹⁹. Şihâbîlerin, Haydar döneminde ve sonraki dönemlerde ne Cebel-i Âmil'deki Şîf ailelere ne de Safed'deki Zahir Ömer'e iktidarlarını mutlak surette dayatabilecek güçte oldukları anlaşılmaktadır. Metâvile'nin 1720'lerde Zahir Ömer'in ailesi ve Safed mntikasının ileri gelen diğer aileleriyle yaptıkları savaşlarda gösterdikleri başarılar¹⁰⁰, 1740'larda Ali es-Sagîr Ailesi'nin lideri Şeyh Nassâr'la

A.DVNS.ŞM.D, nr. 1, s. 122 (evâil Z 1158/ Aralık 1745).

93 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 5-6; Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 212.

94 BOA, *MAD*, nr. 3134, s. 200 (15 Ca 1113/18 Ekim 1701).

95 Talal Meczûb, "Mesâdir Tarih Lübnan fî el-Karn es-Sâmin Aşer", *Lübnan fî el-Karn es-Samin aşer (el-Mütemer el-Evvel li'l-Cem'iyeye el-Lübnâniyye ed-Dirâsât el-Osmâniyye)*, Beyrut 1996, s. 33-34.

96 Winter, *a.g.e.*, s. 125.

97 BOA, *MAD*, nr. 3434, s. 208 (13 R 1125/9 Mayıs 1713).

98 BOA, *MAD*, nr. 3434, s. 208, 217 (22 R 1125/18 Mayıs 1713).

99 Amnon Cohen, *Palestine in the Eighteenth Century*, s. 30-32.

100 Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 17.

Zahir Ömer arasında tarafların birbirlerine üstünlük kuramadıkları birtakım çatışmaların yaşanması¹⁰¹ ve sonrasında tarafların Şihâbîlere karşı ittifak kurmayı tercih etmeleri gibi gelişmeler Cebel-i Şûf Emâreti'nin hemen güneyinde yaşayan bu ailelerin bölgelerinde etkin yerel güçler olduklarını kanıtlayan diğer gelişmelerdir. Öte yandan Cebel-i Âmil mukataalarının kimlerin elinde olduğunu gösteren mukataa defterlerine bakıldığında Bişâre, Şomar, Şakîf ve Tuffâh gibi bölge mukataalarının genellikle Ali es-Sagîr, Münker ve Sa'b ailelerinin iltizamlarına verildikleri görülmektedir. Cebel-i Âmil'e karşı saldırgan bir tavır benimseyen Mülhim'in Tuffâh Mukataası'nın iltizamını doğrudan aldığı 1740'ların başlarındaki duruma¹⁰² diğer yıllarda rastlanmaz. Bunun bir benzeri 1757-1758 senesinde Bişâre Mukataası'nın iltizamını Ali es-Sagîr Ailesi'nin üyeleri Zahir Ömer'in kefaletiyle almasında yaşanmıştır¹⁰³. Bu yıllar için Zahir Ömer'in söz konusu mukataa bölgesinde nüfuzunu arttırdığı söylenebilir. Ama bu da süreklilik arz etmez¹⁰⁴.

Mülhim döneminde Cebel-i Âmil'e yapılan saldırıların, yerel iktidarı Şihâbîlere kazandıracak surette sonuçlar elde edilen ciddi hareketler olmadıklarını söylemek mümkündür. Şihâbî kaynaklarındaki anlatımlardan bu saldırılarda, dönemsel gelişen husumetlerin veya Sayda valilerinin vergi borcu tahsili konusunda Şihâbîlerin yardımını istemelerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁵. Öte yandan Mülhim'in, Şam valisi Azm-zâde Süleyman Paşa'nın Zahir Ömer'e karşı düzenlediği 1743 yılındaki sefere verdiği destek dışında, Zahir Ömer ile aralarında onun döneminde ciddi bir çatışma çıktığına dair herhangi bir veri yoktur. Yeri gelmişken Şihâboğulları emirleri ve Zahir Ömer'in, hamlelerini yaparken Şam valilerine karşı dikkatli olmak zorunda olduklarını söylemek gerekir. Sayda valileriyle ise daha ılımlı, aracılık ve pazarlık vasıflarının ağır bastığı bir ilişkileri olduğu anlaşılmaktadır. Şihâboğulları ile Zahir Ömer arasında dışarıdan bir müdahale olmaksızın devam eden bu komşuluk ilişkisinin bir denge halini yansıttığı anlaşılmaktadır. Bu denge halinin Gürcü Osman Paşa dönemine kadar sürdüğü söylenebilir.

Gürcü Osman Paşa'nın genel olarak Şam Eyaleti'nin kırsalında etkinliğini ve baskısını arttırmaya yönelik bir politika takip etmesi¹⁰⁶ 1760'larda ve 1770'lerde

101 Joudah, Ahmad Hasan Joudah, *A History of the Movement of Shakh Zahir Al-Umar Al-Zeydani (1690-1775)*, University Of Michigan 1971, s. 33-35; Tefvik Muammer, *Daher el-Omar*, Nâsıra 1979, s. 60-61.

102 BOA, *MAD*, nr. 10180, s. 292 (Za 1152/Şubat 1740).

103 BOA, *MAD*, nr.10200, s. 289 (Ş 1172/Nisan 1759).

104 Bişâre Mukataası'nın diğer yıllarda Ali es-Sagîr Ailesi tarafından iltizama alındığına dair Osmanlı arşiv kayıtlarından bazılar için bkz. BOA, *MAD*, nr. 10180, s. 292; *MAD*, nr. 10189, s. 270 (4 N 1159/Eylül 1746); BOA, *MAD*, nr. 10194, s. 308 (20 Z 1163/Kasım 1750); *MAD*, nr. 10195, s. 287 (Za 1165/Eylül 1752); *MAD*, nr. 10208, s. 278-279 (21 Ca 1178/Kasım 1764).

105 Mülhim'in 1732, 1743 ve 1750 senelerinde Cebel-i Âmil'e yaptığı saldırılar için bkz. Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *a.g.e.*, II, s. 29, 40-41; Tannûs eş-Şidyâk, *a.g.e.*, II, s. 317,318, 321; El-Munayyır, *Dürri'l-masrûf*, s. 18.

106 Abdul-Karim Rafeq, *el-Arab ve'l-Osmâniyyûn 1516-1916*, Dimaşk 1973, s. 282.

Şihâboğulları ile Cebel-i Âmil Metâvilesi ve Zahir Ömer arasındaki münasebetlerin muhtevasını değiştirmişe benzer. Şihâboğulları, Gürcü Osman Paşa'nın desteğiyle Yusuf'un Cebel-i Şûf emirliğine gelmesiyle¹⁰⁷ Şam valilerinin yanında yer almayı tercih etmişlerdir. Zahir Ömer ile Metâvile'nin güçlü lideri Nasîf Nassâr ise bu durum karşısında çatışmaktan ziyade birlikte hareket etmeyi seçmişlerdir¹⁰⁸. Böylece bölgenin başlıca yerel güçleri arasında oluşan ittifaklara dayalı bir mücadele zemini meydana gelmiştir.

4. Şihâboğulları ve Bürokratik Denetim: Ailenin Mukataa Sistemine Dahil Edildiği Süreçler

Cebel-i Şûf Emâreti, Osmanlı İmparatorluğu'nun Bilâd-ı Şam eyaletleri arasında 1661 senesinden itibaren nihai olarak teşkil edilen Sayda Eyaleti'nin mukataalarından biriydi. Sayda Eyaleti ise Osmanlı merkezî hükümetinin bölgede siyasi anlamda iktidarını sürdürmek istemesi, merkezî maliye idaresinde nakit ihtiyacının artmasıyla birlikte vergi gelirlerinin arttırılmasına matuf genel bir eğilimin mevcut olması gibi nedenlerle, 1661 yılında Sayda, Beyrut ve Safed sancaklarının bir araya getirilmesi suretiyle teşkil edilmiştir¹⁰⁹. Cebel-i Şûf mukataalarının idari-mali tasarrufu, 18. yüzyılda, Osmanlı hükümeti tarafından Şihâboğulları'na verilmiştir. Kapsadığı coğrafyadaki vergi tahsili faaliyetini ve birtakım diğer idari faaliyetleri yürütme işini ifade ettiği anlaşılan bu idari-mali birimin, mukataacıları olan Şihâboğulları, kimi zaman doğrudan merkezden görevlendirilmişlerdir¹¹⁰. Ancak genellikle Cebel-i Şûf mukataası, Sayda Eyaleti mukataalarından biri olarak kaydedilmiş ve Sayda valisinin tasarrufuna bırakılmıştır¹¹¹.

Şihâboğulları, Osmanlı hükümeti ve Sayda valileri tarafından birtakım bürokratik denetim süreçlerine dahil edilmeye çalışılmışlardır. Bu bağlamda, Sayda valilerinin, Şihâbî emirlerini, bölgedeki dağlık arazilerde bahçe tarımı ile geçimlerini sağlayan Dürzî ve Mârûnî köylülerden vergi tahsil etmede bir aracı olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Elde edilen bu vergi gelirininki aktarıldığı iki gider kalemi dikkat çekmektedir. İlki imparatorluğun merkezî maliye idaresinin en önemli gider kalemlerinden biri olan askerî personelin maaş ve masraflarına ait gider kalemidir. Genellikle Başmuhasebe Kalemi'ne bağlı olan ve hazineye ciddi nakit gelir getiren mukataaların yıllık vergi gelirlerinden bu tür ödemeler

107 BOA, MAD, nr. 9995, s. 17 (27 M 1179/Temmuz 1765).

108 Ahmed Hatit, "Cebel 'Âmil fi Karn, dirâse fi havliye Haydar Rıza er-Er-Rukeynî", *Lübnan fi el-Karn es-Samin aşer (el-Mütemer el-Evvel li 'l-Cem' iyye el-Lübnâniyye ed-Dirâsât el-Osmâniyye)*, Beyrut 1996, s. 68.

109 BOA, MAD, nr. 7326, s. 269-270 (19 Zilkade 1071/16 Temmuz 1661).

110 BOA, MAD, nr. 9995, s. 17(27 M 1179/Temmuz 1765).

111 BOA, MD, nr. 120, s. 420 (evâsıt M 1126/Ocak 1714); C.ML, nr. 20304 (1151/1738-1739); MAD, nr. 3434, s. 208 (13 R 1125/9 Mayıs 1713).

için havaleler yapılmaktaydı. Sayda Eyaleti¹¹², Trablusşam Eyaleti¹¹³ mukataalarının yanı sıra Halep Muhassılığı'na¹¹⁴ bağlı mukataalar, Bilâd-ı Şam'da bu ödemelerle ilgili havalelerin yapıldığı mukataalar olmuştur. Şihâboğlu emirleri bu havalelerden paylarına düşeni ödemeleri konusunda bürokratik denetim sürecine tâbi olmuşlardır.

18. yüzyılın başlarında Bilâd-ı Şam eyaletlerinin valiliklerini ellerinde bulundurmuş olan Mataracıoğlu Ailesi'nden Sayda-Beyrut Beylerbeyisi Kaplan Muhammed Paşa, Bağdat muhafazasına memur askerlerin maaşları için, o dönemde Cebel-i Şûf Mukataası'nın mültezimi olan Emir Beşir eş-Şihâbî'nin (*Mir İbşir*) 1699 senesinden kalan borcunun ödenmesinin takibi ile görevlendirilmiştir¹¹⁵. Sayda valisi Mehmed Paşa ise, 1747 senesinde, kendisinden önceki vali Osman Paşa'nın eyaletin valiliğini yaptığı 1745-1746 senelerinden mukataacıların zimmetlerinde kalan borçların tahsili için görevlendirilmiştir. Emir Mülhim eş-Şihâbî'nin aralarında bulunduğu eyalet mukataacıları söz konusu senelerde vergi borçlarının tamamını ödemişlerdi. Yapılacak ödemelerden elde edilen gelir ise Anabolu, Moton ve Kandiye kalelerindeki askerlerin ve Bosna'daki yeniçerilerin mevaciblerinin ödenmesi için kullanılacaktı. Sabık vali Osman Paşa'nın döneminde yapılamamış olan tahsilat Mehmed Paşa tarafından yapıldı. Ödeme emirleri, yani *sebeb-i tahrir hükümleri*, arka taraflarına Sayda kadısı tarafından ödemelerin yapıldığına dair bir yazı yazılıp mühürlenerek sâlyânesine teslim edildi¹¹⁶.

Osmanlı maliyesi, Şihâboğulları ve bölgedeki diğer mukataacıların zimmetlerinde kalan vergi borçlarını üzerinden seneler geçse de takip etmeyi bırakmıyordu. 1763 senesinde Sayda valiliği görevini yapmış olan Mehmed Paşa, yaklaşık sekiz sene önce (1168/1756-57) Kars Kalesi muhafazasındaki yeniçerilerin mevacibi için havale edilmiş olan meblağın tahsili işi için görevlendirildi. Cebel-i Şûf Mukataası mültezimleri Emir Ahmed ve Emir Mansûr'un zimmetlerinde kalan 16.013 kuruş Kars Kalesi muhafazasında olan yeniçerilerin 1756-1757 senesi mevacibleri için havale olunmuş ancak ödenmemişti. Bunun üzerine Enderun Hazinesi'nden söz konusu ödeme yapılmış sonradan bu paranın yerine konulması kararlaştırılmıştır. Ancak Musa Paşa vefat edince Enderun Hazinesi'nden alınan ödünç meblağ yerine

112 BOA, *MAD*, nr. 9952, s. 22 (8 M 1156/4Mart 1743), 165 (28 Ca 1157/9 Temmuz 1744); *MAD*, nr. 9953, s. 58 (3 M 1159/26 Ocak 1746); *MAD*, nr. 9958, s. 165 (11 B 1159/30 Temmuz 1746); *MAD*, nr. 9959, s. 71 (7 Ra 1160/19 Mart 1747).

113 BOA, *MAD*, nr. 9947, s. 57 (17 Ra 1156/11 Mayıs 1743); *MAD*, nr. 9952, s. 136 (9 Ra 1157/22 Mayıs 1744); *MAD*, nr. 9962, s. 289 (19 R 1160/30 Nisan 1747); *MAD*, nr. 9964, s. 131 (15 Z 1161/6 Aralık 1748); *MAD*, nr. 10003, s. 148 (17 Ca 1184/8 Eylül 1770).

114 BOA, *MAD*, nr. 9952, s. 147 (Ca 1157/Haziran 1744); *MAD*, nr. 9953, s.59 (2 S 1159/24 Şubat 1746); *MAD*, nr. 10003, s. 274 (Safer 1185/Mayıs 1771).

115 BOA, *MAD*, nr. 9885, s. 224 (8 N 1111/27 Şubat 1700).

116 BOA, *MAD*, nr. 9962, s. 10 (20 B 1160/28 Temmuz 1747).

konulamamıştır. Bunun üzerine Mehmed Paşa'nın meseleyi takip etmesi kararlaştırılmıştır¹¹⁷.

Cebel-i Şûf mukataasının vergi gelirinden karşılanan diğer bir gider kalemi Şam hac kafilesi ile ilgili ödemelerdi. Sayda Eyaleti vergi gelirlerinden tahsis edilen ve hac masraflarına ait *ocaklık* olarak yapılan ödemelerin miktarı, çalışmanın kapsadığı dönem boyunca birkaç ufak ekleme dışında büyük miktarlarla ifade edilebilecek bir değişikliğe uğramamıştır. Bu miktar, 1750'lerin ilk yarısına kadar 39.071 kuruştur. Söz konusu ödeme "*mesarif-i Hac-ı şerif ocaklık-ı kadim*" tanımlanmasıyla maliye defterlerine kaydediliyordu ve Şam Eyaleti hazinesine gönderilmek üzere havale ediliyordu¹¹⁸. Şihâboğulları emirleri, Hac kafilesinin masraflarının karşılanması konusunda üzerlerine düşen meblağı ödemeleri için bürokratik denetime tâbidiler. Bu hususta merkezî maliye bürokratlarının yanı sıra Sayda ve Şam eyaletlerinin valilerinin takibine uğruyorlardı.

Sayda Eyaleti mutasarrıflığı yapmış olan Osman Paşa'nın 1746 senesinden hac masraflarına havale edilmiş olan vergi borcu kalmıştı. Osman Paşa'nın kalan vergi borcundan ayrıca Kars Kalesi ve Bosna Kalesi gibi önemli bazı kalelerin maaş ödemelerine havaleler yapıldı. Böylece Osman Paşa'nın geçmiş vergi borcu (*bakaya*) 252.840 kuruşu buluyordu. Bu borcun karşılığı ise Sayda mukataacılarının zimmetindeydi. Esad Paşa özellikle Şam hazinesine gelecek olan 58.698,5 kuruşluk hac masrafları havalesi için harekete geçti. Cebel-i Şûf mültezimi Emir Mülhim'in üzerinde kalan vergi borcunu askeri gücü de işin içine sokarak bizzat tahsil etti¹¹⁹. Önceki senelerden kalan vergi borçlarını ödeme konusunda zorluk çıkaran Emir Mülhim eş-Şihâbî'ye karşı Esad Paşa'nın takip ettiği sert tavrın merkezî hükümet tarafından olumlu karşılanmasında, Şam hazinesine hac organizasyonunun lojistik ve askeri harcamaları için yapılacak havalelerin ödenmemesi gerekçesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır¹²⁰.

Şam hac kafilesinin güvenliğini sağlamakla görevli *Cerde* adı verilen süvari birliğinin masraflarının karşılanması için civar eyaletlerin mukataalarının yanı sıra Sayda Eyaleti mukataalarının gelirinden de yararlanılmıştır¹²¹. Bu kapsamda Şihâboğullarından Emir Ahmed ve Emir Mansûr kardeşlerin emirlik yaptıkları dönemde, 1756 senesinde Cerde birliklerinin masrafları için Cebel-i Şûf Mukataası'nın vergi gelirinden havale edilen meblağdan 2.436,5 kuruşluk kısmı borç olarak

117 OA, C.SM, nr. 9/443 (22 L 1176/6 Mayıs 1763).

118 BOA, MAD, nr. 4879, s. 128 (11 B 1110/13 Ocak 1699); MAD, nr. 10151, s. 180 (7 Z 1118/12 Mart 1707); MAD, nr.10167, s. 232 (27 C 1137/13 Mart 1725); MAD, nr. 10172, s. 328 (4 C 1143/15 Aralık 1730); MAD, nr. 10187, s. 324 (15 M 1157/29 Şubat 1744); MAD, nr. 10195, s. 285(3 S 1165/22 Aralık 1751).

119 BOA, MAD, nr. 9959, s. 70-71 (7 Ra 1160/19 Mart 1747); MAD, nr. 9962, s. 10 (20 B 1160/28 Temmuz 1747).

120 BOA, MAD, nr. 10191, s. 302 (Ra 1161/Mart 1748).

121 Mehmet İpşirli, "Cerde", *DİA*, Cilt: VII (İstanbul 1993), s. 393.

kalmıştır. Birkaç defa talep edilmesine rağmen ödemenin yaklaşık dört yıl boyunca aksaması üzerine 1760 senesinde Sayda valisine bu borcun tahsili konusunda yeniden emir gönderilmiştir¹²².

Kardeşi ile girdiği emirlik mücadelesinde üstünlük sağlayıp 1763 senesinden itibaren emirliği tek başına yürütmeye başlayan Mansûr¹²³, *hac umurunun* görülmesinde ve serhat kalelerinin muhafızlarına gönderilecek *mevâcibin* havalesinde kullanılmak üzere tahsis edilen vergi borcundan kendi payına düşeni ödemesi konusunda bir hükümde doğrudan muhatap alınmıştır¹²⁴. Bu hükümde klasik Osmanlı hükümlerinde yer alan rûkunlar gereği Mansûr'a "Beyrut Mültezimi" unvanıyla ve makamına uygun olarak eklenen "zîde kadruhu" dua cümlesiyle hitap edilmiştir. Diplomatikaya ilişkin bu ayrıntılar, Mansûr'un, diğer Şihâboğulları emirleri gibi statü-sorumluluk eksenine dahil edildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Sonuç

Merkeziyetçi bir hususiyete sahip siyasi iktidarını dayatmak peşinde olan Osmanlı hükümeti ve onun valileriyle, yerel iktidarlarını korumak peşindeki Şihâboğullu emirlerinin hedeflerinin birbirlerini nakzettiğini düşünmek, konuyu, sıfır toplamı bir iktidar oyunu açıklamasına indirgemek anlamına gelir. Bunun yerine Şihâboğullarının, 18. yüzyılda, selefleri Ma'noğullarının önceki yüzyılda yaptıklarına benzer şekilde Cebel-i Lübnan'da yerel iktidarın en güçlü temsilcisi olmayı başardıklarını, böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun, bölgede vergi tahsili, asayişin sağlanması gibi idari-mali meselelerin hallinde aracılığına başvurabileceği yerel güç olma vasfına sahip olabildiklerini söylemek daha yerinde bir açıklama olmaktadır.

Yine de Osmanlı hükümeti, bölgedeki yerel iktidarın şekillenmesine her vesileyle müdahale etmekten geri durmamıştır. Emir Beşir, yerel iktidarını zedeleyen, kendisini Haydar'ın naibi konumuna düşüren müdahalenin telafisini yaparak kuzey ve güneydeki mukataalarda nüfuzunu kabul ettirmiştir. Ancak "saraylı" Ma'nzâde Hüseyin Efendi'nin marifetiyle akıl edilen bu niyabet sayesinde, Haydar, elde ettiği meşruiyetin farkında olarak Beşir'i entrika yoluyla da olsa saf dışı etmeyi bilmiştir. Öte yandan Şihâboğullarının yerel iktidarlarının tesis edilmesinde Ayn Dara zaferinin rolü oldukça fazladır. Zira, Osmanlı hükümeti, Ayn Dara Savaşı'na giden süreçte, bölgenin iktidar çekişmelerine gebe sosyo-politik yapısının farkında

122 BOA, MD, nr. 162, s. 93, hkm no: 236 (evâil Ca 1174/ Aralık 1760).

123 El-Munayyır, *Dürri'l-masrûf*, s. 22-23.

124 BOA, MAD, nr. 10000, s. 163 (21 R 1182/4 Eylül 1768).

olarak alternatif yerel araçlar üzerine oynamıştır. Bu konuda bölge valileri eliyle Alemüddin Ailesi gibi güçlü bir Dürzî aileyi destekleyerek Şihâboğullarının karşısına çıkarması, Haydar'ın emirliğinin ilk yıllarında yerel iktidarının ciddi bir meydan okumayla karşılaşmasına neden olmuştur.

Ayn Dara zaferiyle, bölgedeki rakip Dürzî ailelerin de desteğini alarak Şihâboğullarının yerel iktidarına meydan okuyan Alemüddin Ailesi, yerel iktidar adına bir alternatif olmaktan çıkmıştır. Şihâboğuları ilk etapta kendi liderlikleri etrafında Necd, İmad, Canbolat, Lem'ıyyîn, Telhük, Arslan, Hâzin, Hubeyş, Dahdah ve diğer yerel aileleri toplayarak bir tek hizip iktidarı kurmaya çalışmışlardır. Böylece hizipsel mücadelelerin yıpratıcı etkilerinden korunmak istemişlerdir. Ancak aile içi iktidar mücadeleleri, Canbolat ve İmad ailelerinin başını çektiği yeni hiziplerin ortaya çıkarak Şihâboğulu emirlerini de içine çektikleri hizipsel mücadeleleri yeniden başlatmaları, bu tek hizip egemenliğini sarsan etkenler olmuştur.

Şihâboğullarının, 18. yüzyılın başlarında Cebel-i Âmil'de sağladıkları nüfuz ve etkinliklerini devam eden süreçte sürdüremedikleri anlaşılmaktadır. Şihâboğullarının buranın yerel güçleri olan Ali es-Sagîr, Münker ve Sa'b ailelerine karşı inisiyatiflerini kaybetmelerinde bu ailelerin yerel iktidar potansiyellerinin rolü olduğu söylenebilir. Bölgedeki ekonomik kalkınmadan diğer yerel güçler gibi paylarını aldıkları anlaşılan bu ailelerle 18. yüzyılın ortalarından itibaren Safed mukataalarının şeyhi Zahir Ömer arasında bir ittifak zemininin oluştuğu görülmektedir. 1760'larda Şam valisi Gürcü Osman Paşa'nın, Sayda Eyaleti mukataacılarını baskılamak ve nüfuzunu bu eyalet topraklarına genişletmek üzerine bir strateji yürütmesi, bu ittifakın oluşmasında etkili olmuştur. Şihâboğullarına karşı, Emir Mülhim döneminde, Azmzâde Esad Paşa'nın benzer bir strateji güttüğü görülmüştür. Sonraki dönemde, aile içi iktidar mücadelesinde Emir Mansur'a karşı bayrak açan Yusuf'un, Gürcü Osman Paşa'dan aldığı destekle başarılı olması, ailenin, bölgenin siyasi arenasında Şam valisine ve dolayısıyla Osmanlı hükümetine yakın bir konuma yerleşmesine neden olmuştur.

Osmanlı hükümeti, valileri aracılığıyla olduğu gibi kurmuş olduğu mukataa sisteminin ön gördüğü birtakım süreçlere Şihâboğullarını dahil etmekle onların yerel iktidarlarını sınırlamaya çalışmıştır. Bu aynı zamanda söz konusu yerel gücün yerel aracı olarak kullanılmaya çalışılması anlamına geliyordu. Sayda Eyaleti'nin diğer mukataalarından tahsil edilmeye çalışıldığı gibi her yıl *Cebel-i Şûf Emâreti*'den de yıllık vergi tahsil ediliyordu. Bu vergilerle imparatorluğun askeri personelinin maaş ve masraflarına yönelik ödemeler planlanıyordu. Ayrıca Şam hac kafilisinin masrafları için yapılacak ödemelere yönelik tahsisatlar yapılıyordu. Sayda valileri, kendilerinin de sorumlu olduğu vergi tahsili konusunda Şihâboğulu emirlerini bir aracı olarak kullanmaya çalışmışlardır. Şihâboğulu emirleri ise yerel iktidarlarına meşruiyet sağlayan mukataacılık statüsünü ve bu statüye bağlı rol ve fonksiyonları üstlenirken

aynı zamanda birtakım denetim süreçlerine dahil olmuşlardır. Bu konuda Şihâboğullarının, bir önceki yüzyılda bölgede yerel iktidarı ellerinde bulunduran Ma‘noğullarından daha uzlaşmacı bir tavır içinde olduklarını söylemek mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Başmuhasabe Kalemi Defterleri (D. BŞM. D).

Cevdet Maliye (C. ML).

Cevdet Saray (C. SM).

Mühimme Defterleri (MD).

Maliye'den Müdevver Defterler (MAD).

Şam Ahkam Defterleri (DVNS. ŞM. D).

Trablusşam Sicilleri

Kaynak Eserler

Elkas Hanâniya El-Munayyır, *ed-Dürri'l-Masrûf fî Tarih eş-Şûf*, Beyrut 1984.

Haydar Ahmed eş-Şihâbî, *Lübnan fî ahd el-ümerâ eş-Şihâbiyyîn*, I-II, Haz. Esed Rüstem, Fuad Efrâm el-Bustânî, Beyrut 1969.

_____, *Kitâb el-Gurer el-Hisân fî Tevârih Havâdis ez-Zamân*, I-III, Mısır-Kahire 1900.

Naima, *Tarih-i Na'ima*, I-IV, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2007.

Şeyh Nâsif el-Yazıcı, *Risâle tarihiyye fî ahvâl Cebel Lübnan fî ahdihi'l-iktâ'i*, Haz. Muhammed Halil el-Başa Reyyaz Husayn Gannâm, Beyrut 2002.

Tannûs eş-Şidyâk, *Kitab Ahbâr el-A'yân fî Cebel Lübnan*, Haz. Fuad Efrâm el-Bustânî, Beyrut 1970

Tarih el-Ümerâ eş-Şihâbiyyîn bi-kalemi ahadi ümerâihim min Vadi et-teym, Haz. Selim Hasan Heşsi, Beyrut 1983

Araştırma ve İncelemeler

Abu-Husayn, Abdul-Rahim, *Rebellion, Myth Making and Nation Building: Lebanon from an Ottoman Mountain Iltizam to Nation State*, Tokyo 2009.

_____, "The Shihab Succession (1697): A Reconsideration", *12th Congress of the Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes*, Praha 1996, s. 9-16.

_____, "Problems in the Ottoman Administration in Syria during the 16th and 17th centuries: The case of the sanjak of Sidon-Beirut", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 25, No. 4 (Nov. 1992), s. 665-675.

Bakhit, M. Adnan S., *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, London University, Ph. D. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1961.

Burbank, Jane - Cooper, Frederick, *İmparatorluklar Tarihi: Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik*, Çev. Ahmet Baybars Çağlayan, İnkılap Yayınları, İstanbul 2011.

Cohen, Amnon, *Palestine in the Eighteenth Century: Patterns of Government and Administration*, The magness pres and Hebrew University, Jarusalem 1973.

Daher, Mesud, *el-Cüzuru't-tarihiyyeli'l-Mesele et-Tâ'ifiyye el-Lübnâniyye*, Beyrut 1986.

Ebû Salih, Abbas, *et-Tarih es-Siyâsi li'l-Emâre eş-Şihâbiyye fî Cebel Lübnân 1697-1842*, Beyrut 1984.

_____, "es-Sırâ' ale's-Sulta fî'l-İmâra eş-Şihâbiyye", *Lübnan fî el-Karn es-Sâmin Aşer (el-Mü'temer el-evvel li'l-Cem'iyye el-Lübnâniyye li'd-Dirâsât el-Osmâniyye)*, Beyrut 1996, s. 128-158.

Emecen, Feridun, "Fahreddin, Ma'noğlu", *DİA*, Cilt: XII (İstanbul 1995), s. 80-82.

Genç, Mehmet, "Mukâtaa", *DİA*, Cilt: XXXI (İstanbul 2006), s. 129-132.

Hathaway, Jane, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, Çev. Gül Çağlalı Güven, Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul 2016.

Hatit, Ahmed, “Cebel ‘Âmil fi Karn, dirâse fi havliye Haydar Rıza er-Er-Rukeynî”, *Lübnan fî el-Karn es-Samin aşer (el-Mütemer el-Evvel li'l-Cem ‘iyye el-Lüb-nâniyye ed-Dirâsât el-Osmâniyye)*, Beyrut 1996, s. 61-79.

Holt, P. M., *Egypt and Fertile Crescent: A Political History, 1516-1922*, It-haca 1966.

Hourani, Alexander, *New Documents on the History of Mount Lebanon and Arabistan in the 10th an 11th Centuries h.*, Beirut 2010.

Itzkowitz, Norman, “18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu, Norman Itzkowitz Armağanı*, Ed. Baki Tezcan, Karl Bar-bir, Çev. Zeynep N. Yelçe, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. XXIX-XLVI.

İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul 2014.

İpşirli, Mehmet, “Cerde”, *DİA*, Cilt: VII (İstanbul 1993), s. 392-393.

İsmail Hakkı Bey, *Lübnan: Mebâhis İlmîyye ve İctimâ ‘iyye*, I-II, Beyrut 1993.

İsmail, Adil, *Documents Diplomatiques et Consulaires Relates a L’Histoire Du Liban*, Beyrut 1975.

Joudah, Ahmad Hasan, *A History of the Movement of Shakh Zahir Al-Umar Al-Zeydanî (1690-1775)*, University Of Michigan 1971.

Kafadar, Cemal, *İki Cihan Âresinde: Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Çev. Ce-ren Çıkın, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara 2010.

Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısından Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı – Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997.

Lapidus, İra M., *İslam Toplumlari Tarihi*, Çev. Yasin Aktay, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Mann, Michael, *İktidarın Tarihi*, Çev. Esin Saraçoğlu, Soner Torlak, Emre Kolay, Olcay Sevimli, Phoenix Yayınları, Ankara 2012.

McGowan, Bruce, “Âyanlar Çağı, 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt: II (1600-1914), Ed. Halil İnalcık ve Donald Quata-ert, Çev. Ayşe Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 759-884.

Meczûb, Talal, “Mesâdir Tarih Lübnan fî el-Karn es-Sâmin Aşer”, *Lübnan fî el-Karn es-Samin aşer (el-Mütemer el-Evvel li'l-Cem ‘iyye el-Lüb-nâniyye ed-*

Dirâsât el-Osmâniyye), Beyrut 1996, s. 23-42.

Moosa, Matti, *The Origins of Modern Arabic Fiction*, London 1997.

Muammar, Tevfik, *Daher el-Omar*, Nâsıra 1979.

Öz, Mustafa, “Metâvile”, *DİA*, Cilt: XXIX (İstanbul 2004), s. 404-405.

Salibi, Kamal, *A Hosue Of Many Mansions: the history of Lebanon reconsi-dered*, London 2002.

Salzmann, Ariel, *Osmanlı Ancien Regime’i: Modern Devleti Yeniden Düşün-mek*, Çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Similiyenskaya, İrina, *el-Beni’l-İktisâdiyye ve’l-İctimâiyye fi’l-Maşrık el-Arabî alâ meşârifi’l-asrı’l-hadîs*, Arapça’ya Çev. Yusuf Ataullah, al-Farabî, Beyrut 1989.

Tabak, Faruk, “Bereketli Hilal’in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Eme-ğin Kontrolü”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*”, Tarih Vakfı Yurt Ya-yınları, İstanbul 1998, s. 143-165.

Tekindağ, M.C. Şehabeddin, “ XVIII. ve XIX. Asırlarda Cebel Lübnan: Şihâb-oğulları”, *Tarih Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 13, İstanbul 1958, s. 31-44.

Winter, Stefan, *The Shiites of Lebanon under Ottoman rule, 1516-1788*, Cambridge University Press 2010.

Extended Abstract

The Shihâb family's seizing the control of the Emirate of Jabal Shuf which was subsequent to the death of Ahmad Ma'n without leaving any successor in 1697 paved the way for regional power struggles. These struggles came to an end in favour of the Shihâb family. This happened in 1711 when the Battle of 'Ayn Dārâ occurred. Also the Ottoman government was not indifferent to the fact that Bashir Shihâb presided the Emirate of Jabal Shuf through the consents of Druzes and Maronites. The Ottoman government intervened in the initiatives which were disposed by the local powers through the agency of Husayn Ma'n who took various missions in the Palace. It decided to invest Haydar, another member of the Shihâb family, with the emirate instead of Bashir Shihâb.

Ottoman government tried to control local powers in the region through the muqataa system and intervened in local politics as seen in Emirate's transition from Ma'nid to Shihâbs. . In this context, it is understood that the Ottoman government was successful in creating some local powers against the rising ones and activating them. It is possible to understand the support of the Ottoman government to the 'Alam al-Din Family who challenged the power of the Shihâbs in muqataas of Jabal Shuf in this context. Still, the Battle of 'Ayn Dārâ was the final response of the Shihâbs to the challenge of the 'Alam al-Din Family. When the 'Alam al-Din Family which received support from the governors of Damascus, was defeated in this battle, the Emirate of Jabal Shuf was completely seized by the Shihâbs.

Within the period following the discharge of the 'Alam al-Din Family with the help of the Battle of 'Ayn Dārâ, the Shihâb leadership in the muqataas of Jabal Shuf gained validity through the assents of the Maronite Khāzin, Hubaysh and Dahdah families besides the ones of Druze, Nakd, 'Imâd, Janbalat, Abu'l-Lam', Talhuk, and Raslân families. The Ottoman government also gave its consent for the Emirate to carry on administrative and fiscal control within the compass of the muqataa system. The governors of Sidon and Damascus, and the central senior accounting (Baş muhasebe kalemi) functionaries in this period, went on supervising both the pursuit of the annual tax debts of the muqataas which were dependent on the emirate in question and the collection of these muqatas' share within the amount of the annual payment which was necessary for the finance of the Hadj organization and which was supposed to be collected for the Damascus treasure. The Emirate of Jabal Shuf, in the respect of the Ottoman government, was nothing more than the totality of the Shuf Mountains which are located on the northeast of Sidon and the muqataas surrounding it. In the 18th century, the emirs who

were the members of the Shihāb family took away the control of these muqataas from the governors of Sidon and for tax-farming gave them to their supporters, the Druze families. In the periods of Emir Bashir and Haydar, the Shihābs, while establishing their local rule, were on the prowl of taking precedence over schism which formerly provided a propitious basis for the challenges of the rival families.

The Shihābs' sphere of influence did not remain limited to the Jabal Shuf region. In the 18th century, there were times when they seized control within the muqataas of Jubbat Basharri which are located on the north of Jabal Lubnan, Jubayl which is on the northern coast too, and Batrun. It was seen that especially during the period of Emir Mulhim, the Shihābs tried to extend their sphere of influence towards the interior regions of Jabal Lubnan, namely the Beqaa Valley. It was comprehended that in the south they had the intention of expanding their influence towards Jabal 'Amil and Safad regions. Haydar Ahmad who committed to paper the history of the Shihābs had some narrations in which the muqataas of Shumar and Tuffah were exposed as the regions under the control of Emir Mulhim. In this context, these narrations were remarkable in regard to being the ones which were oriented to the emphasis on the historical sphere of influence which was inherited from the Ma'nids. But, we have compared the documents in the Ottoman archives and have run across the datas which are discordant with these narrations. On the other hand, there were internal and external obstacles in front of the Shihābs' demand which was oriented to the expansion of the sphere of influence.

After the victory of 'Ayn Dārā, the Shihābs gave their all to putting an end to the faction struggle and establishing a local potency based on the supremacy of a sole and well-attended faction. But, the efforts of the Shihābs could not prevent the emergence of some new schism between Druze families which went under the names of Canbalātiyyah and Yazbakiyyah. It is possible to say that the Canbalātiyyah, one of the aforesaid factions, became an effective local power in the region after a while besides the Shihābs. It is understood that the emirs of the Shihāb family had to stand up for one of these factions and used up their own energies within the everlasting factional struggles. This situation generated a significant internal obstacle in front of the targets which are oriented to the extension of their sphere of influence.

The governors of Damascus constituted another obstacle in front of the Shihābs who aimed at extending their influence over the Bilād al-Shām. The Shihābs experienced a struggle of influence with the governors who were the members of 'Azm Family over the Beqaa Valley and the Baalbek muqataa. The period in which this struggle escalated was the one when Emir Mülhim and As'ad

Pasha clashed. It was seen that during the period of Gurji Osman Pasha who was the former enfranchised slave of As'ad Pasha, the relations between the government of Damascus and the Shihâbs evolved into an alliance from the struggle of influence as a matter the periodical conditions. Emir Yusuf, in his struggle for becoming the emir of Jabal Shuf, obtained the support of both Gurji Osman Pasha and his son Muhammad Pasha, the governor of Tripoli. Emir Yusuf, thanks to this support and by obtaining the tax farmings of Jubayl, Batrun and Jubbat Basharri muqataas in 1763, took a significant step in becoming the emir of Jabal Shuf. Meanwhile, it is necessary to say that Emir Yusuf, in his struggle for becoming the emir, was strongly supported by the Maronite families.

It is possible to encounter, in the Ottoman archival records, with the datas which talk about that within the scope of muqataa system, a superior-subordinate relationship was conducted between the governors of Sidon and the Shihâbs who clashed with the governors of Damascus for influence. It is understood that the governors of Sidon exploited the Shihâb emirs as the agents for collecting the taxes of Druze and Maronite peasants who lived on with garden-farming in the highlands. It is possible to say that on this topic the Shihâbs adopted some much more agreeable manners than the ones that the Ma'nids who held local power in the previous century, had done. Besides, the governors of Sidon occasionally got help from the military power of the Shihâb emirs in their disciplining campaigns against the Shia families in Jabal 'Amil, on the south.

It can be said that Safed and its surroundings were included in the regions which the Shihâb emirs wanted to dominate. But, in the 18th century a new local power which was not encountered in the previous century emerged. This was the Zayâdınah Family. It was seen that between Zâhir al-Omar, the famous leader of this family and the Shihâbs some strategies were followed. They were like the mutual remote monitoring of the movements, one side taking defensive precautions in the case of another side's engagement with an offensive attitude and its attack on a close location, and the participation of one side to an action which a third part entered at the expense of another side (For example, the Shihâbs supported the governors of Damascus in their actions at the expense of Zâhir al-Omar).

Another one of the Shihâbs' significant rivals in the struggles of influence was Metâvile. The Shihâb emirs who in the north obtained an ultimate success in putting across their influence to Jubayl, Baturun and Himâdis who lived in Jubbat Basharri could not expose the same success against the ones from the Harfush family, the local powers of the Beqaa Valley. It is possible to say that the Shihâb emirs who adopted an attitude which was based on the conflict with the families

of Ali al-Sagir, Munkar and Sa‘b who lived in the south, Jabal ‘Amil, put across their influence especially in the region which included the Tuffâh muqataa which is located on the south of the Shuf Mountains in the process until the 1740s. In the following period, the aforesaid Shia families who lived in Jabal ‘Amil region, appealed to the support of Zâhir al-Omar, the sheik of Safed against the attacks of Shihâbs which were oriented to suppression. Especially, in the late 1760s and the first half of 1770s, it was seen that an alliance was established between Zâhir al-Omar and the Metâviles of Jabal ‘Amil against the alliance which was created between Yusuf, the Shihâb emir and Gurji Osman Pasha, the governor of Damascus.

İSTANBUL'DAN BASRA'YA GÖNDERİLEN İLK OSMANLI HARP GEMİLERİ: BURSA VE İZMİR KORVETLERİNİN SEYİR GÜNLÜĞÜ (24 EYLÜL 1865-3 ARALIK 1866)

Mehmet Korkmaz
Dr. Arşiv Uzmanı, İstanbul, Türkiye

Öz

Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılmasından dört yıl önce Basra'daki filo ya dâhil edilmek üzere İstanbul'dan iki Osmanlı harp gemisi yola çıkarıldı. İzmir ve Bursa adlı korvetler Cebel-i Tarık Boğazı'ndan geçip İspanya-Brezilya ve Ümit Burnu'na uğradıktan ve oldukça meşakkatli bir yolculuktan sonra 15 ayda Basra'ya ulaştı. Osmanlı tarihinde ilk defa İstanbul'dan Basra'ya harp gemisi gönderilmesi ve gemilerin ilk defa okyanus yolculuğu yapması bu seyri önemli kılan hususlar arasındaydı. Adı geçen iki Osmanlı korvetinin İstanbul-Basra arasındaki yolculuğunun anlatıldığı bu makalede Türk denizcilik tarihinin bir safhasının aydınlatılması amaçlanmıştır. Çalışmayla iki korvetin Basra'ya gönderilmelerine ilişkin stratejik amacın ve bunun etkisinin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Makalede başvuru temel kaynaklar, Bursa korvetinde görevli Mühendis Faik ile İmam Abdurrahman Efendi'nin hatıraları ile korvetin süvarisi Kaymakam Ahmed Bey'in hazırlamış olduğu bir rapordur. İlk iki çalışma bilinmekle birlikte Kaymakam Ahmed Bey'in raporunun şimdiye kadar hiç kullanılmaması ve ilk defa bu çalışmaya kaynaklık etmesi bu makaleyi özgün kılan hususlardan biridir. Bu çalışma arşiv belgeleriyle de desteklenmiştir. Osmanlı Arşivi'nde ve Deniz Tarih Arşivi'nde yapılan araştırmalar sonucu korvetlerin yolculuk için yaptıkları hazırlıklar, yolculuk sırasındaki tamirat ve ikmal işlemleri için ihtiyaç duyulan paranın havalesi gibi konularda vesikalar bulunduğu ortaya çıkarılmıştır. Bunlar konunun daha iyi anlaşılmasına imkân sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Donanması, Basra Körfezi, Brezilya, Bursa Korveti, İzmir Korveti.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Mehmet Korkmaz, mkorkmaz10@gmail.com

Geliş Tarihi/Submitted: 09.03.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 11.06.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.19014

Cite this article as: Korkmaz, Mehmet, "İstanbul'dan Basra'ya Gönderilen İlk Osmanlı Harp Gemileri: Bursa ve İzmir Korvetlerinin Seyir Günlüğü (24 Eylül 1865-3 Aralık 1866)", *Turk J Hist*, issue 69 (2019), p.87-112.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Abstract

THE FIRST OTTOMAN WARSHIPS FROM İSTABUL TO BASRA: THE JOURNALS OF THE BURSA AND İZMİR CORVETTES (SEPTEMBER 24, 1865-DECEMBER 3, 1866)

Two Ottoman warships departed from Istanbul and were incorporated in the fleet in Basra four years before the Suez Canal was completed in 1869. These corvettes, called Izmir and Bursa, reached Basra at the end of the difficult 15-month long trip after sailing through Gibraltar and stopping in Spain, Brazil and Cape Town. For the first time in Ottoman history, sending battleships from Istanbul to Basra and the first voyage of these ships in the ocean were some of the highlights of this course. The aim of this study is to clarify a phase of Turkish maritime history and to explore the journey of two Ottoman corvettes between Istanbul and Basra. Another purpose of the study is to find out the strategic purpose and the effect of sending these corvettes to Basra. The main sources of this article are the memories of Engineer Faik and Imam Abdurrahman Efendi, who were assigned in the Bursa Corvette and the report prepared by Commander and Lieutenant Colonel Ahmed Bey. Although the first two studies are known, the fact that the Colonel Ahmed Bey's report has never been used so far is one of the reasons why this article is unique. This work was also supported by archival documents. As a result of the research carried out in the Ottoman Archives and the Naval History Archives, it was found that there were documents about the preparation of the corvettes and the money needed for repairs and replenishment during the voyage. These sources provided a better understanding of the subject.

Keywords: Ottoman Navy, Persian Gulf, Brazil, Bursa Corvette, İzmir Corvette.

Giriş

Bursa ve İzmir korvetlerinin Basra Körfezi seyirlerine ve bunların gönderiliş amaçlarına ilişkin hususa geçmeden önce Basra'daki Osmanlı denizcilik faaliyetlerine kısaca değinmek konunun daha iyi anlaşılmasına imkân sağlayacaktır. Osmanlılar tarafından 1538-1546 yılları arasında ele geçirilen Basra, 17. yüzyıl sonunda körfezdeki Portekiz ve Hollanda tehlikesi kalkana kadar bir deniz üssü olarak önemini korudu. Ancak Hint Okyanusu ticaretinin Kızıldeniz'e kaymasından sonra ticaret merkezi olarak eski önemini kaybetti. Osmanlı Devleti merkezden uzak diğer eyaletler gibi Bağdat ve Basra üzerinde tam bir siyasi denetim sağlayamadığından zamanla buralarda merkezi yönetim zayıfladı ve yerel güç unsurları idareyi ele geçirdi. Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde eyaletler üzerinde merkezi idareyi yeniden tesis etmeye yönelik politika gereği Bağdat üzerine düzenlenen askerî hareketle 1831'de buradaki Kölemen idaresine son verildi. Bağdat ve Basra tekrar merkeze bağlandı. Bölgede 1839 Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü mülkî ve askerî reformların tatbikine ise 1844 senesinde başlandı. 1848'de merkezi Bağdat'ta bulunan ve daha sonra VI. Ordu ismini alan Irak ve Hicaz Ordusu Kumandanlığı teşkil edildi¹.

1 Osmanlı Devleti idaresinde önceleri Bağdat vilayetine bağlı bir sancak olan ve sonra vilayet statüsü

Bölgede merkezi otoriteyi tesis etmenin burada güçlü bir kara ordusunun yanı sıra Basra Körfezi'nde etkin bir donanma bulundurmaktan geçtiğini değerlendiren Bâbîâli, bu amaçla 19. yüzyılın ikinci yarısında Basra'da denizcilik alanında bir reform planı hazırladı. Deniz ve nehir güvenliğinin sağlanması ve ticaretin geliştirilmesi maksadıyla bölgeye harp ve ticaret gemilerinin tahsisi yolları arandı. Basra'daki tersanenin modernize edilmesi için adımlar atıldı. Bu husustaki ilk girişim, 1847 senesinde Tersane-i Âmire'den iki bahriye subayının Basra'ya keşif raporu hazırlamak üzere gönderilmesiyle başladı². Basra'da denizcilik sahasında bir reform yapma iradesi aynı zamanda önce Hindistan'a, ardından 18. yüzyılın ortalarında Basra Körfezi'ne gelerek bölgede nüfuz alanlarını genişleten İngilizlerin yayılmacı politikalarına karşı oluşturulmak istenen savunma stratejisinin bir hazırlığıydı³.

Basra Tersanesi'nin ıslahı için başlatılan süreçte 1850 senesinde Tersane-i Âmire'den Riyale-i Hümayun Pir Bey ve iki yıl sonra da yerine Riyale-i Hümayun Hüseyin Bey gönderildiler. Bunların maiyetlerine Tersane-i Âmire'den gemi inşasında uzman subay ve personel de verilmişti. Bölgeye amiral rütbesinde ve bahriye teknikleri konusunda oldukça iyi yetişmiş isimlerin gönderilmesi Bâbîâli'nin konuya verdiği ehemmiyetin bir göstergesiydi. Fakat bölgenin fiziki-coğrafi şartlarından dolayı kereste temininde yaşanan sıkıntılar ve tersane için yeterli sayıda asker bulunamamasından kaynaklanan diğer birtakım sorunlar sebebiyle beklenen gelişmeler gerçekleşmedi. Eski gemilerin çoğunun artık tamir kabul etmez bir dereceye gelmiş oldukları görüldü. Yeni gemi inşa etmek de mümkün olmadı⁴.

Basra sahilleri için Avrupa'dan gemi alınmasına ilişkin düşünce ise para bulunamaması sebebiyle gerçekleşmedi. Bu süreçte Tersane-i Âmire'deki mevcut gemilerden birkaçının Basra'ya gönderilmesi ilk defa gündeme geldi. Ancak gemilerin Cebel-i Tarık Boğazı'ndan geçirilip Ümit Burnu yoluyla Basra'ya yapacakları bu seyirde okyanus yolculuğuna dayanıp dayanamayacakları hususunda bir karara

sü verilen Basra'nın idari ve siyasi durumuna ilişkin bkz. Ebubekir Ceylan, *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, I.B. Tauris, London 2011, s. 12-219; Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, Routledge, London 2006, s. 4-5; Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*, Küre Yayınları, İstanbul 2015, s. 89-461; Yusuf Halaçoğlu, "Basra", DİA, c. 5, İstanbul 1992, s. 112.

2 Osmanlı hükûmetince alınan karar gereği Basra Körfezi'ndeki donanmanın ve Basra Tersanesi'nin ıslahına ilişkin başlatılan çalışmalara dair ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Korkmaz, *Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 14-17.

3 Basra Körfezi'nde bilhassa Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra ortaya çıkan uluslararası rekabete ilişkin bkz. Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi: Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, TTK Yayınları, Ankara 2004, s. 85-151; Korkmaz, *a.g.t.*, s. 212-289.

4 Korkmaz, *a.g.t.*, s. 17-30.

varılmadı. 1853-1856 yılları arasında cereyan eden Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki Kırım Savaşı da Basra'ya harp gemisi gönderilmesi projesini engelledi⁵.

1858 yılının sonlarında ise Avrupa'dan satın alınan ve bir nakliye gemisiyle Basra'ya parçalar hâlinde getirilerek orada monte edilen iki nehir vapuru Dicle Nehri'nde Bağdat-Basra güzergâhında işletilmeye başladı⁶. Bu başarıda Basra Tersanesi'nin idari ve mali olarak bağlı olduğu Bağdat Valiliği görevinde bulunan Mehmed Reşid Paşa'nın özel gayretleri oldu. Bağdat'ta görev yapan valilerin deniz ve nehir ulaşımının geliştirilmesi ile sahil güvenliğinin sağlanması başta olmak üzere denizcilik faaliyetlerine özel önem vermeleri bu sahada ilerleme kaydedilmesini sağladı. Mehmed Reşid Paşa'dan sonra valilik görevine gelen Namık Paşa ve Midhat Paşa'nın bu hususlardaki faaliyetleri de ayrı bir başlık altında tetkiki icap edecek mahiyettedir.

A. Bağdat Valisi Namık Paşa'nın Basra Körfezi İçin Harp Gemisi Talebi ve Bunun Tedarikine Yönelik Gayreti

Namık Paşa, birinci Bağdat Valiliği görevinin üzerinden 10 yıl geçtikten sonra 1861 yılının Ağustos ayında ikinci kez Bağdat valisi olarak atandı. Bu görevini yaklaşık yedi yıl sürdürdü. Bu süreçte Paşa, bölgenin ekonomik ve sosyal açıdan kalkındırılmasına yönelik önemli işlere imza attı⁷. Bağdat'ta bulunduğu süre zarfında buradaki deniz ve nehir filosunun güçlendirilmesine de gayret etti. Harp gemisi temini en önemli sorunların başındaydı. Paşa'nın Bâbîâlî'yi ikna ederek, bu makalenin de esas konusunu teşkil eden iki harp vapurunun Tersane-i Âmire'den Basra'ya gelmesini sağlaması onun başarılarından biri oldu.

O yıllarda Basra'da küçük ve büyük tarzda kullanılabilir dokuz gemi mevcut olmakla birlikte bunların ekserisi tamire muhtaçtı. Üç küçük vapura, iki uskurlu korvete ve dört brik gemisine ihtiyaç vardı. Korvetlerin Şattularap'ta asayişin muhafazasının yanı sıra gerektiğinde asker ve mühimmat sevkinde kullanılması dü-

5 BOA, A.MKT.NZD, 1/10; DTA, MB.d., 17/87, 6 Ocak 1851; DTA, MB.d., 39/94, Bahriye Meclisi müzekkeresi 20 Temmuz 1856. Sait Talat, *Umman ve Hint Denizleri Hakimiyeti ve Türkler*, Deniz Matbaası, İstanbul 1943, s. 175.

6 Ahmed Şekib, *Basra Tersanesi'ne Dair Malumât*, t.y., Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü, no. 607, s. 22-28.

7 Namık Paşa'nın birinci ve ikinci Bağdat Valiliği dönemindeki faaliyetlerine ilişkin bkz. Majed Mohammed Binzouba, *Mehmed Namık Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1804-1892)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 220-227, 245-258; Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyh-ül Vüzerâ, Serasker Mehmet Namık Paşa*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1987, s. 148, 188, 237-238; Ceylan, a.g.e., s. 63-64; ayn.yzr., "Namık Paşa'nın Bağdat Valilikleri", *Toplumsal Tarih*, S. 186, Haziran 2009, s. 77-78. Namık Paşa'nın ikinci valiliği döneminde deniz ve nehir ulaşımını geliştirmek ve harp gemisi sayısını artırmak maksadıyla yaptığı çalışmalar için bkz. Korkmaz, a.g.t., s. 38-48.

şünülyordu⁸. Ancak Kızıldeniz ile Basra Körfezi sahillerinde devlete ait vapurlar gezdirilmesinin birçok fayda sağlayacağına ilişkin Basra Bahriye Başbuğluğunun 21 Mart 1864 tarihli tezkeresi Kaptanpaşalık makamı tarafından Bâbîâli'ye havale edilmişse de bunun o sırada mümkün olamayacağı cevabı alınmıştı⁹. Aynı yıl Vali Namık Paşa, Basra'daki ekonomik ilerlemenin durduğunu, ahalinin ekserisinin göç ettiğinden nüfusun azaldığını, kalanların çevredeki eşkıyanın baskınlarına uğradığını, en önemli geçim kaynağı olan ziraatın büyük yara aldığını ifade ederek bölgede yapmak istediği ıslahat hakkında Bâbîâli'den taleplerde bulundu¹⁰.

Namık Paşa, 30 Kasım 1864 tarihli bir diğer tezkeresinde Basra Tersanesi'nin mevcut durumu, ihtiyaçları, Basra'daki filonun güçlendirilmesi, Kızıldeniz sahillerinin muhafazası ve Fırat ile Dicle'deki nehir nakliyatı hakkında mütalaa sundu. Basra Tersanesi'nde güçlü bir donanma bulundurulmadığından Kızıldeniz sahillerinin de kontrol altında tutulamadığına da vurgu yaptı ve yazısında özetle şu ifadelere yer verdi:

“Basra için ihtiyaç duyulan iki harp vapurunun Avrupa'dan alınabilmesi için aracılık yapacak güvenilir tüccar bulunulmadığından bu vapurların Tersâne-i Âmi-re'den gönderilmesini talep etmekten başka çare kalmamıştır. Vapurlardan her birinin top, edevat ve bütün levazımatıyla dörder bin kese masrafla meydana getirilebileceği anlaşıldığından Tersane-i Âmi-re sergisine iane-i mahsusa olarak iki vapurun masrafı olan sekiz bin kese nakden Bağdat Eyaleti emvalinden postayla takdim edildi. Vapurların yeni imal ve inşası veya yerlerine yenisi yaptırılmak üzere Tersane-i Âmi-re mevcudundan gönderilmesi şikkından hangisi tensip buyrulursa onun icrası uygun olacaktır. Fakat alınması icap eden acil tedbirler gereği mevcut gemilerden ikisinin hemen gönderilmesi tercih sebebidir. Basra Körfezi'ndeki deniz gücünün kuvvetlendirilmesi Kızıldeniz sahillerine de fayda sağlayacaktır. Arap yarımadası sahillerinde çok sayıda Müslüman nüfus barınmakta olup bunlar sahipsiz, hâmisiz ve istinat merkezlerini belirlemekten aciz bir hâl üzeredirler. Bunların Osmanlı tâbiyetine dâhil edilerek durumlarına çeki düzen verilmesi saltanat-ı seniyyenin şanına yaraşır bir hareket olacaktır. Basra'daki donanmanın güçlendirilmesi tasavvuru fiiliyata geçirildiğinde bunun o sahillerdeki etkisi kısa sürede görülecektir.”¹¹

Namık Paşa'nın Süveyş Kanalı'nın açılacak olmasıyla atılması icap eden adımlar hususundaki öngörülerini, üzerinde önemle durulması gereken tespitlerdir. Paşa, sorunların tespiti ile yetinmemiş, çözüm önerileri de sunmuştur: Kızıldeniz ve Arap yarımadası sahillerinde vapur dolaştırılmasının birçok faydaları olacağına

8 Ahmed Şekib, *a.g.e.*, s. 37-38.

9 DTA, MKT., 61/4, 19 Haziran 1863.

10 BOA, İ.DH., 512/34861; DTA, MB.d., 57/79, 14 Mart 1863; DTA, MB.d., 57/143, 3 Temmuz 1863; DTA, MB.d., 40/43; DTA, MB.d., 57/94, 13 Nisan 1863.

11 BOA, İ. DH., 533/36943, Lef 1, Namık Paşa'dan Sadaret'e, 30 Kasım 1864.

dikkat çekerek vapurların İstanbul'dan gönderilmesi için Bağdat Eyaleti emvalinden sekiz bin kese akçeyi¹² postaya teslim ederek göndermiştir¹³.

Bu yazışmalar neticesinde Bâbîâli, Basra Tersanesi'nin ıslahı ve körfezdeki harp gemisi sayısının artırılması kapsamında Tersâne-i Âmire mevcudundan iki korveti bölgeye gönderme kararı aldı. Kendisinden önceki dönemde İstanbul'dan Basra'ya harp gemisi gönderilmesine ilişkin yapılan birkaç başvuruya olumsuz cevap verildiği göz önünde bulundurulduğunda, Basra'daki tersanenin genişletilmesi ve bölgenin artan önemi üzerinde durarak iki korvetin İstanbul'dan Basra Körfezi'ne gönderilmesi konusunda Bâbîâli'yi ikna etmesi Namık Paşa'nın bir başarısı olarak kayıtlara geçti. Böylece Basra'daki Osmanlı deniz filosu güçlendirilerek Osmanlı sancağı Körfez sularında daha yaygın olarak dalgalandırılacaktı.

B. İki Osmanlı Korvetinin İstanbul'dan Basra'ya Yolculuğu (24 Eylül 1865-Aralık 1866)

Bâbîâli 1865 yılının Mayıs ayında aldığı karar üzerine Tersâne-i Âmire'de bulunan Bursa ve İzmir korvetlerinin¹⁴ Basra'ya gönderilmesini kararlaştırdı. Bun-

12 BOA, İ.DH., 533/36943, Lef 5, 8 Ocak 1865; DTA, MKT., 64/11; BOA, İ.DH., 533/36943, Lef 3, 30 Kasım 1864; BOA, İ.DH., 533/36943, Lef 2. Namık Paşa'nın iki harp gemisi ile nehirlerde işletmek üzere talep ettiği iki vapurun masraflarına sarf edilmek için iki defada olmak üzere (18 Aralık 1864 ve 20 Mart 1865 tarihlerinde) gönderdiği akçe miktarı bir diğer belgede 13.000 kese olarak ifade edilmektedir. Daha önceki yıllarda Bağdat eyaletinin masraflarının gelirlerinden fazla olup her sene merkezi hazineden nakden akçe gönderilmesine ihtiyaç duyulduğu halde Irak topraklarının zamanla mamur hâle getirilerek merkezi hazineye muhtaç olmaksızın eyaletten tahsil edilen gelirlerle vilayetin idare edilmeye başlanması hatta Maliye hazinesine bir hayli akçe dahi gönderilmesi Bâbîâli tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Basra'ya gönderilmek üzere Tersane-i Âmire'den yola çıkarılan iki korvetin yerine iki yeni uskurlu korvetin inşasına başlanılmasına dair Padişah emri çıktığı, bunların inşasına başlanacaksa da zikir olunan 13.000 kese akçenin bu gemilerin yerlerine konulmak üzere yapılacak gemilerin masraflarını ve nehirler için Londra'ya sipariş olunan vapurların bedellerini karşılamaya kifayet etmeyeceğinden 10.000 kese miktarında akçeye daha ihtiyaç olduğu ve bu miktarın doğrudan doğruya Tersâne-i Âmire hazinesine irsali hususunda Bağdat Valiliğine tebligat yapıldığı görülmektedir (DTA, MKT., 66/43, 20 Aralık 1865). Nehirlerde işletilmek üzere Namık Paşa tarafından talep edilen ve masrafları Bağdat Valiliği tarafından karşılanacak olan üç vapurun Avrupa'ya siparişi de Bâbîâli tarafından onaylandı. Bu üç vapur (Musul, Resafe ve Fırat) Namık Paşa'nın valilikten ayrılmasından sonraki günlerde Basra'daki filoya dâhil edildi.

13 BOA, İ.DH., 533/36943, Lef 2, 30 Kasım 1864 tarihli Bağdat Valisi Mehmed Namık Paşa tarafından Kaptan-ı Derya'ya gönderilen tezkere.

14 Uskurlu korvet sınıfından aynı tipte gemiler olan Bursa ve İzmir korvetleri 800 ton kapasitesinde olup 1859 yılında Londra'da inşa edildiler. 1860 senesinde Osmanlı Devleti tarafından satın alındılar. 53,2 metre boyunda, 9,3 metre genişliğinde olan korvetlerin draftı 4,5 metreydi. Aışap bakır kaplama olan korvetler 10 mil sürat hızına sahip olup 150 mürettebat alıyordu. 2 adet 150 mm arkadan doldurmalı Krupp topu, 2 adet 120 mm Krupp topu, 3 adet 37 mm seri ateşli ile 2 adet 25 mm Nordenfeldt mevcuttu. Bernd Langensiepen - Ahmet Güleriyüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, İstanbul 2000, s. 134. Deniz Tarihi Arşivi Kütüphanesi, Donanma Cetveli, El Yaz-

ların gerekli sefer hazırlıklarının hemen yapılması istendi. Ordulu Binbaşı Ali Bey kaymakam rütbesine terfi edilerek korvetlere kumandan tayin edildi. Basra'ya vardığında Basra Bahriye Kumandanlığı görevini de devralacaktı. Maiyetine iki sene süreyle görev yapmak üzere 17 nefer tahsis edildi¹⁵. İki korvet eşliğinde Basra'ya gönderilecek olan Ali Bey ve beraberindekilerin Basra Tersanesi'nin mevcut durumunun ıslahı ve buradaki deniz gücünün kuvvetlendirilmesi için İstanbul'dan hareket edecekleri hazırlanan talimatnamede ifade edildi. İstanbul'da misafir olarak bulunan Komor Adaları hükümdarzâdeleri de bu korvetlerle memleketlerine gideceklerdi. Korvetlerin İstanbul'dan hareket ettikten sonra güzergâh üzerindeki Arap hükümetlerinin limanlarına uğraması da Kaptanpaşalık tarafından hazırlanan talimatnamede yer aldı¹⁶.

Onay için Sadaret'e sunulan bu hususlar kabul görmekle birlikte Komor Adaları hükümdarzâdelerinin gemilerle gitmelerinin bazı mahzurları olacağı mütaalaasıyla bunların başka bir suretle gönderilmeleri uygun bulundu. Gemilerin seyri esnasında rast gelinecek diğer devletlere ait gemilere ve yabancı devletlerin limanlarına girişi ve çıkışlarda selamlama başta olmak üzere diğer uygulamaların uluslararası deniz hukuku kurallarına uygun olarak yapılması hatırlatıldı. Sadaret'in yazısında korvet süvarilerinin yabancı ülkelerin memurlarıyla yapacakları görüşmeleri dostça sürdürmeleri istenmiştir¹⁷.

İstanbul'dan Basra'ya yapılacak bu uzun seyahatin hazırlıkları da uzun sürdü. Osmanlı bahriyesinden ilk defa İstanbul'dan Basra'ya okyanus yolcuğu yaparak gemiler gönderilmesi söz konusuydu. 1865 yılı yaz aylarında İstanbul'da ortaya çıkan kolera salgını¹⁸ bu seyahati geciktirdi. Zira kolera bahriye askerlerine de bulaştı

maları Bölümü, Demirbaş No. A.A. 497, (tarihsiz). Edward W. Very, *Navies of the World; Plans, Armament and Armor of the Naval Vessels of Twenty of the Principal Nations*, John Wiley & Sons, Newyork 1880, s. 125.

- 15 DTA, MB.d., 65/53, 12 Mart 1865; DTA, ŞUB., 65/82, 30 Mayıs 1865; DTA, MKT, 65/5, 5 Haziran 1865. Korvetlerin süvarilik, yani birinci kaptanlık görevine binbaşı rütbesiyle Ali ve Musa kaptanlar tayin edildiler. Geri kalan 14 mürettebattan ikisi sol kolağası, birisi sağ kolağası, iki firkaateyn imamı, iki firkaateyn kâtibi, beş yüzbaşı, iki mülazımdı. Bu görev sebebiyle bunların hepsi birer derece terfi-i rütbe ettirildiler. DTA, MB.d., 64/124; BOA, A. MKT.MHM., 337/27, 11 Temmuz 1865; BOA, İ.DH., 538/37384, 3 Temmuz 1865. Ayrıca korvetlere iki tabip tayini uygun görülmüş ve bunun için Tabip Kolağası Kostı tayin edilmişti. Fakat kendisinin bu görev için albay rütbesinden maaş ve tayinat istemesi üzerine ataması iptal edilerek yerine cerrah Mustafa ve Hüseyin'in tayini uygun görüldü. DTA, MB.d., 64/139, 141.
- 16 DTA, MB.d., 64/128, 9 Temmuz 1865; DTA, MKT., 64/16, 2 Ağustos 1865; DTA, MKT., 65/39, 5 Ağustos 1865.
- 17 DTA, MKT., 64/16, Sadaret'in 24 Ağustos 1865 tarihli yazısı.
- 18 Gazete haberlerine göre kolera, tifoyla birlikte 1865 yılının hac mevsiminde Mekke ve Medine'de bulunan hacılar arasında ortaya çıkmış ve Kurban Bayramı sonrasında binlerce kişinin ölümüne sebep olmuştu. Hacıların güzergâhı üzerinde bulunan ve o sırada İskenderiye'de olan Muhbir-i Sürur firkaateyninin buradan İstanbul'a gelmesi sonrası İstanbul'da kolera hastalığının yayıldığı

ve hastalığa yakalananlar gemilerden kışlalara ve çadırlara çıkarıldılar. Bu sırada kış mevsimi yaklaştığından korvetlerin Basra'ya seyahatlerinde bir mahzur olup olmayacağı araştırıldı. Korvetlerin teknelerinin sağlam olup gerekli tamirlerinin yapıldığı, denizde ve okyanusta seyahate dayanabilecekleri, Basra'ya doğru takip edilecek güzergâhtaki yerlerin havasının da mutedil olduğu değerlendirildi. Kılavuzlukta maharetleri olan Tersane-i Âmire'deki iki İngiliz neferinin de Basra'ya gönderilecek korvetlerde istihdamına karar verildi¹⁹.

1. İstanbul'dan Cebel-i Tarık İstikametine Hareket ve Yolculuk Sırasında Karşılaşılan Zorluklar (24 Eylül-18 Ekim 1865)

Bursa ve İzmir korvetlerinin Ali Bey'in kumandasında olarak 24 Eylül 1865 günü akşama doğru Tophane önünden hareket ettiği Bursa Korveti'nde görevli Mühendis Faik tarafından ifade edilmektedir²⁰. Bursa Korveti süvarisi Kaymakam Ah-

basında yer buldu. Kasımpaşa'daki Bahriye Merkez Hastanesi'nde muayeneye tâbi tutulan gemi mürettebatından sekiz kişinin koleraya yakalandığı, bunlardan üçünün vefat ettiği görüldü. İstanbul'da yüzlerce kişinin daha koleraya maruz kaldığının ortaya çıkması üzerine bilhassa Kasımpaşa ve çevresinde sıhhi tedbirler alındı. Tersane-i Âmire'deki personel cephaneliğin arkasındaki barakalara nakledildi. Kolera salgınına maruz kalmamaları için Haliç'teki donanma gemileri Boğaziçi ve Karadeniz Boğazı taraflarına gönderildi (Muammer Akçay, *The Levant Herald: Muhalif Bir Gazetenin Bakış Açısıyla Osmanlı'da Sosyal ve Ekonomik Durum (1865 Yılı)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 116-124). Kolera salgını İstanbul basınında günlerce önemli bir yer işgal etti ve salgından korunma yöntemlerine ilişkin yazılara geniş yer verildi. *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, 24 Safer 1282 [19 Temmuz 1865], No. 202, s. 755-757. İskenderiye'de kolera salgınının önünün alınmadığına dair haber için bkz. *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, 25 Muharrem 1282 [20 Haziran 1865], No. 181, s. 721.

19 DTA, MKT., 63/170, 16 Ağustos 1865; DTA, MB.d., 65/130, 15 Eylül 1865.

20 Mühendis Faik, *Seyahatnâme-i Bahr-i Muhîd*, Mekteb-i Bahriye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1285, s. 1-2. Bu eser, Bursa Korveti'nde görevli Bahriye Mektebi'nden yeni mezun Mühendis Faik Efendi tarafından yolculuk esnasında kaleme alınmış olup korvetlerin Basra'ya kadar olan seyrine ve uğranılan limanlardaki gözlemlere dair birinci elden mufassal malumat vermesi açısından önemlidir. 81 sayfalık eser, 1868'de Bahriye Mektebi Matbaası'nda 150 adet basılmıştır (DTA, MB.d., 76/112, 20 Şubat 1868). Adı geçen eserin günümüz Türkçesine çevrilerek Latin harfleriyle basımı gerçekleştirilmiştir. Mühendis Faik, *Türk Denizcilerinin İlk Amerika Seferi (Seyahatnâme-i Bahr-i Muhit)*, haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 2006. Bu eserin yazma bir nüshasının İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde TY. 1315 numara ile kayıtlı olduğu Ahmet Uçar'ın *Unutulmayan Miras Güney Afrika'da Osmanlılar* (2. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008) adlı eserinin 208 numaralı dipnotunda ifade edilmektedir. Mühendis Faik Efendi'nin eseri günümüz Türkçesine uyarlanırken aynen tercüme edilmemiş olduğundan gerek tarihlerin çevirisinde gerekse bazı ibarelerin okunmasında birtakım yanlışlar barındırdığı görüldüğünden ihtiyatla kullanılması icap etmektedir. Mühendis Faik'in eserinin Latin harfli baskısına ilişkin kaleme alınan eleştirel bir yazı için bkz. İdris Bostan, "Çarpıcı mı Çarpıtılmış mı?", *Radikal Kitap*, 5 Mayıs 2007. İdris Bostan bu kitap eleştirisi yazısında söz konusu eserin Latin harfli yayımında

med Bey'in raporunda ise korvetlerin söz konusu tarihte Haliç'ten hareket ettiği yazılıdır²¹. Korvetler ertesi gün Gelibolu'ya ulaştılar. Burada gemilerdeki mürettebat için ihtiyaç duyulan miktarda peksimet bulunmaması üzerine temini maksadıyla iki gün beklenildi. Sonraki gün Sakız Adası istikametine harekete geçildi. Sakız Adası'ndan korvetlere kömür ikmal yapıldıktan sonra yola çıkıldı ve 3 Ekim'de İngiltere'nin idaresi altında bulunan Malta limanına demir atıldı²². Burada birkaç gün kalıp gemilerin noksanı olan bazı levazımat ve edevat ikmal edildi. 13 Ekim'de Malta limanından Cebel-i Tarık istikametine hareket edildiye de seyir esnasında İspanya'nın Mayorka Adası'na 50 mil mesafedeyken hava bozdu. 18 Ekim sabahı batı rüzgarının şiddetli esmesinden ileri gelen büyük fırtınada korvetlerin haberleşme için birbirlerine çektikleri işaretler yırtıldı. Şiddetli yağmurdan göz gözü göremeyecek derecede sis olduğundan iki korvet birbirini kaybetti ve irtibatları kesildi²³.

2. Bursa Korveti Cezayir Limanı'nda (19 Ekim -25 Ekim 1865)

Bursa Korveti fırtına ve yağmur sebebiyle ertesi sabaha kadar (19 Ekim) bulunduğu yerde sabit bekledi. Hava açtığıında İzmir Korveti'nin gözden kaybolduğu ve Mayorka Adası'na gittiği anlaşıldı. Bursa Korveti ise yelkenlerini açarak Cebel-i Tarık yönüne yol almak istedi. Fakat akıntının karşıdan gelmesi, batı rüzgarının esmesi ve kömürün de az kalması gibi sebeplerden dolayı mecburen Cezayir'e hareket etti. 20 Ekim'de Cezayir Limanı'na demir attı. Korvet limana giriş yaparken âdet olduğu üzere topla selamlama yaptı ve limandan mukabelede bulunuldu. Cezayir'deki Fransız mareşalinin hususi yaveri tarafından karşılama yapıldı. Korvet Süvarisi Kaymakam Ahmed Bey, o sırada Fransız yetkililerin korvetin limandan hareketle yola devam etmesine ilişkin imada bulunduğu bilgisini vermektedir. Buraya geliş sebeplerinin yolculuk için gerekli malzemelerin ikmal ve esas istikametin Basra Tersanesi olduğu cevabı verilmiş ve korvet burada bir hafta kalmıştır²⁴.

Korvetin Cezayir Limanı'na girdiği gün müftü ve belde ayanı da olduğu hâlde on bin civarında yerli Müslüman limana gelmiştir. Cereyan eden olaylara ilişkin Bursa Korveti Süvarisi Kaymakam Ahmed Bey özetle şu bilgileri vermektedir:

isminin neden *Türk Denizcilerinin İlk Amerika Seferi* diye verildiğini eleştirmekte ve okuyucuyu şaşırtacak bir yaklaşımla konuyu ele almanın ilim anlayışına ve disiplinine uymadığı yorumunda bulunmaktadır. Ayrıca rumi aylara ait günlerin muhtemelen çeviren tarafından miladi zannedildiği için aynen alınmasının da yanlış anlamaya sebebiyet verdiği dikkat çekmektedir. Eserde yer alan hususların arşiv belgeleriyle de desteklenmesi gerektiğine ilişkin eleştiriye de aynı yazıda yer verilmiştir. Eserin müellifi Faik Efendi hakkında mevcut kaynaklarda bir bilgiye ulaşılamaması, sonradan hangi görevlerde bulunduğu dair bir malumat bulunmaması ayrıca dikkat çekmektedir.

21 BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 1.

22 Mühendis Faik, *Seyahatnâme-i Bahr-i Muhîd*, s. 2; BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 1.

23 BOA, A.MKT.MHM., 355/28, 8 Mayıs 1866; BOA, *HH.d.*, 15556, s. 1. Mühendis Faik, *Seyahatnâme-i Bahr-i Muhîd*, s. 2-3.

24 BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 1.

Müslüman ahali 33 seneden beri gözlerinin aradığı Osmanlı bayrağını görünce çok sevindiler. Osmanlı saltanatının devamı ve halifenin sağlığı için dua ve niyazda bulundular. Bu sırada müftü tarafından Basra'daki bir camiye vakfolunmak üzere nefis bir Kur'an-ı Kerim²⁵ hediye edildi. Ecnebi istilasında kaldıklarını söyleyen ahaliye münasip surette cevap verildi. Korvetin Cezayir'e geliş sebebinin Cezayir topraklarının Fransa'nın elinde kalmasını teyit etmek amaçlı olduğuna ilişkin çıkan ve Müslümanları üzen dedikoduların doğru olmadığı da müftüye ifade edildi. Fransız işgalinden sonra Cezayir'deki kadim İslam mabetlerinden iki cami hariçindekilerin kiliseye çevrildiği veya başka amaçlarla kullanıldığı öğrenildi. Anasız babasız Müslüman çocukların Fransızlar tarafından nefer olarak alındıkları ve gemide bahriye hizmetlerinde kullandıkları, diğer çocuklara da mekteplerde zorunlu olarak Fransızca okutulduğu Korvette bulunan Tabib Hüsnü Bey tarafından burada bulunanlara Fransızca nasihatte bulunuldu.”²⁶

Mühendis Faik, mamur ve müzeyyen bir şehir olan Cezayir'de bir tepe üzerinde büyük binalar, birkaç cami ve sıbyan mektebi ile birçok kilise ile kışla bulunduğu bilgisini vermektedir. Müslüman ahalinin hayli zamandan beri hasretle gözledikleri Osmanlı sancağını yalnızca uzaktan görmekle kanaat etmeyip gruplar hâlinde gemiye geldiklerini bildiren Faik Efendi, ahalinin büyük saygı ve hürmet göstererek gemiye yüzlerini gözlerini sürdürdüklerini yazmıştır. Müslümanların gemi mürettebatına fevkalade hürmet gösterdiği, her gün bir yere davet edip ziyafetler verdikleri, şenlikler düzenleyerek misafirperverliklerini ve vatanperverliklerini layıkıyla gösterdiklerini belirtmektedir²⁷.

3. İspanya'nın Kadis Kentine Varış, İzmir Korvetinin Tamiri ve Bekleyiş (29 Ekim 1865-12 Mayıs 1866)

Bursa Korveti'nin Cezayir limanındaki beş günlük ikameti sırasında kömür ve levazım ikmalı yapıldı. Korvet, 25 Ekim'de hareket ederek üç gün sonra Cebel-i Tarık limanına ulaştı. Orada İzmir Korveti ile karşılaşıldı ve bu korvetin su almakta olduğu, bütün efradın tulumba basarak buraya kadar gelebildiği öğrenildi. Korvetlerin kumandanı tarafından bu durum Cebel-i Tarık'taki Osmanlı konsolosu aracılığıyla İstanbul'a bildirildi. Gelen cevapta İzmir Korveti'nin İspanya'nın Kadis'teki tersanesinde tamire alınmasının istenmesi üzerine aynı gün Cebel-i Tarık limanından hareketle ertesi gün Kadis'e ulaşıldı. Tersanede boş havuz olmadığından birkaç gün beklenildi. Sonra korvet havuza konuldu. Esaslı bir muayeneden geçirilerek bakırları yenilendi ve diğer ufak tefek tamirleri yapıldı. Korvet, 15 Aralık'ta

25 Mühendis Faik eserinde, Kur'an-ı Kerim'in 15.000 kuruş değerinde olduğunu, müftünün bu insanîyet ve fedakârlığının bütün gemi mürettebatı üzerinde fevkalade memnuniyet hasıl ettiğini yazmaktadır. Mühendis Faik, *Seyahatnâme-i Bahr-i Muhîd*, s. 4-5.

26 BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 1.

27 Mühendis Faik, *Seyahatnâme-i Bahr-i Muhîd*, s. 3-4.

havuzdan çıkarıldı; fakat su almaya devam ettiğinin görülmesi üzerine tekrar havuza konuldu²⁸.

Bu sırada tamirat için gerekli malzemenin satın alınması ve askerlerin kumanyalarının tedariki için yaklaşık yüz bin frank veya bin sterline ihtiyaç olduğu bilgisi buradaki şebbender aracılığıyla İstanbul'a iletili. Gelen cevapta Kumandan Ali Bey'in gemilerin her türlü işlerinin tesviyesi hususunda yetkili olduğu bildirildi²⁹. İhtiyaç duyulan meblağı kendi namına Osmanlı Bankası Paris şubesinden senetle alarak gemilerin tamiratının icrası ile levazım ve erzak alımının yapılması tebliğ edildi.

Diğer taraftan Kadis'deki işlemlerin bir an evvel tamamlanarak planlandığı üzere Mart ayından evvel Basra'ya varılması için hareket etmelerine dair İstanbul tarafından birkaç defa ihtarda bulunulmuştur³⁰. Fakat İstanbul'dan verilen hareket emrine rağmen korvetlerin gerekli hazırlıkları zamanında ikmal edilemediğinden orada kalmaya devam etmişlerdir³¹.

Bu sırada kış mevsimi girdiğinden okyanusta seyahat mevsimi geçmiş, hatta çıkan fırtınada birkaç geminin okyanusta battığı haber alınmıştı. Korvetlerin 1866 yılı Nisan ayına kadar Kadis limanında kalarak kış mevsimini orada geçirmeleri uygun görüldü. Bu ikamet sırasında korvetlerdeki personelin yiyecek ve giyecekleri ile İzmir Korveti'nin tamiratına sarf olunan akçe Paris sefaretinden karşılandı.

4. İspanya'dan Hareket ve Atlas Okyanusu'nda Çıkan Fırtınada İrtibatını Kaybeden İki Korvetin Brezilya Sahillerine Gelişi (12 Mayıs-20 Haziran 1866)

Yaklaşık altı ay süren Kadis limanındaki ikamet, havaların açmasıyla son buldu. 12 Mayıs'ta korvetler limandan hareket ettiler, beş gün sonra Kanarya adalarına

28 Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 5-6, 8-9.

29 DTA, MB.d., 65/181, 20 Aralık 1865; BOA, A.MKT.MHM., 347/5, 25 Aralık 1865.

30 DTA, MB.d., 65/186, 17 Ocak 1866; DTA, MB.d., 65/100, 27 Şubat 1866. İspanya'nın Kadis Limanı'ndaki tersanede tamirleri icra kılınan korvetler için İstanbul'dan önce yüz bin frank gönderilmiş, bu miktar masraflar için kâfi gelmeyince elli bin frank daha kumandan Ali Bey tarafından talep edilmiştir. DTA, *MB.d.*, 65/100, 28 Şubat 1866; DTA, MB.d., 72/36; BOA, A.MKT.MHM., 350/56, 11 Mart 1866. Korvetlerin masrafları için ihtiyaç duyulan elli bin Frank mart ayı sonlarında İstanbul'dan havale edilmiştir. BOA, A.MKT.MHM., 352/11, 27 Mart 1866. İzmir ve Bursa korvetlerinin levazımına sarf olunmak üzere Kaptanpaşalık makamına yani bahriyeye Maliye hazinesinden iki bin lira sterlin verilmiştir. BOA, A. MKT.MHM., 366/58, 2 Kasım 1866.

31 Bu bekleme sırasında Yarbay Ali Bey'in yakalandığı hastalıktan dolayı Basra'ya gitmeye muktedir olamayacağı bilgisinin İstanbul'a iletilmesi üzerine hem konuyu tahkik etmek hem de hesapları inceleyerek defter tanzim edip İstanbul'a getirmek üzere Binbaşı Ahmed'in oraya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ali Bey'in akıl sağlığına halel geldiğinden görevini ifa edemediğine dair bilginin Bursa Korveti İkinci Kaptanı İsmail tarafından asılsız bir ihbar mektubuyla İstanbul'a bildirildiğinin anlaşılması üzerine ihbarı yapan İsmail Kaptan İstanbul'a celp edilmiş, korvet süvariliğine Kaymakam rütbesine terfi edilen Ahmed Bey tayin edilmiştir. BOA, İ.DH., 548/38144-1; DTA, *MB.d.*, 65/197, 9 Mart 1866; DTA, MB.d., 64/157.

vardılar. Kömür ve su ikmalini müteakip hareket ederek 26 Mayıs'ta Yeşilburun adalarından iki gün konaklayacakları Sent Vinsan Adası'na ulaştılar. 28 Mayıs'ta oradan hareket edildiyse de seyir esnasında şiddetli bora ve yağmur ortaya çıktığından korvetlerin birbirleriyle irtibatı kesildi. Dört gün süren fırtına esnasında arma ve gemi personeli perişan oldu, gabya kirişleri kırıldı. 6 Haziran gecesi ekvator geçildi³².

9 Haziran'da hava tekrar bozdu, bir saat süren şiddetli bora ile ceviz büyüklüğünde dolu yağmaya başladı. 13 Haziran'da bu sefer iki gün süren şiddetli bir bora çıktı, beş gün yol alındıktan sonra 20 Haziran'da Brezilya'ya ulaşıldı. Rio de Janerio limanına girildi ve İzmir Korveti ile orada buluşuldu³³.

Korvetlerin bu limana gitmiş olmalarının fırtınaya tutulmalarından ve rotayı kaybetmelerinden kaynaklandığı anlaşılmalı beraber gerek arşiv belgelerinde gerekse korvetlerle yolculuk yapan Mühendis Faik ve Bursa Korveti Süvarisi Ahmed Bey'in bu hususta bir yorum yapmamış olmaları dikkat çekmektedir. Brezilya'ya gidiş ile ilgili verdikleri bilgiler aşağıda da görüleceği üzere sadece burada rastladıkları ilginç olaylara ilişkindir. Her iki korvete ait seyir jurnallerinin günümüze ulaşmamış olmasından dolayı da bu konunun aydınlatılması zor görülmektedir. Yalnızca Bursa Korveti İmamı Bağdatlı Abdurrahman Efendi³⁴

32 Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 9-10, 12, 14, 15; BOA, A.MKT.MHM., 354/84, 4 Mayıs 1866.

33 Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 16-17.

34 Mühendis Faik İmam Abdurrahman Efendi hakkında, Şam meselesi sırasında tutuklanarak Tersane-i Amire zindanına konulduğunu, onun dinî ve Arabî, Farisî ilimlerine olan vukufiyetini haber alan dönemin Kaptan-ı Deryası Ateş Mehmed Paşa'nın, Abdurrahman Efendi'yi ilmine hürmeten hapisten kurtararak bahriyede imamlık vazifesini verdiğini yazmaktadır. Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 31. Abdurrahman bin Abdullah Efendi ise kendi anlatımına göre aslen Bağdatlı olup, Şam'da yaşamaktayken İstanbul'a gelmiştir. Ateş Mehmed Paşa ile daha evvelden tanıştığından onun tavassutuyla imam olarak görev almış, paşanın vefatı üzerine de Osmanlı bahriyesinde imamlığa devam etmiştir. Bu sırada iki vapurun Basra'ya hareket edeceğini haber alması üzerine kendi arzusuyla vapurlardan birine imam olarak atanmıştır. *Tercüme-i Seyahatnâme-i Brezilya*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1288, s. 6. Abdurrahman Efendi bu eserinde korvetin İstanbul'dan Brezilya'ya kadar olan seyrini ve Basra'ya gitmeyip Brezilya'da kalarak edindiği itibalarını da aktarmıştır. Eser önce Arapça kaleme alınmış, daha sonra Şerif Efendi tarafından *Tercüme-i Seyahatnâme-i Brezilya* adıyla Arap harfleriyle yayımlanmıştır. Eser, günümüz Türkçesine uyarlanarak Latin harfleriyle ilk olarak 1987 yılında *19. Asırda Brezilya'da Müslüman Bir Din Adamı* adıyla Rızâ Akdemir tarafından hazırlanarak Diyanet İşleri Başkanlığınca basılmıştır. Daha sonraki yıllarda farklı yayınevlerinde de basılmıştır. *Brezilya Seyahatnamesi*, Abdurrahman Efendi, haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 1995. Bu çeviri eserin ikinci baskısı aynı yayınevi tarafından *Brezilya'da İlk Müslümanlar (Brezilya Seyahatnâmesi)* adıyla basılmıştır (Abdurrahman Efendi, *Brezilya'da İlk Müslümanlar (Brezilya Seyahatnâmesi)*, 2. Baskı, çev. Antepli Mehmed Şerif, haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 2006). Abdurrahman Efendi'nin eseri son olarak Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Türkçe, Arapça, İspanyolca ve Portekizce olarak basılmıştır (Abdurrahman Efendi, *Brezilya'da İlk Müslümanlar (Brezilya Seyahatnâmesi)*, çev. Antepli Mehmed Şerif, haz. N. Ahmet Özalp, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2014).

anılarında, yolculuk sırasında çıkan rüzgâr sebebiyle ve gayrı ihtiyarı olarak Brezilya sahillerine gittiklerinden bahsetmektedir³⁵.

a. Rio de Janerio Limanı'nda Osmanlı Korvetleri ve Brezilya Kralı'nın Gemileri Ziyareti

Fırtınalı ve yağmurlu bir yolculuktan sonra Brezilya'nın Rio de Janerio limanına sürüklenen korvetlerin buraya gelişi sırasındaki durumunu Mühendis Faik şu ifadelerle aktarmaktadır: “*Bizim korvetimiz buraya gelen ilk Osmanlı gemisiydi. Brezilya halkına tarih kitaplarında Osmanlıların fevkalade cesur fakat aynı zamanda yamyam oldukları öğretildiğinden korvet limana girdiğinde büyük bir halk kitlesi sahile akın etmişti. Sonra kayıklara binerek akın akın gemimizi ziyaret ettiler. Hatta onların kumandan gemisinden gelen bir bahriye subayı evvela bizim yamyam olup olmadığımızı tahkik etmişti.*”³⁶

Bursa Korveti İmamı Abdurrahman Efendi ise Rio de Janerio Limanı'na girdiklerinin ikinci günü korvetlerdeki bütün zabıtların şehri gezmek üzere dışarı çıktıkları bilgisini vermektedir. O gün şehrin gezildiğini ve ertesi gün vapurları görmek üzere ahalinin sahile geldiğini kaydeden imam, bunların içlerinde siyahilerin de bulunduğunu ve Portekizce konuştuklarını, fakat bu dili vapurda bilen olmadığından ne dediklerinin anlaşılmadığını beyan etmektedir³⁷.

25 Haziran 1866 günü ise Brezilya İmparatoru II. Pedro³⁸, beraberinde vekiller ve erkân ile birlikte Bursa Korveti'ni ziyaret etti. Ziyaret sırasında alay sancakları açıldı, askerler armaya çıkarıldı ve 21 pâre top atışı yapılarak resmi tören yapıldı. Askerler aşağıda arya olundu ve makine dairesi de dâhil olmak üzere geminin her yeri İmparator tarafından gezildi. Arma ve top talimi yaptırılan askerlerin mahareti karşısında imparator “*Osmanlı askerinin öteden beri bilinen şecaat ve bahadırılığını bu defa bizzat gördüm*” diyerek memnuniyetini dile getirdi. Daha sonra İmparator 21 pâre topla gemiden uğurlandı³⁹.

35 Bağdatlı Abdurrahman Efendi, Tercüme-i Seyatnâme-i Brezilya, s. 7.

36 Mühendis Faik, a.g.e., s. 17.

37 Bağdatlı Abdurrahman Efendi, Tercüme-i Seyatnâme-i Brezilya, s. 7-8.

38 1831 yılında henüz altı yaşındayken tahta çıkan Brezilya Kralı II. Pedro'nun hükümdarlık dönemi 58 yıl sürdü. Bu süre zarfında ülkede önemli imar faaliyetleri gerçekleştirildi. Brezilya'nın bağımsızlığı tescillendi ve ülkenin kurumsal yapısı tesis edildi. 1872 yılında çıkan ihtilalde II. Pedro görevinden uzaklaştırılmışsa da kısa süre sonra tekrar iktidarı ele geçirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Temel, *Osmanlı-Latin Amerika İlişkileri*, Nehir Yayınları, İstanbul 2004, s. 96; Mehmet Necati Kutlu, “Osmanlı İmparatorluğu-Brezilya İlişkilerinin Başlangıcına Dair Bir Deneme”, *Osmanlı İmparatorluğu-Latin Amerika (Başlangıç Dönemi)*, ed. F. Öznur Seçkin, Ankara Üniversitesi Latin Amerika Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 33; Âlî, *Brezilya*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul 1932, s. 30.

39 Mühendis Faik, a.g.e., s. 25-27. Ayrıca İzmir Korveti Brezilya'da iken cumhuriyet günü kutlamalarında korvetten top atışı yapılarak kutlamalara iştirak etmiştir. DTA, MB.d., 76/29, 25 Haziran

Bursa Korveti Süvarisi Kaymakam Ahmed Bey, Brezilya kralının Osmanlı askerlerinin arma ve top talimlerindeki ustalıklarını gördüğünü yazmaktadır. Kral, Osmanlı padişahının saltanatına ilişkin bilgisinin gazetelerde okuduklarıyla sınırlı olduğunu beyan etmişti. Fakat bu ziyaret vesilesiyle Osmanlı askerlerinin terbiye ve maharetlerini yakından görme fırsatı bulduğunu ve bundan memnun olduğunu söyledi. Kral, Osmanlı Devleti'nin kara ve deniz kuvvetleri ile bunların mali durumu ve mevcut muamelatı hakkında sorular da sordu. Kendilerindeki topların şeshaneli olduğu, Osmanlı korvetlerindeki topların ise eski usul üzere olması hakkındaki soruya korvet tabibi Hüsnü Bey Fransızca olarak cevap verdi. Osmanlı donanmasında bulunan topların çoğunun şeshaneli ve yeni model olduğu bilgisi Hüsnü Bey tarafından ifade edilmiştir⁴⁰. Bu ziyaret Brezilya ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen ilk yakın temas ve ilk insani diploması olarak kayıtlara geçti. Bu tarihten 10 yıl sonra, 1876 yılının Ekim ayında Brezilya Kralı II. Pedro İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirdi⁴¹.

b. Brezilya'da Müslümanlar ve Bursa Korveti İmamı Bağdatlı Abdurrahman Efendi

Daha evvel hiç Osmanlı askeri görmemekle birlikte Brezilya ahalisinde mevcut olan olumsuz Osmanlı imajı askerlerin ahaliyle kurduğu temaslar neticesinde giderilmeye çalışılmıştır. Burada, Afrika'dan ziraat yapmak üzere Brezilya'ya getirilen ve artık oraya yerleşmiş olan on bin kadar zenci Müslüman ahali bulunduğu öğrenilmişti. Fakat bunların namaz ve oruç gibi bazı dini vecibelerden habersiz oldukları anlaşılmıştı. Durumu gören Bursa Korveti imamı Abdurrahman Efendi, oradaki Müslümanlara dini vecibeleri anlatmak üzere onlarla çeşitli defalar görüşmüştü⁴².

Abdurrahman Efendi anılarında, daha evvel korvet süvarisinden izin alarak 12 gün kadar Müslümanlara ait kentin dışında bir mescitte dini dersler verdiğini yazmaktadır. Gemiye döndüğünde gemi kumandanı kendisine, artık onlarla görüşmemesini söylemiş, zira Brezilya hükümetinin bunu haber alması hâlinde, Osmanlı Devleti'nin ahaliyi ifsat etmek için buraya vapurlar gönderdiğini iddia ederek me-

1867.

40 BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 2.

41 Brezilya ile Osmanlı Devleti arasındaki ilk diplomatik ilişkiler 1807 yılına kadar dayanmakla birlikte buna ilişkin atılan somut adımlar 1850 yılına denk gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kutlu, a.g.m., s. 35-38. Temel, a.g.e., s. 87-118. Brezilya Kralı II. Pedro'nun 1876 yılındaki ziyareti, Rusya'ya yaptığı ziyaret sonrası Kudüs'ü ziyaret etmek arzusu üzerine bir Rus vapuruyla İstanbul'dan geçişi sırasında gerçekleşti. Başkentte resmi bir görüşme yapmayan Kral, sadece şehrin bazı tarihi yerlerini gezdi. Aynı vapurla İzmir'e, oradan Hayfa'ya geçerek Kudüs'ü ziyaret etti. Hasan Türüdü, "Brezilya Hükümdarlarının Türkiye'yi Ziyareti", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 Ocak 1976, Yıl: 12, c. 1, sayı: 1, s. 68-69.

42 BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 2.

sele çıkarmasından endişe duyduğunu ifade etmiştir⁴³. Buna karşı İmam, Müslümanların dinî vecibeleri uygulamak için doğru bilgiye ihtiyaçları olduğuna dikkat çekmiştir. Gemi komutanı, eğer sana izin verirsem devletimiz tarafından sorumlu tutulurum, vermesem İslam kardeşliği şartlarını yerine getirmemiş olurum ifadesini kullanmış, buradaki Müslümanların dini noksanlarının ikmali üzerimize farz-ı ayındır demiştir. Hatıratında bu bilgiyi veren İmam, aynı günlerde birkaç Müslümanın kumandanla görüşerek, “Biz dünyada mevcut beyaz adamların hepsini Hıristiyan ve yalnız siyahilerin Müslüman olduğunu zannederdik. Sizleri görünce diğer ülkelerde de Müslüman olduğunu anladık. Bize dini bilgileri öğretmek üzere Abdurrahman Efendi’nin burada bırakılmasını istiyoruz.” dediler. Bu bilgileri hatıratında nakleden İmam, kumandan tarafından burada kalıp kalmaması tercihinin kendisine bırakılması üzerine Allah’ın rızasını kazanmak maksadıyla burada kalmayı kabul ettiğini yazmaktadır. İmam ertesi sabah gemiden bir kayığa binerek karaya çıktığını ve Müslümanların bu karardan dolayı memnun olduklarını kaydetmektedir⁴⁴.

Bursa Korveti Süvarisi Kaymakam Ahmed Bey raporunda İmamın kendisine ahali tarafından yapılan teşviklere rağbet ederek kitaplarıyla beraber gemiden firar ettiğini ve yapılan aramaya rağmen kendisine ulaşılamadığını yazmaktadır⁴⁵. Mühendis Faik ise hatıratında Abdurrahman Efendi’nin Brezilya’daki sayıları dokuz bin civarında olan Müslümanlar tarafından para ile ikna edilerek gemiden firar ettiğini yazmaktadır. İmamın, Bursa Korveti süvarisinden izin alarak son olarak gittiği yerden dönmemesi üzerine kendisi aranmasına rağmen izine rastlanılmadığını yazan Faik Efendi, imamın gemideki kamarasından eşyasının çoğunu ve kitaplarını alarak firar etmiş olduğu anlaşılmıştı demektedir. Bunun üzerine gemilerin kumandanı tarafından mahalli idareye gönderilen bir yazıyla imamın her nerede ise bulunarak gemiye gönderilmesi talep edilmiştir. Faik Efendi, 5-6 gün sonra imamın hükümet tarafından bulunduğunu, fakat kendilerinden (gemi mürettebatından) hoşnut olmadığını beyan eden imamın Brezilya’da kalmak istediğini açıkladığını yazmaktadır. Bunun üzerine Brezilya mahalli hükümeti kendi topraklarında ikamet etmek isteyen her kim olursa olsun memnuniyetle bunun kabul edildiğini açıklamıştır. Hatta kendisine kabul töreni düzenlenerek bir miktar toprak dahi verileceği bunun Brezilya yasaları gereği olduğunun cevabının alındığı Faik Efendi tarafından ifade edilmektedir⁴⁶. Dini konularla fevkalade ilgili olan Müslümanların imamdan hoşnut olmaları ve para kuvvetiyle kendilerine çekmelerinden dolayı onun gemiden firar

43 *Tercüme-i Seyahatnâme-i Brezilya*, s. 12.

44 İmam, vapurların Basra’ya doğru hareket etmeden önce kendisinin güya gezmek üzere Brezilya içlerine giderek dönmediğinin kumandan tarafından Brezilya hükümetine bildirildiğini ve hükümetin de bulunduğu halde gönderileceği cevabı verildiğini sonradan öğrendiğini beyan etmektedir. *Tercüme-i Seyahatnâme-i Brezilya*, s.13-15.

45 BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 2.

46 Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 29-31.

ederek Müslümanların arasına karıştığı yorumu Faik Efendi'nin hatıralarında yer almaktadır⁴⁷.

Kendisi için önceden hazırlanan eve yerleşen İmam, burada yaklaşık 500 kişiye İslam kaidelerini anlattığını beyan etmektedir. Ders verdiği dönemde Müslüman olanların sayısında artış olduğunu ve Müslüman nüfusun o dönemdeki sayısının 19.000'e ulaştığını açıklamaktadır. Brezilya'nın diğer bazı şehirlerine de giden imam, buradaki Müslümanların üzüntü verici durumlarının kendisini yordüğünü ve İstanbul'daki dostlarını da özlediğinden birkaç yıl sonra İstanbul'a döndüğünü ifade etmektedir⁴⁸.

5. Korvetlerin Brezilya'dan Hareketi ve Ümit Burnu'na Varış (13 Ağustos-26 Eylül 1866)

Korvetlerin Rio de Janeiro'da geçen iki aylık bekleme süresi esnasında Bursa gemisi tersanede havuza alındı. Zira İspanya'nın Kadis limanında kaldığı süre zarfında korvetin altı aşırı yosun bağladığından hızlı seyri mümkün olamıyordu. Ayrıca birkaç aksamının tamirata icap etmiş ve havuza alınarak gerekli bakımı yapılmıştı. Daha sonra *Bursa*, İzmir Korveti ile birlikte 13 Ağustos 1866'da buradaki limandan Ümit Burnu yönüne hareket etti. Okyanus yolculuğu sırasında fırtına ve yağmur sebebiyle kimi zaman tehlikelere maruz kalarak⁴⁹ yol alan gemiler 4 Eylül'de Ümit Burnu'na vardı. Korvetler burada kalafatlandı, ihtiyaç duyulan tamirata yapıldı ve levazımı ikmal edildi. Bu işlemler ile erzak ve sair diğer levazımın masraflarına karşılık gelmek üzere ihtiyaç duyulan para, Ümit Burnu'ndaki Osmanlı konsolosu Mister Robins aracılığıyla borç bulunarak karşılandı⁵⁰.

47 Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 32. Bursa Korveti'nin Basra'ya ulaşmasından sonra korvette imam bulunmadığı ve korvet imamı Abdurrahman Efendi'nin İstanbul'dan Basra'ya gelirken yolculuk sırasında *gemiden firar ettiği* ifadesine de rastlanmaktadır. Bu ifade Basra Tersanesi Kumandanlığı tarafından kullanılmış ve adı geçen korvete Basra'da bulunan Mısırlı Hüseyin'in yeni imam olarak tayin edilmesi için izin talep edilmiştir. DTA, MKT., 69/75, Bağdat Valiliğinin 31 Ağustos 1867 tarihli yazısı.

48 *Tercüme-i Seyahatnâme-i Brezilya*, s. 15-17, 40. Abdurrahman Efendi, İstanbul'a dönüş için Lizbon-Kurtuba-Cebel-i Tarık-Tanca-Cezayir-Malta güzergâhını takiben Mısır'a geçmiş, oradan da Cidde'ye gitmiştir. Hac görevini ifa ettikten sonra Şam üzerinden İstanbul'a gelmiştir. Abdurrahman Efendi'nin Brezilya'daki faaliyetleri günümüzde oradaki Müslümanlar arasında hâlâ hatırlanmaktadır. Brezilyalı Müslümanları temsilen 2014 yılında Diyanet İşleri Başkanlığına ziyaret eden Şeyh Halid Takiyüddin'in Ankara'ya geçmeden önce İstanbul'a uğrayıp Süleymaniye Kütüphanesi'nden Abdurrahman Efendi'nin *Brezilya Seyahatnamesi* adlı eserinin kopyasını temin etmesi ve kendilerini Abdurrahman Efendi'ye nispet etmeleri bu etkinin bir göstergesidir. Bu bilgiler dönemin Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez tarafından, Diyanet İşleri Başkanlığınca Abdurrahman Efendi'nin hatıratının dört dilde tek bir cilt içerisinde yayınlandığı eserin Takdim yazısında paylaşılmıştır.

49 Brezilya'dan Ümit Burnu'na yapılan yolculuk sırasında geçirilen tehlikelere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 33-44.

50 Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 32, 41. Bu sırada gemilerin levazımına sarf olunmak üzere ihtiyaç duyulan iki bin lira Kasım ayında, dört bin lira ise Aralık ayında İstanbul'dan havale olunmuştur.

Gemiler Ümit Burnu'ndaki limana dâhil olduklarında çok sayıda ahali her gün gruplar hâlinde gelerek gemileri ziyaret ettiler. Faik Efendi, bunların Osmanlı sancağını yüzlerine, gözlerine sürdüklerini ve Osmanlı padişahı için dua ettiklerini yazmaktadır⁵¹. Buradaki Müslümanlar üzerinde büyük bir etki bırakan gemilerin Güney Afrika'nın Cape Town şehrine gelmesi uluslararası basının da dikkatini çekti. Simon's Town adlı limanda bulunan korvetlerin burada bir hareketlenme ve canlılığa sebep olduğu yorumu yapıldı⁵².

Korvetlerdeki kumandan ve askerlerin giyim ve kuşamlarının son derece iyi görüldüğü, gemilerin içinin konforlu ve temiz olduğu, silah ve teçhizatla donatıldıkları bilgisi gazete haberinde yer aldı. Buradaki İngiliz Liman Kumandanı Komodor Caidwell'in Türk subaylara karşı her türlü misafirperverliği gösterdiği, Osmanlı konsolosu Mr. De Roubaix'ın da birçok defa korvetleri ziyaret ettiği aynı haberden anlaşılmaktadır. Konsolos, korvetler için ihtiyaç duyulan bütün malzemeleri gemi kumutanlarının talepleri doğrultusunda temin ederek gereken bütün yardımı yapmıştır⁵³.

Korvetler, Ümit Burnu'nda iken, İngiltere'nin denetimi altında bulunan bu havalideki Müslümanlara dini vecibeleri öğretmek üzere daha evvel Padişah iradesiyle buraya gönderilmiş olan Müderris Ebubekir Efendi ile Bursa Korveti Süvarisi Kaymakam Ahmed Bey görüşmüştür. Ahmed Bey notlarında, o havalideki sayıları dokuz bin civarında olan Müslümanların İslamiyetin şiarlarına vâkıf olmadıklarını, çeşitli batıl inançlara sahip bulduklarını ve fırkalara bölündükleri bilgisini vermektedir. Ebubekir Efendi her ne kadar bunları irşat edip aralarında birlik sağlamak için gayret etse de muvaffak olamadığını ifade etmiş ve kendisine yardımcı olmak

BOA, HR.SFR.3, 115/33, 17 Eylül 1866; DTA, MKT., 68/14, 8 Kasım 1866; DTA, MKT., 68/43, 17 Aralık 1866; DTA, MB.d., 58/67, 20 Aralık 1866.

- 51 Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 41. 1864 yılında Mısır donanmasına ait Osmanlı sancaklı, içinde 500 nefer ile silah ve mühimmat bulunan Kaptan Mustafa kumandasındaki İbrahimiye adlı vapur da seyahati esnasında Ümit Burnu limanına uğradığında buradaki Müslümanların ilgisine mazhar olmuştu. Gemi mürettebatı burada bir hafta boyunca ağırlandı. Ömer Lütfi, Ümitburnu Seyahatnâmesi (Yüz Yıl Önce Güney Afrika), haz. Hüseyin Yorulmaz, Ses Yayınları, İstanbul 1994, s. 59-60. Bu eserin 14. sayfasında yer alan dipnotta öğrenildiğine göre Ömer Lütfi'nin hatıratının yazma bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde TY. 2101 numara ile kayıtlıdır.
- 52 19 Eylül tarihli *South African Advertiser* adlı gazeteden naklen *The Ballarat Star*, 12 Kasım 1866, s. 1. Gazetenin haberinde iki korvetin nerede ve ne zaman inşa edildikleri, hangi maksatlarla kullanıldıkları, teçhizat ve teknik özellikleri ile üzerlerinde bulunan silah miktarına ilişkin özet bilgiler de verilmiştir. İlgili gazete haberinde korvetlerin kumandanlarının isimlerine de yer verilerek bunlardan Bursa Korveti'nin kumandanının Ali Bey, İzmir Korveti'nin kumandanının ise Ahmed Bey olduğu yazılmıştır. Fakat bunun doğrusu Bursa Korveti Kumandanı Ahmed Bey, İzmir Korveti Kumandanı ise Ali Bey olmalıdır.
- 53 19 Eylül tarihli *South African Advertiser* adlı gazeteden naklen *The Ballarat Star*, 12 Kasım 1866, s. 1. İlgili gazete haberine göre korvetlerin kumandanı Kaymakam Ali Bey, daha evvel İngiliz donanmasının Hastings ve Sphynx gemilerinde staj ve eğitim almış olup, iyi İngilizce konuştuğu gibi gemideki pek çok personelin de İngilizce bildiği bilgisi aynı haberde yer almaktadır.

üzere 20 kadar talebe yetiştirdiğini ve yakında onlara icazet vereceğini Bursa Korveti Süvarisi Ahmed Bey'e ifade etmişti⁵⁴.

Mühendis Faik Efendi, buradaki Müslümanların dini konulardaki farklı uygulamalar sonucu çatışmalarının sona ermesini sağlamak ve kendilerine İslamiyeti anlatmak üzere İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yaptığı talep sonrası Ebubekir Efendi'nin gönderildiğini yazmaktadır. 5-6 yıl evvel bir posta vapuruyla önce İngiltere'ye sonra da buraya gelen Ebubekir Efendi'den ahalinin memnun olduğu ve ona hürmet göstererek her türlü ihtiyacını karşıladıkları bilgisi de Faik Efendi tarafından paylaşılmaktadır⁵⁵.

6. Yolculuğun Son Aşaması: Korvetlerin Ümit Burnu'ndan Basra'ya Hareketi (26 Eylül-3 Aralık 1866)

Ümit Burnu'nda 22 gün süren beklemeden sonra 26 Eylül 1866 tarihinde hareket eden İzmir ve Bursa korvetleri 16 Ekim'de İngiliz hakimiyetinde bulunan Moritos adasına ulaştılar⁵⁶. Burada gerekli ikmal yapıldıktan sonra 27 Ekim'de Maskat

54 BOA, *HH.d.*, 15556, s. 2. Ebubekir Efendi'nin buradaki faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Uçar, *Unutulmayan Miras Güney Afrika'da Osmanlılar*, s. 142-221; Ömer Lütfi, *Ümitburnu Seyahatnâmesi*, s. 44-73.

55 Buna rağmen Ebubekir Efendi'nin burada başarılı olamadığı yorumunda bulunan Faik Efendi, bunun sebebinin Ebubekir Efendi olduğunu, zira Müslümanların ileri gelenlerini dini vecibeleri yerine getirmedikleri için azarladığını yazmaktadır. Ebubekir Efendi'nin talebe okutmak üzere açılan mektebe gelen öğrencilere kaba davrandığından velilerin çocuklarını mektepten çektiği, kısacası ahali ile Ebubekir Efendi arasında soğukluk bulunduğu bilgisi Faik Efendi tarafından paylaşılmaktadır. Müslüman ahalinin ileri gelenlerinin bu durumu bir arzuhal ile korvetlerin kumandanına arz ettikleri de anlaşılmaktadır. Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 36-38.

56 Ümit Burnu'ndan Moritos Adası'na olan yolculuk esnasında fırtına ve aşırı yağmura tutulan gemiler bazı tehlikeler geçirmiştir. Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 42-44; BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 2. Bursa Korveti Süvarisi Ahmed Bey, Moritos'ta 10.000 kadar Müslüman ahalinin bulunduğunu ve bunların ibadetlerini ehl-i sünnete uygun olarak ifa ettiklerini yazmaktadır. Müslüman ahali tarafından iyi karşılandıkları bilgisini veren Ahmed Bey, burada rastladıkları iki vapuru ile 40 kadar yelkenli gemisi olan Hacı Said isimindeki bir tüccardan bahsetmektedir. Bu kişinin camide eda edilen Cuma namazında Devlet-i Aliyye sancağı çekerek Osmanlı padişahı adına hutbe okuttuğunu ve birçok hayır işlerinde bulunduğunu bildirmektedir. Aynı kişinin hayır kurumları açtığını, hatta orada ahali suyu parayla satın alırken bu kişinin gayretiyle şimdi bedava içme suyuna kavuştuklarını d kaydetmektedir. Ümit Burnu ve Moritos'un İngiltere'nin idaresi altına geçtikten sonra geliştiği ve adeta Avrupa şehri hâline aldığı yorumunda bulunan Ahmed Bey, adayı gezdiklerinden ve adadaki İngiliz yetkililerin davetine icabet ederek kışla zabıtları tarafından kendilerine ziyafet verildiğinden de bahsetmektedir (BOA, *HH.d.*, 15556, s. 2). Faik Efendi ise Moritos'daki zengin Müslüman kişinin admın İsmail olduğu bilgisini vermektedir. Bu kişinin Ahmed Bey'in, Said olarak belirttiği kişi olduğu açıktır. Zira bu kişinin çok sayıda gemileri ile şeker fabrikası olduğu bilgisini vermesi aynı kişiden bahsedildiğini göstermektedir. Hacı İsmail'in sahip olduğu gemilerle İngiliz bandırası altında Hindistan, Kızıldeniz ve Basra Körfezi sularında dolaşarak ticaret yaptığı anlaşılmaktadır. Gemilerin adayı ziyaretinden pek memnun olan Hacı İsmail, gemilere gelerek askerlere bahşiş vermiş, kumandan ile bütün zabıtları konağına defalarca davet ederek

tarafına hareket edildi. Kısa süre sonra çıkan fırtına ve boradan dolayı korvetler seyir esnasında birbirini kaybettiğinden İzmir Korveti Bombay, Bursa Korveti ise Maskat tarafına yol aldı⁵⁷. İzmir Korveti Bombay limanında dört gün kaldı. Bu sırada oradaki Müslüman ahali sahile gelerek karşılama yaptı. Burada korvete kömür ikmali yapıldı. Bu sırada İngiliz tersanesinden korvete yardım ve kolaylık gösterilmesi amacıyla bir memur tayin edildi⁵⁸.

İzmir Korveti Bombay'dan Maskat'a hareket etti ve burada bir gün kaldıktan sonra Basra'ya doğru yol aldı. Maskat'ta iken Maskat İmamı Seyyid Salim tarafından korvete meccanen 50 ton kömür verildi. İzmir Korveti'nin Maskat'tan ayrılışından tam bir hafta sonra Bursa Korveti Maskat'a geldi. Maskat'a gelindiğinde korvet tarafından 21 pâre top atışı yapılarak resmi selamlama icra edildi. Korvet Süvarisi Ahmed Bey karaya çıkarak Maskat İmamı ile görüştü. İmam kendisinin Devlet-i Aliyye'nin şerefli bir tâbisi olduğu beyanında bulundu. Korvet personeline Maskat İmamının gösterdiği hürmete teşekkür mahiyetinde daha sonra Osmanlı hükûmeti imama Bağdat Valiliğince bir teşekkür yazısı gönderilmesini uygun buldu. Bursa Korveti Maskat'ta kömür ikmali yaptıktan ve bir gün ikametden sonra İran'ın Bender Buşir iskelesine hareket etti⁵⁹. 19 Kasım'da 1866'da Maskat'tan hareket eden korvet, 24 Kasım'da İran'ın Bender Buşir limanına ulaştı. Burada dört saat kalındıktan sonra yola revan olunmuş ve ertesi gün Şattülarab Nehri'ne girilmiştir. Güneş batana kadar yola devam edildikten sonra demir atılmıştır. 26 Kasım sabahı alay sancaklarını açarak hareket eden korvet, armada askerlerinin "Padişahım çok yaşa" naralarıyla Basra önlerine gelmiştir. O sırada 21 pâre top atılmış ve sahilde toplanan halk ile askerler defalarca "*Padişahım çok yaşa*" nidasıyla dua etmişlerdir⁶⁰.

İzmir Korveti'nden bir hafta sonra Bursa Korveti Basra'ya geldi. Böylece korvetler, 1866 yılı Aralık ayının ikinci haftası salimen Basra Tersanesi'ne ulaşmış oldular. Yolculuk esnasında kayıplar da yaşanmış ve beş nefer çeşitli hastalıklardan dolayı vefat etmişti. Bir neferin ise top atımı sırasında sakatlanan eli kesilmek zorunda kalmıştı⁶¹. Bursa Korveti Süvarisi Ahmed Bey, bu seyahat ile gerek Avrupa ve gerek (Güney) Amerika kıtalarında Osmanlı askerinin tertip ve insanîyetlerini her

mükemmel ziyafetler çekmiştir. Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 46-48.

BOA, *HH.d.*, 15556, s. 2.

57 Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 42-44, 51-52; BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 2.

58 Bombay'da Osmanlı Devleti şebbenderi bulunmakla birlikte dört günlük süre zarfında gemiye gelmedi. Bursa Korveti Süvarisi Ahmed Bey, hususi olarak şebbenderin hanesine gitmişse de burada da bulamadı. Şebbenderin daha ziyade kendi işleriyle meşgul olduğu, buraya gelip giden Osmanlı tüccarının kendisinden pek istifade edemediği duyumunun alındığı bilgisi Ahmed Bey tarafından ifade edilmektedir. BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 2.

59 BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 3; BOA, A.MKT.MHM., 373/7, 374/22; Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 56.

60 Mühendis Faik, *a.g.e.*, s. 54, 56-59.

61 BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 3.

tarafa göstermiş oldukları yorumunda bulunmaktadır. Hiçbir yerde hiçbir şekilde bir vukuat meydana getirilmeksizin salimen Basra'ya geldiğini de ifade etmektedir⁶².

Basra Tersanesi Kumandanlığı emrine giren iki korvet, Basra Körfezi'nde sahil muhafaza ve karakol görevi yaparak sahillerde Osmanlı sancağının daha fazla dalgalanmasını sağladılar. Asker ve malzeme sevkiyatı, hacı adaylarının Cidde'ye götürülmesi gibi görevler üstlendiler. İzmir Korveti bu amaçla 1867 senesinde Cidde'ye gönderildi, hacılar dönüş yaptığı hâlde korvet bazı işlerde kullanılmak amacıyla Hicaz emirinin isteği üzerine orada bırakıldı. Emir, Şihr ve Makalla bölgelerindeki ahalinin önde gelenlerinin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarını temin maksadıyla Hicaz'dan memurlar gönderileceğini, bunların İzmir Korveti'yle götürülmesi, görüşmeler bittiğinde de memurların Hudeyde iskelesine çıkarılması için korvetin Cidde'de kalmasını istemişti. 1868 yılı başlarında Şihr ve Makalla'daki vukuat sona ermiş olsa da Hicaz bölgesinde korvete olan ihtiyacın devam ettiği hususu Bâbîâli'ye bildirilmiş, yeni bir korvet gönderilmesi veya bu korvetin görevine devam etmesi talebinde bulunulmuştu. Aynı dönemde Basra'daki idareciler korvete olan ihtiyaçlarını dile getirmişler ve aslı görev yeri olan Basra'ya gönderilmesini istemişlerdi⁶³.

Sonuç

Süveyş Kanalı henüz açılmadığı için Cebel-i Tarık Boğazı'ndan geçerek yoluna bir sürü maceradan sonra Atlas Okyanusu'nda devam eden iki Osmanlı korveti ilk defa okyanus yolculuğu tecrübesi yaşamışlardır. Bunlar Afrika kıtasını dolaşıp uzun ve yorucu hatta bazen tehlikelere maruz kalınan 15 aylık meşakkatli bir seyirden sonra Basra'ya ulaşarak buradaki filoya dâhil olmuşlardır. Seyir sırasında uğranılan; Cezayir, Rio de Janeiro, Ümit Burnu, Moritos Adası, Maskat, Bombay ve Basra limanlarında iki harp gemisi aracılığıyla Osmanlı sancağının gösterilmesi buralardaki Müslüman ahali tarafından sevinçle karşılanmış

62 BOA, *HH.d.*, nr. 15556, s. 3. İstanbul'dan yola çıkarken Bursa ve İzmir korvetlerine kumandan atanan Kaymakam Ali Bey, Basra'ya geldikten sonra Basra Bahriye Kumandanlığı görevini Binbaşı Musa Bey'den devraldı. Fakat hastalığı sebebiyle görevini ifa edemedi ve altı ay sonra tedavi için İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Ahmed Şekib, *a.g.e.*, s. 40-43; DTA, MB.d., 78/63; BOA, A.MKT.MHM., 426/76; BOA, İ.DH., 583/40584.

63 Uzun süre Cidde'de kalan İzmir Korveti oradan tamir olunmak üzere 1870 yılı Mayıs ayında İstanbul'a gönderilmiştir. DTA, MB.d., 76/53, 29 Ağustos 1867; DTA, MKT., 74/1, 29 Ocak 1868; BOA, A.MKT.MHM., 399/19, 4 Şubat 1868; BOA, A.MKT.MHM., 437/77; DTA, MKT., 104/38. Bursa Korveti 1871 yılı Aralık ayı sonlarında arması, güvertesi, dümeni ve makinesi ile kazanları tamir edilmek ve bütün masrafları Bağdat Vilayeti hazinesinden tesviye olunmak üzere Bombay'a gönderilmiştir. Dokuz sene tamire muhtaç olmamak mukavelesiyle oradaki tersanede tamir edilmiştir. Ahmed Şekib, *a.g.e.*, s. 44, 50.

ve bunlar üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Görevli olduğu Bursa Korveti'nden ayrılarak Rio de Janeiro'da kalan İmam Abdurrahman Efendi'nin buradaki irşat faaliyetleri de o havalideki Müslümanlar üzerinde yıllarca sürecek tesirler yaratmıştır.

Bursa ve İzmir korvetleri Basra'ya vardıklarında Lütfiye ve Hocabey nakliye korvetleri mevcuttu ve bunlar deniz ticareti taşımacılığı hizmetlerinde kullanılmaktaydı. Dicle Nehri'nde ise Basra-Bağdat hattında Avrupa'dan satın alınan Bağdat ve Basra vapurları ticari nakliyat amacıyla seyrüsefer ediyorlardı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nden aldığı imtiyazla İngiliz Lynch kumpanyasına ait iki vapur da aynı güzergâhta ticari taşımacılık faaliyetlerini sürdürüyordu.

Bağdat Valisi Namık Paşa, İstanbul ile yaptığı yazışmalar neticesi Avrupa'ya sipariş verilen üç nehir vapuru ile Tersâne-i Âmire'den iki harp gemisini Basra'ya getirmeye muvaffak olmuş ve bunların masraflarını valilik gelirlerinden karşılamıştı. Böylece Basra'daki nitelikli gemi sayısı kısmen de olsa ikmal edilmiştir. Basra Tersanesi'nin genişletilmesi, tersane bünyesinde fabrika ve mektep açılmasına ilişkin teşebbüs ile Fav Boğazı'nın ıslahı ve boğaza fener konulması da yine bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Diğer taraftan bu faaliyetlerin gelişmesinde bölgede her geçen gün nüfuzunu artıran İngiltere ile yaşanan rekabetin de etkisi vardı. İngilizler son teknolojiyle teçhiz ettikleri vapurlarla bölgede deniz ve nehir ulaşımında etkin bir vaziyetteydi. 1869 yılı sonlarında Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonraki süreçte Basra Körfezi'ne gemi gönderilmesi daha da kolaylaştığından bölge uluslararası rekabetin yaşandığı bir saha hâline geldi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3)

Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.)

İrade Dahiliye (İ.DH.)

Sadaret Mektubi Kalemî

Mühimme (A.MKT.MHM.)

Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD.)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Meclis-i Bahriye (MB.d.)

Mektubi (MKT.)

Şura-yı Bahriye (ŞUB.)

Kaynak Eserler ve Araştırmalar

19. Asırda Brezilya'da Müslüman Bir Din Adamı, haz. Rızâ Akdemir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Abdurrahman Efendi, *Brezilya Seyahatnamesi*, haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 1995.

_____, *Brezilya'da İlk Müslümanlar (Brezilya Seyahatnâmesi)*, 2. Baskı, çev. Antepli Mehmed Şerif, haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 2006.

_____, *Brezilya'da İlk Müslümanlar (Brezilya Seyahatnâmesi)*, çev. Antepli Mehmed Şerif, haz. N. Ahmet Özalp, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2014.

_____, *Tercüme-i Seyahatnâme-i Brezilya*, haz. Şerif Efendi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1288.

Ahmed Şekib, *Basra Tersanesi'ne Dair Malumât*, (tarihsiz), Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü, Nu: 607.

Akçay, Muammer, *The Levant Herald: Muhalif Bir Gazetenin Bakış Açısıyla*

Osmanlı'da Sosyal ve Ekonomik Durum (1865 Yılı), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Âlî, *Brezilya*, Matbaai Ebüzziya, İstanbul 1932.

Binzouba, Majed Mohammed, *Mehmed Namık Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1804-1892)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.

Bostan, İdris, “Çarpıcı mı Çarpıtılmış mı?”, *Radikal Kitap*, 5 Mayıs 2007.

Ceylan, Ebubekir, *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, I.B. Tauris, London 2011.

_____, “Namık Paşa'nın Bağdat Valilikleri”, *Toplumsal Tarih*, S. 186, Haziran 2009, s. 76-84.

Çetinsaya, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, Routledge, London 2006.

Donanma Cetveli, El Yazmaları Bölümü, Demirbaş No. A.A. 497. (tarihsiz). Deniz Tarihi Arşivi Kütüphanesi.

Halaçoğlu, Yusuf, “Basra”, *DİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 108-114.

Korkmaz, Mehmet, *Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

Kurşun, Zekeriya, *Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi: Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, TTK Yayınları, Ankara 2004.

Kurt, Burcu, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*, Küre Yayınları, İstanbul 2015.

Kutlu, Mehmet Necati, “Osmanlı İmparatorluğu-Brezilya İlişkilerinin Başlangıcına Dair Bir Deneme”, *Osmanlı İmparatorluğu-Latin Amerika (Başlangıç Dönemi)*, ed. F. Öznur Seçkin, Ankara Üniversitesi Latin Amerika Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 29-62.

Langensiepen, Bernd - Ahmet Güleriyüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, İstanbul 2000.

Mühendis Faik, *Seyahatnâme-i Bahr-i Muhîd*, Mekteb-i Bahriye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1285.

Mühendis Faik, *Türk Denizcilerinin İlk Amerika Seferi (Seyahatnâme-i Bahr-i Muhit)*, Hazırlayan: N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 2006.

Ömer Lütfi, Ümitburnu Seyahatnâmesi (Yüz Yıl Önce Güney Afrika), haz. Hüseyin Yorulmaz, Ses Yayınları, İstanbul 1994

Sait Talat, *Umman ve Hint Denizleri Hakimiyeti ve Türkler*, Deniz Matbaası, İstanbul 1943.

Sinaplı, Ahmet Nuri, Şeyh-ül Vüzera, Serasker Mehmet Namık Paşa, Yenilik Basımevi, İstanbul 1987.

Temel, Mehmet, *Osmanlı-Latin Amerika İlişkileri*, Nehir Yayınları, İstanbul 2004.

Türüdü, Hasan, “Brezilya Hükümdarlarının Türkiye’yi Ziyareti”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 Ocak 1976, Yıl: 12, c. 1, sayı: 1, s. 68-69.

Uçar, Ahmet, *Unutulmayan Miras Güney Afrika’da Osmanlılar*, 2. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Very, Edward W., *Navies of the World; Plans, Armament and Armor of the Naval Vessels of Twenty of the Principal Nations*, John Wiley & Sons, Newyork 1880.

Sürelî Yayınlar

The Ballarat Star

Ruznâme-i Ceride-i Havadis

Extended Abstract

Basra was captured by the Ottomans between 1538 and 1546, and it remained as a naval base until the threats made by Portugal and the Netherlands in the Gulf at the end of the 17th century. However, after the Indian Ocean trade shifted to the Red Sea, it lost its former importance as a trade center. As the Ottoman Empire did not provide full political control over Baghdad and Basra, like other provinces far away from the center, the central government weakened and local power elements took over. Sultan II. Mahmud (1808-1839), in 1831, the military ruling over Baghdad under the policy of reestablishing the central administration over the states was terminated by the Kölemen administration. Baghdad and Basra were connected to the center again. The implementation of the military and military reforms foreseen by the 1839 Tanzimat Edict in the region began in 1844.

In order to establish the central authority in the region, Babiâli, which has a strong land army and an effective navy in the Persian Gulf, prepared a reform plan in the maritime area in Basra in the second half of the 19th century. In order to ensure the safety of the sea and the river and to improve trade, the wars and merchant ships were searched for the region. Steps were taken to modernize the shipyard in Basra. The first attempt in this regard began in 1847 when two naval officers from Tersane-i Âmire were sent to Basra to prepare an exploratory report. The will to do a reform in the maritime zone in Basra was also a preparation for the defensive strategy against the expansionist policies of the British who first came to India and then to the Persian Gulf in the middle of the 18th century and widened their sphere of influence in the region.

In 1850, Riyale-i Hümayun Pir Bey from Tersane-i Âmire and Riyale-i Hümayun Hüseyin Bey were dispatched to replace Basra Shipyard. They were given expert officers and personnel in the shipbuilding shipyard from Tersane-i Âmire. In the rank of admiral and sending quite well-educated names in naval techniques, it was an indication of the importance of the Babiâli. However, due to the physical-geographic conditions of the region, expected problems caused by a shortage of timber supply as well as other hardships caused by the lack soldiers for the shipyard were not realized. It was seen that most of the old ships were now beyond repair. New shipbuilding was not possible.

The idea of taking ships from Europe to the Basra beaches was not due to a lack of money. In this process, it was the first time that several of the ships in the shipyard were sent to Basra. However, the ships could pass through the Cebel-i Tarık and they would not be able to withstand the ocean voyage in this course they would do to Basra via the Cape. The Crimean War between Russia and the Ottoman Empire between the years 1853-1856 prevented the project of sending war ships to Basra.

Two Ottoman warships departed from Istanbul and were incorporated in the fleet in Basra four years before the Suez Canal was completed in 1869. These corvettes, called Izmir and Bursa, reached Basra at the end of the difficult 15-month long trip after sailing through Gibraltar and stopping in Spain, Brazil and Cape Town. For the first time in Ottoman history, sending the battleship from Istanbul to Basra and first voyage of the ships to the ocean were among the highlights of this course. It is aimed to clarify a phase of Turkish maritime history in this article in which the journey of two Ottoman corvettes between Istanbul and Basra was told. Another purpose of the study is to find out the strategic purpose and the effect of sending these corvettes to Basra. The main sources of this article are the memories of Engineer Faik and Imam Abdurrahman Efendi, who were assigned in Bursa Corvette and the report prepared by Commander and Lieutenant Colonel Ahmed Bey. Although the first two studies are known, the fact that the Ahmed Bey's report has not been used so far is one of the reasons why this article is unique.

Since the Suez Canal had not yet been opened, two Ottoman corvettes, which passed through the Cebel-i Tarik Strait and continue on their way to the Atlantic, experienced their first ocean voyage. They traveled to the African continent and arrived in Basra after a long and tiring 15-month dangerous journey. During the cruise, the demonstration of the Ottoman flag by Muslim warriors through two warships in the ports of Algeria, Rio de Janeiro, the Cape, Moritos Island, Muscat, Bombay and Basra was welcomed by local Muslims in these areas and had a significant impact on them. Imam Abdurrahman Efendi, who left the Bursa Corvette and remained in Rio de Janeiro, had an influence over the Muslims of that region for years to come.

Baghdad Governor Namik Pasha managed to bring two war ships from the Tersane-i Amire to Basra by means of his three river ferries, which were ordered to Europe after his correspondence with Istanbul, and he paid for the expenses of the governorship. Thus, the number of qualified ships in Basra was partially maintained. The expansion of the Basra Shipyard, the establishment of factories and schools within the shipyard and the reclamation of the Fav Strait and the setting of the lighthouse in the Bosphorus were also carried out in this period. On the other hand, the competition with England, which increased the influence of these activities in the region with each passing day, also had an effect. After the opening of the Suez Canal at the end of 1869, it became easier to send ships to the Persian Gulf and the area became a field of international competition.

AN ANALYSIS OF THE BRITISH INVASION OF EGYPT (1882) THROUGH THE LENS OF VICTORIAN PARTY POLITICS

Begüm Yıldızeli

Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bilecik, Türkiye

Abstract

The British occupation of Egypt in 1882 meant a breakaway from the Anglo-French entente's control over Ottoman financial system and the end of the Liberal Government's 'reluctant' imperialism. When the Liberal ministry began in 1880, the cabinet immediately focused on foreign policies towards the Ottoman Empire subsequent to Gladstone's campaign during the Bulgarian Agitation which had already turned out to be a party question. The protection of the Suez Canal as well as the interests of the British bondholders and the prestige of the British Empire was vital, which united the Liberal ministry and the Conservatives under the same purpose. Despite late Ottoman approval, the occupation signified the edge of Anglo-Ottoman alliance during the nineteenth century. This study will analyse why the Egyptian question is important for British party politics and to what extent the Anglo-Ottoman relations was affected with these circumstances.

Keywords: Suez Canal, British Party Politics, Egypt, Urabi Pasha

Öz

VİKTORYA DÖNEMİ PARTİ SİYASETİ PERSPEKTİFİNDEN İNGİLİZLER'İN MISIR'I İŞGALİ (1882) ÜZERİNE BİR ANALİZ

1882 yılında İngilizler'in Mısır'ı işgali gerek İngiliz Hükümeti'nin 'gönülsüz' emperyalizminin gerekse de Osmanlı ekonomisindeki İngiliz -Fransız kontrolünün sonu anlamına gelmekteydi. 1880 yılında Liberal parti göreve baslar başlamaz, William E. Gladstone'un 1876 yılında gerçekleştirdiği Bulgar Ajitasyonu kampanyasının bir devamı olan ve parti siyasetinde ana gündem maddesini

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Begüm Yıldızeli, begum.yildizeli@bilecik.edu.tr, begum-yildizeli@gmail.com

Geliş Tarihi/Submitted: 17.10.2018 **Kabul Tarihi/Accepted:** 22.05.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.18010

Cite this article as: Yıldızeli, Begüm, "An Analysis of The British Invasion of Egypt (1882) Through the Lens of Victorian Party Politics", *Turk J Hist*, issue 69 (2019), p.113-134.

oluşturmuş Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik dış politikaya ağırlık vermişlerdi. Süveyş Kanalı'nın korunması, İngiliz tahvil sahiplerinin çıkarları ve İngiliz İmparatorluğu'nun prestiji bu açıdan Liberal ve Muhafazakârları aynı amaçta birleştirmişti. Osmanlı'nın geç onayıyla, 19. yüzyıl boyunca süren Osmanlı-İngiliz İşbirliği'nde işgal köşe taşlarından biri olmuştur. Bu çalışma, Mısır Sorunu'nun İngiliz parti politikasında önemi ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerini bu şartlar altında ne derecede etkilediğini analiz edecektir.

Anahtar Kelimeler: Süveyş Kanalı, İngiliz Parti Politikası, Mısır, Urabi Pasa

Introduction

In 1571, Egypt had become a state under Ottoman rule led by Sultan Selim I, also known as the Selim the Grim, at the height of his power. In addition to its strategic and economic contributions to the empire, the Ottoman Empire became the most powerful state in the Islamic world as the main defender of the Holy lands by gaining the position of Caliphate as a result of the conquest of Egypt. Notwithstanding, it is fair to state that the protection of political stability in Egypt had been extremely troublesome for the Ottoman Empire due to its geographical distance from the Porte and the conflicting interests of local governors. By the end of the eighteenth century, however, it can be argued that external circumstances played a more profound role in the affairs of Ottoman Egypt. In that respect, Anglo-French rivalry on the supremacy of African dominions and the Russian policy of Panslavism in the Ottoman provinces can be counted as the two most significant aspects. There is little doubt that the French occupation of Egypt led by Napoleon Bonaparte I in 1798 was not welcomed by the Ottoman Empire, but particularly not by Great Britain. As the French evacuation from Egypt was beyond the Ottoman military power, the occupation eased British aid to the Ottoman Empire.¹ Ultimately, however, this aid can be seen as a milestone of the Anglo-Ottoman alliance during the nineteenth century, which would last until the Russo-Ottoman War of 1877-1878 and ended up with the British occupation of Egypt in 1882.

It can further be argued that the political unrest in Egypt strengthened the Anglo-Ottoman alliance and British party politics gradually began to merge with the Ottoman domestic affairs. The revolt of Mehmet Ali Pasha of Egypt in 1831 and *the Hunkar Iskesi Treaty* (1838) which allowed privileges to Russia on the Straits also enhanced British interests in the Ottoman Empire. Despite the intimacy between Russia, the trade agreement with Great Britain on 1838 was remarkable for the course of diplomatic and economic relations. Along with the treaty, British

¹ For further information on the French Occupation of Egypt (1798-1801), see Kamil Colak, 'Mısır'ın Fransızlar tarafında işgali ve tahliyesi' 'The Occupation and Evacuation of Egypt by the French', *SAU Fen-Edebiyat Dergisi*, (2008-II), pp. 141-183.

merchants gained trade privileges in the Ottoman market.² Zeytinli states with the free trade agreement, export of Ottoman goods to Great Britain increased 6.8% per year between 1838 and 1854.³ More to the point, Kocaoglu emphasises that Britain prevented Mehmet Ali Pasha from becoming stronger, secured Britain's interests and safeguarded the Eastern Mediterranean with India and witnessed how 'valuable Egypt was for the higher British interests.'⁴ In order to secure the settlement in Egypt with an international commitment, *the London Convention for the Pacification of the Levant* signed between the Ottoman Empire and Russia, Great Britain, Austria, Prussia on 15 July 1840. Prior to this treaty, Queen Victoria had already declared that she sided with the territorial integrity and independence of the Ottoman Empire. In a question raised by Robert Peel with regards to the Queen's speech at the opening of the session, on the persistence of the unity, Lord Palmerston as the foreign secretary assured that, '... these powers had been unanimous in preserving peace in that quarter.'⁵

Following the proclamation of Tanzimat in 1839, Ata emphasises Palmerston's letter to Ponsonby by stating 'Hatt-i Serif is a major success of yours' which revealed the British influence on the Ottoman reformation era.⁶ Anick further argues that Palmerston himself embraced the idea that Ponsonby had asserted British supremacy 'more firmly at Constantinople than it ever was established before' and 'Ponsonby's successors, including Stratford, were able to maintain until the end of the century what Ponsonby had established.'⁷ Furthermore, there is little doubt that Stratford Canning's ambassadorship as the Great Elchi⁸ at Constantinople between 1841 and 1856 together with Lord Palmerston's preservationist policies⁹ re-

2 Hansard Parliamentary Debates House of Commons (HC hereafter) HC Deb 06 August 1839 vol 49 cc1388-98, 'Trade with Turkey'.

3 Emine Zeytinli, 'The Effect of Trade Agreements: the case of international trade of Europe and Turkey', *Economics and Management*, 2012: pp. 1627-1636, p. 1630.

4 Mehmet Kocaoglu, 'Cavallan Mehmet Ali Pasha 1831-1841', *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*: pp. 209-226, p. 223.

5 HC Deb 21 February 1840 vol 52 cc445-8, 'Affairs of Turkey'

6 Ramazan Ata, 'Osmanlı kaynaklarına göre 1839-1841 arası Osmanlı-Misir ilişkileri ve Duvel-i Muvazzama', 1839-1841 Ottoman Empire and Egypt Affairs and Great Powers under the Light of Ottomans' Sources', Unpublished PhD Thesis, Ankara University, Ankara 2011, p. 95.

7 Norman Anick, 'The Embassy of Lord Ponsonby to Constantinople 1833-1841', Unpublished PhD Thesis, Montreal University, Canada 1970, p. 318.

8 Lane Poole told the story of his affiliation that, "It was during his long reign at the Porte of this century (19th) that Canning displayed those qualities and acquired that influence that which gained him "Great Elchi." Lane-Poole, *Viscount Stratford De Redcliffe, vol. II*, p. 54 also see for his major influence period on Tanzimat period, Edward Ingram (ed.), *Eastern Questions in the Nineteenth Century collected essays by Allan Cunningham*, vol. II, Frank Cass Co. Lmt. Publishers, Great Britain 1993, pp. 108-216

9 "I have no hesitation in saying, that it was of the utmost importance for the interest of England, and for the maintenance of the peace of Europe, that the Ottoman empire should remain entire, and be an independent State." HC Deb 11 July 1833 vol 19 cc570-83. 'Russia and Turkey'

inforced the Anglo-Ottoman alliance. More to the point, the Crimean War provided testimonial evidence of this cooperation. Nonetheless, it is fair to state that Lord Palmerston's legacy for the Ottoman Empire remained until Gladstone's Bulgarian Agitation pamphlet in 1876.

This study aims to contribute towards a greater measure of understanding of the principles of British foreign policy decisions at the imperial level in the case of Egypt and proposes a transnational approach to the nineteenth century Anglo-Ottoman relations by wide political and economic employment. Party-political considerations and motives behind the invasion of Egypt will not only provide the reasons for 'the final turn' from the Anglo-Ottoman alliance but also reaffirm that the rivalry between Benjamin Disraeli and William Gladstone over the internal dynamism of the Eastern Question that played a key role in the determination of British imperialism. By both balancing and associating party politics and British foreign policies of the Ottoman Empire in light of a critical examination of Gladstone's Liberal government, this study will give a general assessment of how relations were adversely affected by the Eastern Question in Victorian Britain.

In order to obtain factors that shaped Britain's decision to invade Egypt, this research will explore historiography that outlines historians' exclusive claims to realistic representation. Furthermore, this study will seek to find possible answers as to the questions: what were the reasons behind Gladstone's role in British diplomacy against the Ottoman Empire; to what extent domestic politics affect foreign policy decision making and while the situation of the national politics is in suspense, what were the external factors that were profound in the decision mechanism of foreign policy? Where was Egypt in Disraeli's foreign policy agenda? How did public opinion affect the decision of British occupation of Egypt? This article will approach these questions by focusing on the events and key players that will provide a precise description. This methodology built on British parliamentary collections, newspaper articles, Gladstone's personal diary accounts and the political correspondence between Gladstone and Lord Granville.

The first part of the study is mainly concerned with the dynamics of British policy towards the Porte, a brief history of Ottoman Egypt with a detailed analysis of the British government's purchase of the Suez Canal shares. The aim of the subsequent parts of this research, namely 'Setting the party agenda and public opinion: Occupation of Egypt' is to examine and critically explore the estimation of Liberal ministry and Gladstone's further roles and impact of general attitudes of public opinion on the foreign policy decision mechanism. The following parts will, hence, consider how British policy towards the Porte under Gladstone and Lord Granville had changed which began to further push an agenda that was informed by humanitarian and moral objectives along with the vision for European

order of nations established with international law in the 1880s in the case of Egypt.

The following part of this study will examine the key components imperialist principles of the liberal British government and what circumstances had changed since the Near-Eastern Crisis that paved the way for the transition between protecting the Ottoman territories to invade Egypt.

British policy towards the Sublime Porte

Beyond question, it was Disraeli who maintained Palmerston's legacy in the Porte. Even he, himself had stated in a letter to Lady Bradford, 'the Eastern Question, that has haunted Europe for a century, and which I thought the Crimean War had adjourned for half another, will fall to my lot to encounter-dare I say to settle?'¹⁰ Indeed, Disraeli's second premiership began with dealing with the Khedive's bankruptcy and went on to be involved in the Suez Canal Shares with France. Since the opening of the Suez Canal in 1869, Disraeli had laid the vitality of the shares for imperial attachment to India despite French domination of the Suez Canal Company. Therefore, Dennis describes the British government's purchase of the shares from the Khedive as the 'spinal cord' of the empire based on the 'inspiration of Disraeli.'¹¹ In its quiet intimacy, the Queen was also satisfied with Disraeli's policy in Egypt, 'I have agreed to purchase, subject to your sanction, the shares which belonged to the Khedive of Egypt in the Suez Canal, and I rely with confidence on your enabling me to complete a transaction in which the public interests are deeply involved.'¹² Nonetheless, it is fair to state that there was no consensus within the British Parliament as to the forthcoming movements in Egypt. It is beyond any question that Disraeli's second premiership in 1874 began with dealing the Khedive's bankrupts and eventually involving in the Suez Canal Shares with France. Nonetheless, it is fair to state that there was no consensus within the British Parliament as to the forthcoming movements in Egypt. By referring to Gladstone's premiership between 1868 and 1874 Disraeli claimed that 'It has shown, in a manner about which neither the House of Commons nor the country can make any mistake, that had the right honourable Gentleman the Member for Greenwich (Mr. Gladstone) been the Prime Minister of this country, the shares in the Suez Canal would not have been purchased. The right hon. Gentleman, in his numerous observations upon the Vote before the House, has divided them under two heads—what he calls the operation and the policy.'¹³ By

10 'Disraeli to Lady Bradford', 3 November 1875 quoted in Seton Watson, R. W., *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics*, Macmillan, London 1936, p. 26.

11 Alfred L. P. Dennis, 'Tendencies in British policy since Disraeli', *Proceedings of the American Political Science Association*, Vol. 6, Sixth Annual Meeting (1909), pp. 109-120, p. 110.

12 HL Deb 08 February 1876 vol 227 cc1-6, 'The Queen's speech'

13 HC Deb 21 February 1876 vol 227 cc562-661 'Supply-£4.080.000 Suez Canal Shares-Adjourned

the same token, Gladstone occasionally opposed Disraeli's vote for the £4m for the shares of the Khedive, criticised the ground of the proposals and the treatment of the Suez Canal Company with France.¹⁴

Beside the parameters British party politics, Anglo-French relations over Egypt should also be considered. Newman argues that 'France was in favour of a favoured loosening of the 'ties which bound Egypt to Turkey', while Great Britain was in tendency to 'oppose any measures tending to break up the Ottoman Empire.'¹⁵ More to the point, the Dual Control on the Suez Canal discreetly lasted until 1882 due to the clash of the economic interests of the countries, transformation in British party politics and French invasion of Tunisia in 1881. Beyond Anglo-French competition, Atkins further points out 'the new administrative apparatus was expensive, the establishment of well-paid incompetents due to nepotism and relentless tax pressures which was the foundation of Urabi (Arabi) Pasha rebellion in 1882.'¹⁶

While the historical facts and the assumptions on which the British policy has rested gives a general picture up until 1882, the subsequent part of this research should evaluate with the economic and political aspects of the British invasion of Egypt and how it has been applied to national politics. Before the invasion of Egypt, the British were attracted to the imperialist ambitions on the Ottoman lands, and the next steps were taken harder.

Setting the party agenda and public opinion: Occupation of Egypt (1882)

On this basis, it has been further argued that Gladstone's main task as Prime Minister was now to reverse Disraeli's pro-Turkish foreign policies. Within limits, the boundaries of British foreign policies were mainly confined to the idea of 'the Concert of Europe' and assuring Turkish sovereignty over her territories which meant a purely territorial integrity from Gladstone's perspective.¹⁷ Nonetheless, safeguarding and allying with the Turks was controversial since the annexation of Cyprus and the future of relations was seriously fragile. More to the point, the consideration of Abdulhamid II also became the farther aspect for the course of Anglo-Ottoman relations whose fundamental reign started in 1881 after the experience the Sultan had during the Bulgarian Agitation. On the other hand, the policy that Gladstone had pursued against the imperialist principles of the Disraeli cabinet during his period of opposition was turned into a major controversy in terms of

Debate'

14 Ibid.

15 Polson E. W. Newman, *Great Britain in Egypt*, Cassell and Company Limited, London 1928, p. 84.

16 Richard Atkins, 'The Origins of the Anglo-French Condominium in Egypt, 1875-1876', *The Historian*, pp. 264-282, p. 282.

17 Agatha Ramm (ed) *The political correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville 1876-1886*, Volume I, 1876-82, Clarendon Press, Oxford 1962, p. 291.

his goals for Egypt as Prime Minister. Arguably, it was again his responsibility to compose more conducive principles for the expedience of British imperialism and Gladstonian liberalism. Nonetheless, it is clear that it was troublesome for him to regulate this balance between his thoughts in opposition as a private citizen and his actions as the head of the government. In a letter to Jewish journalist A. I. Myers' based on the accounts of 'Persecution of the Jews in Russia in 1881' on 18 January 1882; he referred his appeal saying that, 'to make an appeal not to Governments, not even to my countrymen specifically or alone, but to the civilised nations of Christendom through the press.'¹⁸ By addressing his policy during the Bulgarian Agitation, Matthew had already highlighted, indeed, a composition between the 'equal rights of all nations' and the essentials of international order was 'a highly problematic duty for the Liberal Prime Minister of an imperial Power.'¹⁹ Aside from the consequences for British imperialism and liberalism, it is argued that the result of the occupation for the course of the Anglo-Ottoman relations was substantially neglected in the scholarship.

There is a clear sense that there no unanimous decision between historians as to the reasons for the British occupation of Egypt. Conversely, it would also be fair to state that there is no clear distinction between the period living historians such as Milner, Hobson with Blunt and contemporary scholars Robinson & Gallagher, Hopkins, Galbraith & Sayyid-Marsot with regards to the foundation of British imperialism in Egypt. Arguably, each school of thought is based upon the entailment of the invasion for the welfare and honour of the British Empire. Nonetheless, their arguments as to the legitimate justifications may still be classified between economic and social rationality. From the economic point of view, Robinson and Gallagher argue that the core aspect of British expansion was 'a symbiosis' between her trade and her power in India throughout the nineteenth century.²⁰ Hobson also underlines both the financial stake of the bondholders and their political influence in Egypt.²¹ By supporting this argument Hopkins addresses Blunt and Hobson's approach as 'the tradition' deserved 'attention not only because it had made an important contribution to the intellectual history but also had exerted a powerful influence on current on new imperialistic motives of Britain in the Middle East and empire-building approaches in general' subsequent to the occupation of Egypt.²² Besides, there is

18 H. C. G., Matthew, (ed.) *The Gladstone Diaries, vol. X*, Clarendon Press, Oxford 1990, p. 198

19 Colin H. G. Matthew, *Gladstone 1875-1898*, Clarendon Press, Oxford 1995, p. 124.

20 Ronald Robinson and John Gallagher, *Africa and the Victorians the Official Mind of Imperialism*, Macmillan& Co. Lmtd., London 1965, p. 11.

21 John A. Hobson, *Imperialism: A study*, James Nisbet & Co. Limited, London 1902, p. 210; Wilfred S. Blunt, *A Secret History of the British Occupation of Egypt*, London, 1907, p. 199 cited in A. G. Hopkins, 'The Victorians and Africa: A reconsideration of the Occupation of Egypt, 1882', *Journal of African History*, 27, (1986), pp. 363-391, p. 366.

22 Ibid, p. 367.

little doubt that ensuring British interests in the Suez Canal was vital for the British Empire to protect the routes to India. In 1875 the French Government refused to interfere, the French association fell through raising the money, and the Khedive committed to sell his shares to the British Government for £4m on November 23.²³ In a similar vein, prior to the invasion, however, Galbraith and Marsot argue that ‘the security of the canal’ was justification for the occupation of Egypt but was not suggested due to ‘the gravity of the menace’ proved that such a ‘weighty action in the view of the well-informed’, however, it ensured ‘the most palatable explanation to the Liberal party and to the general public.’²⁴ On the other hand, the social and political aspects of the invasion were also two sides of the same coin, namely British imperialism. For instance, Hopkins pointed out that Blunt saw the British occupation of Egypt as ‘illustrating a new form of imperialism’, which was assigned to Disraeli’s alteration of policy and to the enhanced significance of foreign enterprise.²⁵ Furthermore, in a letter to Gladstone, Blunt highlighted the humanistic approach as well as international British prestige, ‘The English Government has allowed itself to be deceived by its agents, who have cost the country its prestige in Egypt. England will be still worse advised if she attempts to regain what she has lost by the brute force of guns and bayonets. On the other hand there are more humane and friendly means to this end. Egypt is ready still—nay, desirous to come to terms with England, to be fast friends with her, to protect her interests and keep her road to India, to be her ally; but she must keep within the limits of her jurisdiction.’²⁶ By the same token, Robinson and Gallagher consider the expansion as not of importance because of industrial growth would probably end, but assess it as ‘a moral duty to the rest of humanity.’²⁷ Nonetheless Milner, a liberal journalist and politician, brought comparably a compatible reasoning from other scholars. He justifies British movements as a compulsion on the reason of fast anarchy evolution than diplomatic acts and Britain did not seek to expand in Egyptian territories.²⁸ He further adds that ‘Britain saved Egypt from anarchy and all European nations interested in Egypt from incalculable losses in blood and treasure.’²⁹ Above all, in terms of the reasons for the intervention, it can be summed that British imperialism in Egypt meant an international prestige of the Empire, promoting English honour, safeguarding imperial interests and economic benefits beyond humanitarianism em-

23 Robert Blake, *Disraeli*, Eyre & Spotswood, London 1966, p. 583.

24 John S. Galbraith, and Ataf L. al Sayyid-Marsot, ‘The British Occupation of Egypt, Another View’, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9 No. 4, (November, 1978), pp. 471-488, p. 473

25 A. G. Hopkins, ‘The Victorians and Africa: A reconsideration of the Occupation of Egypt, 1882’, *Journal of African History*, 27, 1986, pp. 363-391 p. 366.

26 Wilfred S. Blunt, *A secret History of the British Occupation of Egypt*, London 1907, p. 281.

27 Robinson and Gallagher *Africa and the Victorians...*, p. 2.

28 Alfred Milner, *England in Egypt*, (London: 5th ed., 1894), p. 16 in Hopkins, *Ibid*, p. 367.

29 *Ibid*, p. 14.

bodied with Christian morality which Gladstonian liberalism was mainly predicated on. In a sketch by John Tenniel in *Punch* on 30 September 1882, the British Lion has proudly overcome the Egyptian alligator amongst others which also symbolizes British prestige.³⁰ More to the point, the Khedive had increasingly been going bankrupt since 1876 whilst the Anglo-French alliance on Egyptian affairs had weakened in 1882. Particularly, a few days before the French President M. Gambetta's resignation signified an alteration of French policy towards Egypt, on the evidence of his letter to the French ambassador, therefore, Newman suggests that 'it was no longer easy to reconcile French policy with that of the British government.'³¹ Despite the French reluctance for the British acting alone in Egypt, economic and social issues together with the riots at Alexandria likewise accelerated the invasion. Beyond these reasons, it should also be noted that the intense interest of the British public opinion in foreign policy as it was during the Crimean War and the Eastern question could be counted upon as one of the dynamics which determined the Liberal government's policies. For instance, following the bombardment in Alexandria on 24 July 1882, *the Times* reported that liberal papers except *the National Gazette* were of the opinion that the preparations for an earnest war had already been made to such an extent that public opinion in England would not allow the Cabinet to beat a retreat, but would ask that the action of Turkey should be controlled by English forces.³²

Undeniably, the outlook of the Liberal ministry and the estimation of Gladstone were in question who had the authority to command British troops and make final decisions regarding subsequent events in the East. In this vein, Robinson and Gallagher point out that Gladstone and the Liberal Ministers had to make a choice between taking an action in terms of imperialism and adhering to election promises made during the Midlothian campaign. Furthermore the authors suggest that all their sentiments, principles and conceptions of the national will and interest determined the liberals to draw back. Yet, in the end, ironically, Robinson and Gallagher point out with Gladstone taking the role of leadership and 'invader.'³³ On the other hand, Galbraith and al-Sayyid-Marsot claim that all responsibilities belonged to Gladstone and 'no such flagrant illustration of failing memory occurred in the Egyptian crisis but here as well as Gladstone was not in control of the cabinet's decision.'³⁴ Furthermore, they go far to line up with the convenience of Sir Edward Malet as the British General-Consul in Cairo in the management of the Egyptians with the contribution of Wilfrid Blunt at the end of 1881.³⁵ At this point, in the case

30 See Appendices 13. 'The Lion's just share', by John Tenniel, *Punch*, 30 September 1882,

31 Newman, *Great Britain in Egypt...*, p. 86.

32 *The Times*, 28 July 1882.

33 Robinson and Gallagher, *Africa and the Victorians*, p. 89.

34 Galbraith and al-Sayyid-Marsot., 'The British Occupation of Egypt', p. 478.

35 *Ibid*, p. 476.

of the British invasion, it would be hard to define an absolute control of the Prime Minister over the decisions of the parliament. To be precise, the benefit of British imperialism was above the politicians' determination and the case of British occupation of Egypt was one of the unique examples of joint decision of Liberals with Conservatives in the end.

It is therefore important to represent what had changed for Egyptian policy since the Disraeli ministry in the 1870s. Blake defines the British method as 'turning the Sultan and the Khedive into reliable allies rather than seizing their territories.'³⁶ However, the circumstances had changed since the Russo-Turkish War of 1877-8. Needless to say, the alliance with the Ottoman Empire was interrupted and the opposition attacked Disraeli's foreign politics under the leadership of Gladstone. While the insistence of the Disraeli ministry on the reliance upon British impression of naval forces at Constantinople preceded, it also 'reinforced by a *place d'armes* in Cyprus, military consuls in Armenia, and the Anglo-French *entente*.'³⁷ Blake further identifies Disraeli's aim, therefore, was 'rather to forestall France and prevent a French occupation than to take any step seizing Egypt for Britain.'³⁸ It becomes clear that Disraeli's 'new imperialism' developed from spontaneous reaction and responses to the opposition. Eldridge argues that the empire was 'the visible expression of the power of England in the affairs of the world'³⁹ for Disraeli. Robinson and Gallagher take this argument a step further and claims with regards to the consideration of clergy on Disraeli's new imperialism that 'no less than Gladstone and the liberals', they 'were strongly against bringing more Oriental peoples into the empire.'⁴⁰ Indeed, this argument may be counted as the distinctive feature of his approach to imperialism. Hopkins also goes so far as to argue that the Conservatives did not plan 'a new Mediterranean strategy or a purposeful new imperialism in the 1870s, and they 'rejected out of hand the idea of occupying Egypt' while the Liberals under Gladstone, were even more reluctant to adopt a forward policy and non-intervention remained the ministry's principle in North Africa throughout in 1881.'⁴¹

Most important of all, the question naturally arises as to the policies and consideration of the head of government. One may argue, therefore, that whilst Gladstone had a personal war with Egypt in terms of his previous opposing statements against imperialism, associated with his election promises during the Midlothian campaign, his responsibilities as Prime Minister on behalf of his party and coun-

36 Robinson and Gallagher, *Africa and the Victorian...*, p. 77.

37 Ibid, p. 83.

38 Blake, Disraeli, p. 587.

39 C. C. Eldridge, *The Imperial Idea in the Age of Gladstone and Disraeli 1868-1880*, Macmillan, London 1973, p. 66.

40 Robinson and Gallagher, *Africa and the Victorians*, p. 85.

41 Ibid, p. 83 and p. 94; Hopkins, 'The Victorians and Africa', pp. 371-372.

try was more prominent. Seen in this light, it would be fair to state that he began shifting his perspective to a certain extent and eventually came up with a solution of amending liberal policies regarding imperialism. Therefore, Gladstone's fame as 'being hostile to imperial expansion', practically turned into compliance 'to the demands of the imperialists within or without his party' at momentous times.⁴² As a witness of his policies at his time, Milner states that 'no one who remembers the character of the British government of that day, or the profound distaste of foreign enterprise which animated the bulk of its followers, the bulk of its followers, can doubt for one moment that Mr. Gladstone's government was sincerely anxious to avoid any fresh interference in the affairs of Egypt, much more the tremendous step of military occupation.'⁴³ More to the point, Biagini also reaffirms Matthew's argument that Gladstone 'was not hostile to imperial expansion and in practice he was always a great defender of the British Empire.'⁴⁴

In this political atmosphere, there is a clear sense that the criticism of Gladstone's role in British diplomacy against the Ottoman Empire can be gathered under two headings; the antipathy or distrust of Sultan Abdulhamid to the Prime Minister and attacks coming from the opposition on his proposed policy reversing Lord Beaconsfield's Turkish policy. There is little doubt that the suspicions of the Sultan were increasingly high since the beginning of Gladstone's second ministry. On 20 July 1882 it had been reported by the Constantinople correspondent that, 'the Sultan decided the best sequel to the bombardment would be frankly to join England in restoring *the status quo ante in Egypt*, but the news of partial destruction provoked a violent revulsion of opinion.'⁴⁵ The *Daily News* further gave an extract from the Turkish *Vakit gazette* by stating, 'the hate that Mr. Gladstone has sworn against us has sufficed to sow misunderstanding and discord between the two great nations on one hand and on the other to deliver over Egypt to fire and sword.'⁴⁶ Arguably, this was also the opinion of the majority of the British public. On the other hand, *the Essex Standard* reported a more general standpoint, 'The known antipathy of the English Premier to the Turks and all things Turkish would have been of itself sufficient to induce the Turkish Ministers to distrust England and English pretentions... this was a situation which places Mr. Gladstone's European statesmanship on a very low level when compared with that all his illustrious predecessors and entire agreement

42 Eugenio Biagini, 'Exporting 'Western & Beneficent Institutions': Gladstone and Empire, 1880-1885' in David Bebbington and Roger Swift (eds.), *Gladstone Centenary Essays*, Liverpool University Press, 2000, p. 203.

43 Milner, *England in Egypt*, p. 13.

44 Biagini, 'Exploring Western' in Bebbington and Swift, *Gladstone Centenary*, p. 207.

45 'The State of Egypt', *Daily News*, 20 July 1882, Issue: 11314.

46 Ibid.

with this disastrous policy developed in Ireland, India and South Africa.⁴⁷ Furthermore, in a meeting of the Patriotic Association, it was stated that the main crisis in Egypt was mainly due to Her Majesty's government.⁴⁸ In a resolution speech, Sir Archibald Campbell stated that 'if Mr. Gladstone's policy of drifting was allowed to go on, his monument would be the ruins of the empire'⁴⁹ whilst Sir A. Bortwick believed 'Mr. Gladstone insulted the Sultan, and as a consequence the national party in Egypt had been allowed to assume their present position.'⁵⁰

Secondly, reversing Lord Beaconsfield's Ottoman policy which can be seen as the foundation of his Midlothian campaigns of 1879 with pursuing the 'love of freedom with a humanitarian approach in foreign politics' turned into the main criticism affair for the Liberal Government. Nonetheless, it would be fair to state that Gladstone modified his explicit arguments against the Ottoman Empire and Disraeli's Turkish policy. Gladstone occasionally expressed his notion with regards to policy as to the protection of Ottoman territorial integrity and the preservation of the Sultan's situation, 'What I think is the point to which my hon. Friend (Wilfred Wilson) refers is that he considers the maintenance of the Sovereignty of the Sultan in Egypt to be the same thing as the general doctrine of the maintenance of the independence and integrity of the Ottoman Empire. I am not going to say anything upon that general doctrine, either for or against it; but I am going to say this—that with regard to the Sovereignty of the Sultan, in our opinion it ought to be respected when it is not abused—that is a moderate statement—a mild statement—and it is part of our duty to respect it.'⁵¹ The following day, *The Times* reported that the aim of Ottoman territorial integrity kept him aback against the extraordinary document, namely the ultimatum that Sir Wilfrid Wilson emphasised.⁵² It was further stated that 'the Prime Minister could do anything; whatever he did or said, right or wrong, would be accepted by the country, but personally he declined to be a party to such a policy.'⁵³ *The Derby Mercury* also aimed at Gladstone by drawing parallels between conservative ministry, 'Once more the English government finds itself in a condition of serious embarrassment owing to the crisis in the East, brought on in the present instance by Mr. Gladstone's lamentable determination to 'reverse the policy of Lord Beaconsfield'... Lord Beaconsfield saw clearly enough that so long as the integrity of the Ottoman Empire was preserved and the relationship between England and

47 'Liberal Policy in the East', *the Essex Standard*, 14 January 1882.

48 'England and Egypt- Meeting of the Patriotic Association', *The Huddersfield Daily Chronicle*, 10 July 1882.

49 Ibid.

50 Ibid.

51 HC Deb 26 May 1882 vol. 269 cc1711-32'Egypt-(Political Affairs) The Existing Crisis-Observations'

52 'London, Saturday, May 27, 1882', *the Times*, pg. 11; Issue 30518.

53 Ibid.

the Porte was an amicable one our route to India. This is the policy which has been 'reserved' with a vengeance, and which our blundering Premier now finds himself compelled to adopt after three years' meddling and muddling.⁵⁴

The debates in the British Parliament concerning Egypt between June-July 1882 prior to the bombardment of Alexandria helped to determine the movements of British policy. It would be fair to state that the cabinet was divided between the decisions of a forward policy and an adhesion to the Concert of Europe with French alliance. Robinson and Gallagher suggested that Lord Hartington was concerned on British loneliness opposing French urged to act, 'that he insisted that Britain prepare for the worst: while on the other hand Gladstone and the rest of the cabinet were loathe to consider the possibility of a British expedition.'⁵⁵ Nonetheless, it became clear that Urabi Pasha's⁵⁶ independent movements were perceived as the main threat to Egyptian freedom. In that respect, Hopkins argued that Dilke, the Under Secretary of Foreign Affairs, 'began to think of Egypt as a compensation for Britain, and in July—almost one year before the bombardment of Alexandria—he formed a committee of like-minded colleagues to monitor Egyptian affairs and to secure a forward policy in opposition to Gladstone's internationalism.'⁵⁷ Nonetheless, Sir Edward Malet, as the British Consul-General in Cairo from 1879 to 1883, at the end of his life claimed that 'he had not yet discovered 'the key to the enigma' of the Liberal government's Egyptian policy in 1882.'⁵⁸ Indeed, there is little doubt that failure of the conference with Sultan Abdulhamid II prior to the Alexandria bombardment also accelerated British military intervention. A week later, John Bright resigned from Gladstone's ministry and declared in a Commons meeting that, 'the simple fact is that I could not agree with my late Colleagues in the Government in their policy with regard to the Egyptian Question... I think that in the present case there has been a manifest violation both of International Law and of the moral law, and therefore it is impossible for me to give my support to it.'⁵⁹ Gladstone's response to his resignation⁶⁰ can be considered as peaceful and did not give rise to any opposition in the ministry. Furthermore, the *Birmingham Daily Post* on 17 July 1882 reported that, 'Mr. Bright's resignation has been so long expected and so frequently reported during the past ten days, that its effect on the public mind has to a large extent been discounted. With Mr. Bright's well-known

54 'The Eastern Question', *The Derby Mercury*, 31 May 1882, Issue: 8733.

55 Robinson and Gallagher, *Africa and the Victorians*, p. 109.

56 Aḥmad 'Urābī Pasha al-Miṣrī, sometimes referred to as Arabi Pasha or Arabi Bey amongst scholars. For the purpose of this study, hereinafter Urabi Pasha.

57 Hopkins, 'The Victorians and Africa', p. 382.

58 Alexander Scholch, 'The 'Men on the Spot' and the English Occupation of Egypt in 1882', *The Historical Journal*, Vol. 19, No. 3, September, 1976, pp. 773-785, p. 773.

59 HC Deb 17 July 1882 vol. 272 cc722-4, 'The Ministry—Resignation of the Right Hon. John Bright'

60 Ibid.

views on intervention it has been a matter of surprise that he should have remained so long, but his hesitation has, I believe, been due to a natural disinclination to disassociate himself from Mr. Gladstone and to a strong conviction of the honesty and the efficiency of Ministerial policy in Egypt.⁶¹

There is little doubt that Gladstone's Land Act of 1881 aimed to form equality between the Landlords and tenants, however it was not implemented until the 1885 general election when he converted to Home Rule. While this was considered as a movement towards freedom for Irish people to an extent, the Prime Minister was questioned by his policy in Ireland with a comparison of his policies in Egypt, essentially 'Egypt for the Egyptians'. For instance, Matthew assesses Gladstone's reaction to Egyptian question as 'sympathetic'; through the witness of Wilfrid Scawen Blunt by referring to phrases he had used for Balkan nationalism with a form of criticism which in 1882 'he notably did not use with respect to Ireland.'⁶² Throughout the Liberal Ministry, the Irish question was on the principal issues of the Parliamentary debates and the cabinet received strong criticisms from the Opposition regarding the question of imperialism.⁶³ From a different angle, Robinson and Gallagher point out that to ministers 'pondering the dangers of democracy, the Irish rifts, the ingrained dislike of expenditure and tropical dependencies, there seemed to be no clear call in British politics for imperial expansion in Africa.'⁶⁴ Nevertheless, it becomes clear that a comparison between the question of Ireland and Egypt enabled a differentiation of the meanings of imperialism and political implementation within the circumstances.

While the situation of the national politics is in suspense, it can be argued that external factors were profound in the decision mechanism of foreign policy. Undeniably, the failure of the idea of the Concert of Europe was the mainspring above all. It was Gladstone who defended the essentiality of the unity and collaboration of the great powers in forming Anglo-Ottoman relations. Thus, Yasamee suggests that Britain was pursuing her push on the Concert Policy in the case of Armenian reforms, and points out that there were impressions that Russia was eager to give her full endorsement to in September 1881.⁶⁵ Notwithstanding, it becomes clear that the Prime Minister's confidence and disappointment become evident in the meantime. In a letter to Lord Granville on 12 September 1881 he pointed out that,

"I hope my telegram of last night (tel. 11. September, Austrian consul has telegraphed that the Turks have been applied to by the Khedive for their intervention.

61 The resignation of Mr. Bright', *Birmingham Daily Post*, 17 July 1882.

62 Matthew, *Gladstone*, p. 131.

63 'The Country and the Government', *the Pall Mall Gazette*, 14 July 1882.

64 Robinson and Gallagher, *Africa and the Victorians*, p. 24.

65 Feroze A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers*, Isis Press, Istanbul 1996, p. 80.

Rivers Wilson says that a Turkish general carrying an order to the Regiments to be disbanded, would be obeyed, but can we take his word) was intelligible and I am glad to see from a Foreign Office telegram received this morning, that the French seem to attach importance to our steady union & co-operation in Egypt. This seems to me the main matter, so far as the affairs of that country are concerned, & I hope they will not think a Turkish General open to the same objections as Turkish troops. I hope also it may not be long before we get a confidential report on the whole transaction."⁶⁶

Most important of all, it should also be noted that the transition to the policy of Concert of Europe from being the closest Ottoman ally and its implementation during Gladstone's second ministry can be assessed as the main evidence of the alteration of Anglo-Ottoman relations' structure. Up to this point, this research was mainly based on the dynamics and political circumstances around Gladstone that directed his policies and thoughts for the conduct of the new Ottoman foreign policy. It has mainly been argued that the Prime Minister fulfilled the task of imperialism in Egypt as a Prime Minister despite his reluctance and sincerity. This, moreover, bring us to a related question about the occupation of Egypt from the Ottoman perspective. To what extent, was Sultan Abdulhamid II influential in the determination of British foreign policies? And what was Abdulhamid's response to the Egyptian crisis?

First and foremost, the main controversy between the British and Turkish centric point of views is whether Sultan Abdulhamid II offered Egypt to British hegemony and welcomed the occupation. According to an Urabi Pasha's report on 17 June 1882, who led the uprising against the colonisation of Egypt, he was loyal to the Ottoman Caliphate and Sultan but this still caused foreign intervention.⁶⁷ Furthermore, he states that the Ottoman Empire was in favour of peaceful and diplomatic settlements whilst the European powers tried to justify the military occupation.⁶⁸ Matthew pointed out that the Sultan offered Egypt to the British, reserving only his own suzerainty by reflecting the Gladstone diaries and Gladstone's correspondence with his ministers. He further suggested that Gladstone with Granville rejected Abdulhamid II's offer without appealing to the Cabinet.⁶⁹ Although there is no evidence of his assertion, it would be fair to state that the Ottoman Empire later consented to the British occupation instead of Urabi's aggressive manners.⁷⁰ Conversely, Yasamee argues that Abdulhamid's reply to this crisis 'was widely misrepresented by his

66 Ramm, *the Political Correspondence of Mr. Gladstone*, p. 290.

67 'Urabi Pasa' nin Misir'in siyasi durumu ile ilgili yazisi', *Osmanli Belgelerinde Misir*, (T.C Basbakanlik Genel Mudurlugu, Osmanli Arsivleri Daire Baskanligi, Yayin nu: 120, 2012), p. 423.

68 Ibid, p. 423.

69 Matthew, *Gladstone*, p. 133.

70 In an Ottoman report dated 23 September 1882, it was stated that the notables of Cairo welcomed the British invasion and were still waiting for Ottoman help to regulate public order. 'Ingilizlerin

contemporaries, and their errors have been copied by later historians.⁷¹ Particularly he exemplified British and French scholarship by claiming, ‘there is an assumption that Abdulhamid welcomed Urabi’s rebellion.’⁷² In doing so, his evidence was the Ottoman documents which he believed ‘told a different story: Abdulhamid regarded Urabi and his supporters as ‘vermin’; he mistrusted all members of the Khedival family equally and had no marked preference for Halim over Tevfik; and far from wishing to dabble in revolutionary politics, his chief fear was that Britain was using Urabi for revolutionary purposes of her own.’⁷³

Conclusion

The main question arises, therefore, the settlement of Egypt and the evaluation of its consequences for Anglo-Ottoman relations. Gladstone summarised the intended British policy, ‘Our purpose will be to put down tyranny and to favour law and freedom; and we shall cherish something of the hope that it may yet be given to Egypt, with all her resources, and with the many excellent qualities of her peaceful and peace-loving and laborious people, to achieve in the future, less, perhaps, of glory, but yet possibly more happiness than she did once achieve, when, in far-off and almost forgotten time, she was the wonder of the ancient world.’⁷⁴ Undeniably, absolute British control over Egypt would be possible through ensuring a settlement in the military and politics together with social and humanitarian reforms.⁷⁵ Nonetheless, this can also be seen as an agreement to abolish of the Sultan’s sovereignty over Egypt. It is further stated in the report that ‘the sovereignty of the Sultan has wholly failed to fulfil its purposes, and the reestablishment of orderly government against lawlessness and anarchy has been left in the foreign intervention.’⁷⁶

In that respect, it becomes clear that the charge against Abdulhamid II was one of the main reasons for the mistrust and breaking the tradition of protecting Ottoman integrity. Following the bombardment in Alexandria, *Harper’s Weekly* published a cartoon in which the British lion and the Turkish Sultan were sketched hugging

Urabi Pasabirliklerini dagitmaya çalistikleri ve idareciler ve askerini isgale karsi direnmedigine dair Port Sait muhafizinin raporu’, *Osmanli Belgelerinde Misir*, p. 451.

71 Yasamee, *Ottoman diplomacy*, p. 87.

72 Ibid.

73 Ibid, p. 88.

74 Hansard, ‘Egypt: Gladstone’s defence of government policy, House of Commons’, 24 July 1882, 3rd series, CCLXXII, cols. 1576-90.

75 ‘The Settlement of Egypt, the Preliminary Report’ in Matthew, *Gladstone Diaries, Vol X.*, pp. 331-3; Harold Tollepson, *Policing Islam, The British Occupation of Egypt and the Anglo-Egyptian Struggle over Control of the Police 1882-1914*, Greenwood Press, London 1951.’

76 ‘The Settlement of Egypt, the Preliminary Report’ in Matthew, *Gladstone Diaries, Vol X.*, p. 332.

each other and bursting into tears.⁷⁷ While this symbolised the old friendship and British relief to the Sultan, it also aimed to depict Abdulhamid as ‘insincere’ crying his crocodile tears. On the other hand, Biagini points out the contribution of Egyptian policies to Gladstonian Liberalism by stating that ‘having failed to sympathise with secularised Islamic reformer, Gladstone managed to manufacture an ideology of imperial domination which presented Britain’s new Egypt policies as consistent with Liberal pledges.’⁷⁸ Undeniably, Gladstone won a victory with his strongly oppositional foreign policy against the Disraeli ministry during the Eastern Question and now he was on the spotlight with defending British imperialism in Egypt. Elridge addressed *the Times* article by suggesting that ‘imperialism was a word invented to stamp Lord Beaconsfield’s supposed designs with popular reprobation... Liberalism was in some sort an antithesis of imperialism.’⁷⁹ It can be argued that Gladstone’s Liberal Ministry eliminated this perception. Despite the rising of his sympathisers on imperialism, there is little doubt that Gladstone contradicted his declarations on Liberalism in the meantime. In this vein, the occupation of Egypt turned out to be a personal war for Gladstone’s policies with contradictions between his discourse and implementation until the end of his second ministry.

Admittedly, the consideration of Sultan Abdulhamid II for the Liberal Government and particularly the Prime Minister was prudent. Furthermore, the British occupation of Egypt was the utmost of this belief from the Ottoman centric point of view. On the other hand, there is a clear sense that Gladstone endeavoured to emphasise the differences of his politics in opposition between his premierships. Nonetheless, he evidently came across with the ruins of his long lasting and influential politics during the Bulgarian Agitation. Seen in this light, Gladstone’s statements on the Egyptian Question can be analysed from two aspects. With hindsight, the Eastern policy he pursued was mainly against the Turkish governors not the Turkish nation and his statements regarding the Ottoman Empire were more sincere when he became Prime Minister. Notwithstanding, it can be argued that Anglo-Ottoman relations was in modification despite the British occupation of Egypt; an Ottoman territory. More to the point, it should also be noted that Lord Granville occasionally stressed that the Government had not departed from the traditional policy of Ottoman territorial integrity which can be seen as he remained the main consultant of the Prime Minister.⁸⁰

Regardless of imperialistic expansionist aims in the Ottoman territories and adopting Palmerston’s mantle, Disraeli was nevertheless a supporter of upholding

77 ‘Alexandria’s Bombardment and Burning’ by Thomas Nast, *Harper’s Weekly*, 22 July 1882. See appendix Figure 15.

78 Biagini, ‘Exporting ‘Western & Beneficent Institutions’ in Bebbington and Swift (eds.), *Gladstone Centenary*, p. 216.

79 *The Times*, 11 March 1880 in Elridge, *Disraeli and the Rise of*, p. 70.

80 ‘London, Wednesday, June 21, 1882’, *the Times*, Jun 21, 1882; pg. 11; Issue 30539.

AN ANALYSIS OF THE BRITISH INVASION OF EGYPT (1882)

Figure 1. 22 July 1882, Harper's weekly

the integrity of Ottoman Empire in order to safeguard the routes to India and Russian Pan-Slavism. This used to be especially apparent in the case of Egypt. However, this study suggests that the British occupation of Egypt meant a breakaway from the Anglo-French entente with financial control and the end of Gladstone's Concert of Europe foreign policy. Due to political and economic circumstances despite the Liberal Government's reluctant imperialism, Britain had decided to rule Egypt straightforward. The protection of the Suez Canal as well as the interests of

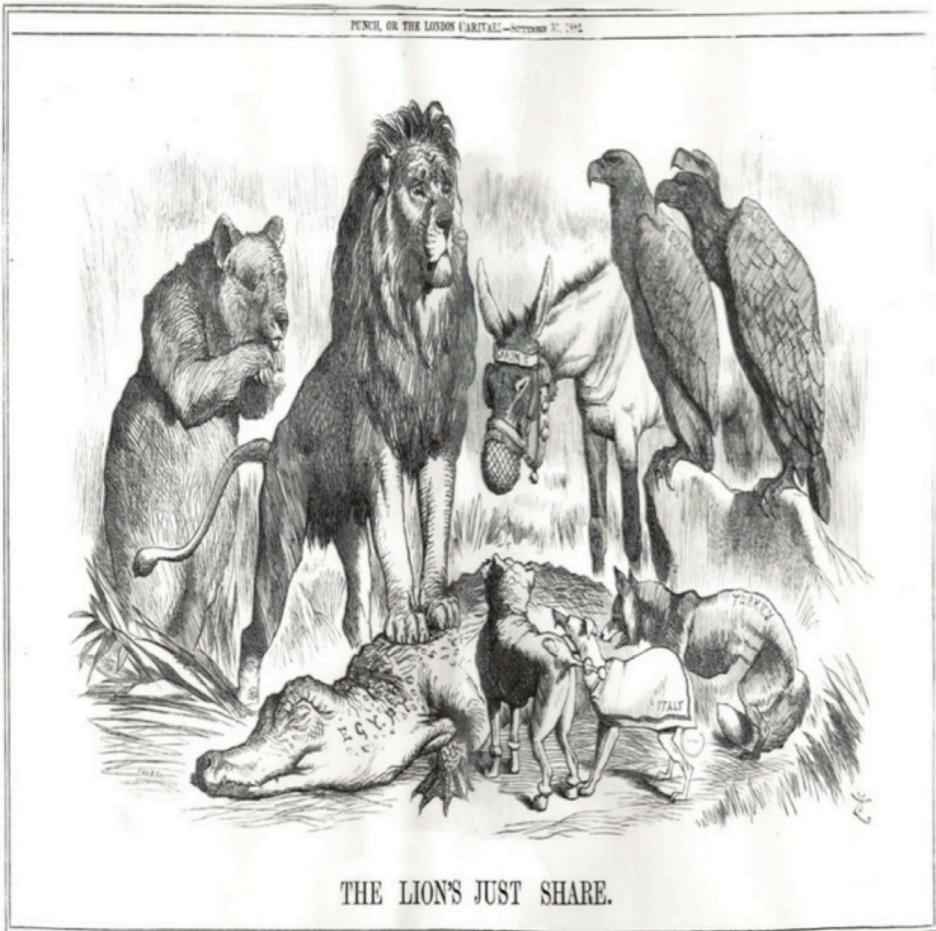

Figure 2. 'The Lion's just Share' 30 September 1882, Punch, and Artist: John Tenniel

the British bondholders and the prestige of the British Empire was vital, which united the Liberal ministry and the Conservatives under Gladstone's umbrella. Despite late Ottoman approval, the occupation signified the edge of Anglo-Ottoman alliance during the nineteenth century. Without question, the occupation was a major experiment for the transition of alleged British liberalism into practical imperialism and the vitality of public opinion in foreign issues since the Eastern Question. In this vein, it would be fair to state that diplomatic relations between the two empires had come to a dead end once again with the occupation.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Bibliography

‘Alexandria’s Bombardment and Burning’ by Thomas Nast, ‘Harper’s Weekly’, 22 July 1882.

‘The Lion’s just share’, by John Tenniel, Punch, 30 September 1882,

Anick, Norman. ‘The Embassy of Lord Ponsonby to Constantinople 1833-1841’, Unpublished PhD Thesis, Canada: Montreal University, 1970.

Ata, Ramazan. ‘Osmanli kaynaklarına gore 1839-1841 arasi Osmanli-Misir iliskileri ve Duvel-i Muvazzama’, 1839-1841 Ottoman Empire and Egypt Affairs and Great Powers under the Light of Ottomans’ Sources’, Unpublished PhD Thesis, Ankara: Ankara University, 2011.

Atkins, Richard. ‘The Origins of the Anglo-French Condomium in Egypt, 1875-1876’, *The Historian*, pp. 264-282, 1964.

Biagini, E., ‘Exporting ‘Western & Beneficent Institutions’: Gladstone and Empire, 1880-1885’ in Bebbington, David and Swift, Roger (eds.). *Gladstone Centenary Essays*, Liverpool University Press, 2000.

Birmingham Daily Post

Blake, Robert. *Disraeli*, London: Eyre & Spotswood, 1966.

Blunt, Wilfred S. *A Secret History of the British Occupation of Egypt*, London, 1907.

Colak, Kamil. ‘Misir’in Fransizlar tarafında isgali ve tahliyesi’, *SAU Fen-Edebiyat Dergisi*, II pp. 141-183, 2008.

Dennis, Alfred L. P. 'Tendencies in British policy since Disraeli', *Proceedings of the American Political Science Association*, Vol. 6, Sixth Annual Meeting , pp. 109-120, 1909.

Eldridge, C.C. *The Imperial Idea in the Age of Gladstone and Disraeli 1868-1880*, London: Macmillan, 1973.

Galbraith, John S. and Sayyid-Marsot, Ataf L. al 'The British Occupation of Egypt, Another View', *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9 No. 4, (November, 1978), pp. 471-488.

Hansard Parliamentary Debates

Hobson, John A. *Imperialism: A study*, London: James Nisbet & Co. Limited, 1902.

Hopkins, A. G. 'The Victorians and Africa: A reconsideration of the Occupation of Egypt, 1882', *Journal of African History*, 27, 1986, pp. 363-391

Ingram, Edward, *Eastern Questions in the Nineteenth Century collected essays by Allan Cunningham*, vol. II, Great Britain: Frank Cass Co. Lmt. Publishers, 1993.

Kocaoglu, Mehmet. 'Cavallan Mehmet Ali Pasha 1831-1841', *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1994, pp. 209-226.

Lane-Poole, Stanley. *The Life of Right Honourable, Viscount Stratford De Redcliffe*, Vol II., London: Longmans & Green and co., 1888.

Matthew, Colin H. G. *Gladstone 1875-1898*, Oxford: Clarendon Press, 1995.

Matthew, H. C. G., (ed.) *The Gladstone Diaries*, vol. X, Oxford: Clarendon Press, 1990.

Milner, Alfred. *England in Egypt*, London: 5th ed., 1888.

Newman, Polson E. W. *Great Britain in Egypt*, London: Cassell and Company Limited, 1928.

Osmanli Belgelerinde Misir (T.C Basbakanlik Genel Mudurlugu, Osmanli Arxivleri Daire Baskanligi, Yayin nu: 120, 2012.

Polson E. W., Newman. *Great Britain in Egypt*, London: Cassell and Company Limited, 1928.

Ramm, Agatha (ed.) *The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville 1868-1876*, Volume I, Camden Third Series ,London: Royal Historical Society, 1952.

AN ANALYSIS OF THE BRITISH INVASION OF EGYPT (1882)

Ramm, Agatha (ed.) *The political correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville 1876-1886*, Volume I, 1876-82, Oxford: Clarendon Press, 1962.

Robinson, Ronald and Gallagher, John. *Africa and the Victorians the Official Mind of Imperialism*, London: Macmillan& Co. Lmtd., 1965.

Scholch, Alexander, 'The 'Men on the Spot' and the English Occupation of Egypt in 1882', *The Historical Journal*, Vol. 19, No. 3, September 1976, pp. 773-785.

Seton Watson, R. W. *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics*, London: Macmillan, 1935.

The Daily News

The Derby Mercury

The Essex Standard,

The Huddersfield Daily Chronicle

The Pall Mall Gazette

The Times

Tollepson, Harold. *Policing Islam, The British Occupation of Egypt and the Anglo-Egyptian Struggle over Control of the Police 1882-1914*, London: Greenwood Press, 1951.

Yasamee, Feroze A. K. *Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers*, Istanbul: Isis Press, 1996.

Zeytinli, Emine 'The Effect of Trade Agreements: the case of international trade of Europe and Turkey', *Economics and Management*, 2012, pp. 1627-1636

FİLİSTİN UZLAŞTIRMA KOMİSYONU VE TÜRKİYE

Arda Baş

Dr. Öğretim Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Bolu, Türkiye

Öz

Filistin Uzlaştırma Komisyonu, BM çatısı altında Filistin meselesini çözmek amacıyla gerçekleştirilen en önemli girişimlerden biridir. Komisyon 1948’de güçlü bir şekilde çözüm çalışmalarına girişmiş, ancak 1952’ye kadar devam eden aktif girişimlerinden bir sonuç alamayınca, Filistin meselesine çözüm üretmek konusunda yetersiz olduğunu açıklayarak 1960’lı yılların ilk yarısında sessiz bir şekilde sona ermiştir. Bu çalışmada komisyonun çalışmaları, Türkiye’nin Batılı ülkeler ile birlikte çalıştığı komisyon içindeki rolü ve faaliyetlerinin Türk dış politikası açısından önemi incelenmiş ve komisyonun başarısız olmasının nedenleri irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Filistin Meselesi, Türk Dış Politikası, Orta Doğu, Birleşmiş Milletler.

Abstract

PALESTINE CONCILIATION COMMISSION AND TURKEY

Palestine Conciliation Commission was one of the most important initiatives under United Nations to resolve the conflict over Palestine. Embarking on an enormous effort to develop a solution in 1948 and being unable to obtain a favourable result in spite of its active endeavour until 1952, the Commission officially declared its inability to successfully carry out its missions and was abolished in the first half of the 1960s. This study aims to describe the works of the Commission, the importance of the role and activities of Turkey in the Commission together with other western countries for Turkish foreign policy, and the reasons for the Commission’s failure.

Keywords: The Palestine Question, Turkish Foreign Policy, Middle East, The United Nations.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Arda Baş, arda.bas@ibu.edu.tr

Geliş Tarihi/Submitted: 12.01.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 17.03.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.19001

Cite this article as: Baş, Arda, “Filistin Uzlaştırma Komisyonu ve Türkiye”, *Turk J Hist* sayı 69 (2019), s.135-168.

Giriş

Fransız İhtilali'nin ardından Avrupa'da yükselen milliyetçi hareketin başlıca hedeflerinden biri Yahudi toplumu olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yükselişe geçen antisemitizm Yahudileri bir vatan arayışına iten en önemli faktörlerden biridir. 1897'de İsviçre'nin Basel kentinde gerçekleşen I. Siyonist Kongre'de Yahudilerin vatan sorunu ele alınmıştır. Bu süreçte Filistin'in Yahudi vatani olması fikri olgunlaşmış ve bu yönde somut girişimler başlamıştır. Ancak buna en ciddi itiraz, dönemin Osmanlı Devleti padişahı II. Abdülhamit'ten gelmiştir¹. Çeşitli engellemelere rağmen Yahudilerin Filistin'e göçü 20. yüzyılın başında artarak devam etmiştir. I. Dünya Savaşı ile Filistin'de Osmanlı Devleti hakimiyeti sona ermiş ve burada bir Yahudi devleti kurma girişimi daha da hız kazanmıştır. 1917'de yayınlanan Balfour Deklarasyonu ile İngiltere, Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasına desteğini açıklamıştır. Savaşın ardından Filistin'de İngiliz manda yönetimi kurulmuştur. Aynı günlerde artan Yahudi göçü neticesinde bölgede Araplar ile Yahudiler arasında çatışmalar başlamıştır. Bölgedeki Arap-Yahudi çatışması 1929'dan 1939'a kadar şiddetlenerek devam etmiştir².

İngiltere, Filistin'de artan çatışmaları sona erdirmek için pek çok girişimde bulunmuştur. Ancak bu girişimler Filistin'in bölünmesi ve Yahudi devleti kurulması sürecini hızlandırmıştır. Buna en tipik örnek Peel Komisyonu'nun çalışmalarıdır. 1937'de hazırlanan Peel Komisyonu raporu, İngiltere'nin Filistin'in bölünmesine dair ilk somut planıdır. Peel Komisyonu, bölgenin Araplar ve Yahudiler arasında bölünmesi ve Kudüs'ün İngiliz manda yönetiminde kalması yönündeki tavsiyelerini İngiliz hükümetine sunmuştur. Araplar tarafından şiddetle reddedilen bu rapor, II. Dünya Savaşı yaklaşırken Arapları daha fazla karşısına almak istemeyen İngiltere tarafından rafa kaldırılmıştır. Ardından McDonald Beyaz Kitabı ile İngiltere, 1939'dan itibaren Filistin'e Yahudi göçünü sınırlandırma kararı almıştır. Bu karar ve Beyaz Kitap ile birlikte İngiltere'nin Filistin'deki kontrolü daha da zayıflamış, İngiliz manda yönetimi hızla sona doğru ilerlemiştir³.

Filistin Meselesinin Birleşmiş Milletlere Taşınması

Filistin'de Araplar ile Yahudiler arasındaki çatışmalar II. Dünya Savaşı yıl-

-
- 1 Mim Kemal Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002, s. 56.
 - 2 Berna Süer – Ayşe Ömür Atmaca, *Arap-İsrail Uyuşmazlığı*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2010, s. 31; Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası 1945-1970*, Sevinç Matbaası, Ankara 1972, s. 113.
 - 3 Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 217; Beyaz Kitap'ın İngiliz manda yönetiminin Filistin'de sona ermesine etkisi ile ilgili olarak bkz. Lauren Elise Apter, *Disorderly Decolonization: the White Paper of 1939 and the End of British Rule in Palestine*, The University of Texas at Austin, Doctor of Philosophy, August 2008.

larında sürmüştür. Savaşın ardından bölgeye Yahudi göçü giderek artmıştır. Üstelik Yahudiler, Filistin’de devlet kurmaları için uluslararası alanda ABD tarafından daha güçlü bir şekilde desteklenmeye başlanmıştır. Tüm bunlar bölgedeki çatışmaların daha da şiddetlenmesine neden olmuştur. Filistin’de artan şiddet II. Dünya Savaşı’nın ardından zayıf duruma düşen İngiltere için kontrol edilmez bir kriz haline gelmiştir. Bu nedenle İngiltere pek çok sömürge ve manda idaresinde olduğu gibi Filistin mandasına son vermeye karar vermiştir. Bu kararın alınmasında ABD’nin yönlendirmesi de etkili olmuştur. İngiltere Dışişleri Bakanı Ernest Bevin 18 Şubat 1947’de Filistin meselesini Birleşmiş Milletlere (BM) devretme kararını açıklamıştır. Bu açıklama ile artık BM Filistin’in politik olarak geleceğini belirleyecek kurum haline gelmiştir. Bu açıklamadan hemen sonra, daha İngiltere’nin BM’ye bu konuda resmi başvurusu dahi gerçekleşmeden BM Genel Sekreteri Trygve Lie, BM’nin Filistin meselesinde nasıl bir yol haritası izlemesi gerektiğine dair bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda katılımcılardan Ralph Bunche, BM’nin Filistin meselesini etkin bir şekilde ele alması gerektiğini savunmuş ve özel bir araştırma ekibi kurulması önerisinde bulunmuştur. Araştırma ekibinin kurulmasının ardından bu ekibin başına Genel Sekreter Lie tarafından Bunche atanmıştır. Bunche başkanlığındaki ekip BM’de Filistin meselesi ile ilgili detaylı bilgiler ve geçmişte ortaya atılan çözümlerini içeren beş kalın dosya hazırlamış, böylece BM Filistin meselesinin çözümü için ilk ciddi adımı atmıştır⁴.

Filistin meselesi İngiltere’nin başvurusunun ardından 29 Nisan-15 Mayıs 1947 tarihleri arasında BM Genel Kurulu’nda görüşülmüştür. Görüşmelerin ardından büyük devletlerin dahil olmadığı bir soruşturma komisyonu kurulması ve bunun Filistin’e bizzat giderek bir rapor hazırlamasına karar verilmiş, böylece BM Filistin Özel Komitesi kurulmuştur⁵. Komitenin Filistin ile ilgili raporu 31 Ağustos 1947’de açıklanmıştır. Azınlık ve Çoğunluk Raporu olarak tanımlanan raporlardan Çoğunluk Raporu’na göre Filistin’in aralarında ekonomik birlik bulunan Arap ve Yahudi devleti olarak bölünmesi⁶, Kudüs’ün özel rejim altında ayrı bir varlık olarak BM tarafından yönetilmesi planlanıyordu⁷. Bu öneri oy çokluğu ile kabul edildi. Komisyon üyelerinin bir kısmı tarafından desteklenen, bu nedenle Azınlık Raporu olarak adlandırılan rapor ise Filistin’de merkezi Kudüs olan federal bir Arap-Yahudi devleti kurulmasını öngörüyordu. Raporun yayınlanmasının ardından 10 Kasım 1947’de, ABD ve Sovyetler Birliği, Filistin’in Arap ve Yahudi devleti olarak

4 Elad Ben-Dror, *Ralph Bunche and the Arab-Israeli Conflict Mediation and the UN, 1947-1949*, Translated by Diana File and Lenn Schramm, Routledge, London-New York 2015, s. 11.

5 Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939’dan Günümüze Kadar)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 301.

6 Süer – Atmaca, *a.g.e.*, s. 31; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 21.

7 Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları 1948-1988*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1989, s. 110-113.

taksimine destek verdiklerini açıklamış ardından İngiltere, 1 Ağustos 1948'e kadar Filistin'den çekileceğini duyurmuştur. BM Genel Kurulu 29 Kasım 1947'de Taksim kararı almıştır⁸. BM Taksim kararını uygulamak için Bolivya, Çekoslovakya, Danimarka, Panama ve Filipinler temsilcilerinden oluşan Filistin Komisyonu kurmuştur. I. Arap-İsrail Savaşı'nın başladığı 14 Mayıs 1948'de BM Genel Kurulu, Filistin Komisyonu'nun çalışmalarına son vermiştir. Çünkü I. Arap-İsrail Savaşı ile Taksim planının uygulanamayacağı ortaya çıkmıştır⁹.

Filistin meselesinde bu gelişmeler yaşanırken Türkiye, BM'de Arap ülkelerine destek vermiştir. Arap ülkeleri tarafından BM Genel Kurulu'na sunulan ve Filistin'e bağımsızlık veren karar teklifi, Filistin Özel Komitesi'nin kurulması ve bu konuda hazırlanan raporlar üzerine yapılan görüşmelerde, Türkiye'nin Araplara yönelik desteği sürmüştür. Türkiye, Filistin'in taksim edilmesi kararı alındığında Arap ülkeleri ile birlikte bu karara karşı çıkmıştır. Arap ülkelerinin özellikle büyük devletler tarafından Filistin meselesinde yalnız bırakıldığı bir dönemde verilen bu destek çok önemliydi¹⁰. Bunun yanında Türkiye'nin Taksim kararında Araplara destek vermesinin en önemli sebebi, onlara duyduğu sempatiden ziyade kararın Orta Doğu'da yaratabileceği istikrarsızlıktan duyduğu endişeydi¹¹. CHP iktidarına yakın basın da Taksim kararını uygulanamaz ve Orta Doğu barışını tehlikeye atan bir hamle olarak görüyordu¹². Ancak Filistin meselesinin BM'de yoğun bir şekilde tartışılmaya başlandığı günlerde Türkiye, Batılı ülkelerle güvenlik eksenli stratejik işbirliğine doğru adımlar atmaya başlamıştır. Bu süreçte Türkiye, Arap dünyasından ve BM'de Filistin meselesi ile ilgili olarak Arap tezlerini destekleme politikasından uzaklaşmıştır.

Filistin Uzlaştırma Komisyonu'nun Kurulması

Taksim kararının açıklanmasının ardından Filistin'de Araplar ve Yahudiler arasında artan çatışmalar, kararın uygulanmasının bu şartlar altında imkansız olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum karşısında İngiltere, 15 Mayıs 1948'de Filistin manda yönetimine son vereceğini açıklamış ve aynı gün İsrail devletinin kurulduğu ilan edilmiştir. Arap ülkeleri daha önce aldıkları karar üzerine Filistin'e girmiş ve I. Arap-İsrail Savaşı başlamıştır¹³.

14 Mayıs 1948'de BM Genel Kurulu, Filistin Komisyonu'nun çalışmalarına son vermesinin ardından BM Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesi bir arabulucu

8 Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, s. 21.

9 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 96.

10 Türkkaya Ataöv, "The Palestine Question and Turkey", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Vol. 34 (1979), s. 21.

11 Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, s. 21-22.

12 *Ulus*, 7 Şubat 1948.

13 Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

seçme kararı almıştır. İsveç Kralı'nın yeğeni ve İsveç Kızıllaç Teşkilatı'nın Başkanı Kont Folke Bernadotte, Güvenlik Konseyi tarafından 20 Mayıs 1948'de BM Filistin Arabulucusu seçilmiştir¹⁴. BM tarafından atanan arabulucu Bernadotte, Filistin meselesine çözüm bulunması ve mültecilere yardımın düzenlenmesi konusunda Genel Kurul'a karşı sorumlu kılınmıştır¹⁵.

Bernadotte, çalışmalarına başladığı günlerde İsrail, BM Güvenlik Konseyi'ne Arap ülkelerinin saldırılarını durdurması için şikâyetinde bulunmuş, ABD'nin de desteğiyle Güvenlik Konseyi 22 Mayıs 1948'de taraflara 36 saat içinde ateşkes yapma çağrısını içeren bir karar almıştır¹⁶. Bu çağrı 29 Mayıs ve 1 Haziran tarihlerinde BM Güvenlik Konseyi tarafından yinelenmiştir. Bernadotte'nin, 8 Haziran 1948'de Arap ülkeleri ve İsrail'e sunduğu 9 maddelik ateşkes çağrısı başarıya ulaşmış ve aynı gün ateşkes sağlanmıştır¹⁷. 11 Haziran-9 Temmuz 1948 tarihleri arasında devam eden müzakereler sonunda Bernadotte, önemli başarılar elde ederek BM'nin, durumu geçici de olsa kontrol altına almasını sağlamıştır¹⁸.

Bernadotte, bu süreçte taraflara, 29 Kasım 1947 tarihli BM Taksim Planı'nı değiştiren bir anlaşma tasarısı sunmuştur. Fransa ve İngiltere tarafından kabul gören plan İsrail devletinin tanınmasını ve bazı toprak düzenlemelerini içeriyordu. Filistin'i Ürdün ile birleştirmeyi tasarlayan ve Kral Abdullah'ın görüşleri ile paralel olan tasarı, hem Araplar hem Yahudiler tarafından reddedilmiştir¹⁹. Yapılan ateşkesin süresi daha dolmadan 8 Temmuz 1948'de Arap orduları ile İsrail arasında yeniden çatışma başlamıştır. Bunun üzerine BM Güvenlik Konseyi, taraflara üç gün içinde çatışmalara son vermelerini, aksi takdirde barışın ihlal edildiği gerekçesiyle harekete geçeceğini bildirmiştir. Çatışan taraflar 17 Temmuz 1948'de yeniden ateşkesi kabul ettiklerini açıklamışlar, ancak bu ateşkes de başarılı olmamıştır²⁰. Bu esnada Bernadotte, 17 Eylül 1948'de Kudüs'te Yahudi terör örgütü Stern tarafından öldürülmüştür. Bernadotte'nin ölümü üzerine yardımcısı Ralph Bunche bu göreve getirilmiştir²¹.

Bernadotte ölmeden sadece bir gün önce BM'ye sunduğu raporla bir uzlaşma planı ortaya koymuştur. Planda İsrail devletinin varlığının kabul edilmesi, Kudüs'ün özel bir statüsünün olması, Filistinli mültecilerin geri dönmesinin yanında Filistin meselesi için bir uzlaştırma komisyonu kurulması teklif edilmiştir²². Bernadotte'nin

14 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 96.

15 J. C. Hurewitz, "The United Nations Conciliation Commission for Palestine: Establishment and Definition of Functions", *International Organization*, Vol. 7, No. 4, Nov. 1953, s. 483.

16 Hurewitz, *a.g.m.*, s.483.

17 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 96.

18 Hurewitz, *a.g.m.*, s.484.

19 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 97.

20 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 98.

21 Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 24-25.

22 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 98.

Stern tarafından hedef alınmasında, hazırladığı raporda Negev'in Araplara verilmesi ve Filistin'in Ürdün'e katılması gibi İsrail'in itiraz ettiği noktaları içermesi etkili olmuştur²³. Bernadotte'nin planının açıklanmasının ardından 22 Eylül 1948'de Şam'da toplanan Arap Yüksek Komitesi tarafından Filistin Hükümeti'nin kurulduğu ilan edilmiştir²⁴.

Bernadotte'nin BM'ye sunduğu rapor ve plan 15 Ekim-14 Aralık 1948 tarihleri arasında görüşülmüştür. BM Siyasi Komitesi'nde yapılan görüşmelerde öncelikle Bernadotte'nin Filistin'in Arap kesiminin Ürdün'e katılması önerisi reddedilmiştir²⁵. Bernadotte'nin önerileri İngiltere temsilcisi tarafından önerilen ciddi değişikliklerle Genel Kurul gündemine getirilmiştir. İngiltere, Araplar ile Yahudiler arasında doğrudan müzakerelerin bu aşamada sonuca varmasının pek mümkün olmadığını düşünüyordu. Bunche de Genel Kurul'da yaptığı konuşmada Filistin meselesine çözüm bulma sürecinde bazı noktaların esas alınması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bunche'ye göre çözüm için İsrail, BM üyeliğine alınmalı, BM çözüm için taraflara güçlü bir çağrıda bulunmalıydı. Ayrıca görüşmeler bir uzlaştırma komisyonu aracılığı ile yürütülmeliydi. Bunun yanında Bunche'ye göre mutabakata varılan sınırlar ile ilgili olarak uluslararası garanti sağlanmalı, Arap mültecilere geri dönüş ve tazminat hakkı verilmeli, Kudüs'e uluslararası statü kazandırılmalıydı²⁶.

BM Siyasi Komitesi 2 Aralık 1948'de üç ülkeden oluşan bir uzlaştırma komisyonu oluşturulmasına karar vermiştir²⁷. Böylece Filistin sorununa çözüm için arabulucu bir ofis oluşturulmuş oldu. Sovyetler Birliği ve doğu bloğu ülkeleri, oluşturulan yeni komisyon ile Batılı ülkelerin Orta Doğu'daki baskısının artacağını düşünüyorlardı. Bu nedenle komisyonun kurulmasını reddettiler²⁸. Arap ülkeleri, Bernadotte Planını esas aldığı ve bu planın da Taksim planına aykırı olduğu gerekçesi ile Uzlaştırma Komisyonu'nun kurulmasını reddettiler. Oylama yapılırken Suriye'nin, Filistin meselesini Milletlerarası Adalet Divanına götürme girişimi başarısız olmuştur²⁹.

Uzlaştırma Komisyonu'nun kurulmasına ilişkin kararı Arap ülkeleri tamamen reddederken İsrail ise kısmen kabul etmiştir³⁰. 7 Aralık 1948'de gerçekleşen

23 *Cumhuriyet*, 14 Ocak 1949.

24 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 98.

25 *The Scotsman*, 4 Aralık 1948.

26 *The Manchester Guardian*, 26 Kasım 1948.

27 *Ayn Tarihi*, 2 Aralık 1948; William Hartley Clark, *The United Nations Peace Missions in Palestine*, New York University Doctor of Philosophy, New York 1960, s. 195.

28 *The Washington Post*, 4 Aralık 1948; Clark, *a.g.e.*, s. 195.

29 *Ayn Tarihi*, 2 Aralık 1948; Clark, *a.g.e.*, s. 195; *The Yearbook of the United Nations 1947-1948*, Department of Public Information Lake Success New York 1949, s.442.

30 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 99. Karar için bkz. 194 (III). Palestine -- Progress Report of the United Nations Mediator, A/RES/194 (III), 11 December 1948, <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf>. (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2018).

toplantıda kurulacak Uzlaştırma Komisyonu'nun üye sayısının üçten beşe çıkarılması yönündeki Polonya'nın teklifi reddedilmiştir³¹. Genel Kurul'da Filistin Uzlaştırma Komisyonu'nun kurulması için teklif geldiğinde 15 red, 8 çekimser, 35 evet oyu ile komisyon kurulmuştur. Oylamada Arap ülkeleri, Slav ülkeleri ve Küba red oyu kullanırken, Bolivya, İngiltere, Şili, Korsika, Guatemala, Hindistan, İran ve Meksika çekimser oy kullanmıştır³².

BM Genel Kurulu'nda 11 Aralık 1948'de alınan 194/3 no.lu kararın diğer bölümlerine göre Kudüs, sınırlar, güneyde Beytullahim ve kuzeyde Nasiriye'yi içine alacak şekilde çok geniş tutularak ayrı bir varlık olarak askersiz hale getirilmekte ve BM gözetimine bırakılmaktaydı. Ayrıca Filistinli mültecilerle ilgili olarak "komşuları ile barış içinde yaşamak isteyen" mültecilerin evlerine dönmelerinin sağlanması ve dönmek istemeyenlerin de, kayıpları ile zararlarının ödenmesi öngörülmüştü³³.

Uzlaştırma Komisyonu'nun kurulması, BM Genel Kurulu'nun 1948 sonbaharından itibaren uluslararası meselelerle ilgili temel yaklaşımı olan arabulucular tayin etmenin bir diğer örneğiydi³⁴. Kararın ardından BM Güvenlik Konseyi daimi 5 üyesi toplanarak komisyona üye olacak üç devleti belirlemek için çalışmalara başlamıştır. Karar tasarisına göre, BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyelerinin komisyona üye olacak ülkeler konusunda teklifte bulunması, ardından bu teklifin Genel Kurul'un onayına sunulması öngörülmüştü. Komisyona üye olan devletlerin en kısa zamanda göreve başlaması bekleniyordu³⁵. Bütün bunların ardından BM Filistin Uzlaştırma Komisyonu'na ABD, Fransa ve Türkiye seçildi³⁶. Bu üç devletin tercih edilmesinde ABD'nin İsrail yanlısı, Fransa'nın tarafsız tutumu, Türkiye'nin ise Arap yanlısı olması etkili oldu. Böylece komisyon çalışmalarının daha verimli ve tarafsız bir şekilde yürütülmesi planlandı³⁷. Genel Kurul, Uzlaşma Komisyonu'na ilk görevi Kudüs ve mülteciler hakkında verdi³⁸.

Uzlaşma Komisyonu'nun kurulması ile ilgili karar pek çok ülke tarafından İsrail'in zaferi olarak değerlendirildi. Çünkü İsrail, Bernadotte'nin planının tamamen ortadan kalkmasından endişe duyuyordu. Kararda İsrail'in BM'ye kabul edilmesi ile ilgili bir madde yer almamasına rağmen metinde kullanılan "Yahudi Devleti" kavramı dolaylı bir tanıma anlamına geliyordu³⁹. Uzlaştırma Komisyonu'nun kurulması için yürütülen görüşmeler esnasında İsrail, bazı şartlarla ko-

31 Clark, *a.g.e.*, s. 198; Hurewitz, *a.g.m.*, s. 490-491.

32 *Ayn Tarihi*, 7 Aralık 1948.

33 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 99.

34 Hurewitz, *a.g.m.*, s. 483.

35 *New York Times*, 12 Aralık 1948.

36 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 99.

37 *Türk Dış Politikası*, ed. Baskın Oran, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 639-640.

38 *Ayn Tarihi*, 7 Aralık 1948.

39 *New York Times*, 4 Aralık 1948.

misyonu destek vereceğini açıklamıştır. İsrail Dışişleri Bakanı Moshe Shertok, hükümetinin, kurulan komisyon ile çalışmak konusunda oldukça istekli olduğunu belirtmiş, ancak İsrail'in Arap ülkeleri ile eşit şartlarda BM'ye kabul edilmesi, Uzlaştırma Komisyonu'nun arabuluculuk dışında idari bir görev üstlenmemesi ve komisyonun en az 5 üyeden oluşması durumunda işbirliğine hazır olduklarını açıklamıştır⁴⁰. İsrail'in BM üyeliği hemen gerçekleşmedi. Ancak Uzlaştırma Komisyonu'nun kurulduğu günlerde BM'deki en önemli tartışmalardan biri İsrail'in BM'ye üyeliği konusu oldu. Bazı gazeteler İsrail'in BM'ye üyeliğinin uzamasının Uzlaştırma Komisyonu'nun işini zorlaştıracağı ve sorunun BM'de değil Filistin'de çözüleceği kanaatindeydi⁴¹.

Uzlaştırma Komisyonu'nda Türkiye'yi Hüseyin Cahit Yalçın, ABD'yi Mark Ethridge ve Paul Porter, Fransa'yı Claude de Boissagner temsil etti. Yalçın, tecrübeli bir Türk parlamenter aynı zamanda yarı resmi Ulus gazetesinin baş editörüydü. ABD'yi temsil eden Mark Ethridge, BM Güvenlik Konseyi'nde Balkan Komitesi'nde görevliyken, Paul Porter Yunanistan'daki ABD Yardım Misyonunun başındaydı. Claude de Boissagner ise Milletler Cemiyeti'nde önemli tecrübeler edinmiş Fransız bir diplomattı. Uzlaştırma Komisyonu sekreterliğini ise Pablo Azcarate yaptı. Uzlaştırma Komisyonu danışman kadrosu ve imkanları ile kendi kendine yetecek büyüklükteydi. Üç hükümet seçilen delegelerini yakından takip etti. Uzlaşma Komisyonu'nun üyeleri başlangıçta başkentleri ile sürekli temas halinde oldular. ABD görüşmelerin çeşitli aşamalarında özel delegeler yolladı. ABD başlangıçta özel temsilci olarak Joseph Keenan ile komisyonda temsil edilirken, kısa süre sonra onu geri çağırılmış ve bu görev ABD'nin BM Daimi Temsilcisi tarafından yürütülmüştür⁴².

Türkiye'nin Uzlaştırma Komisyonu Üyeliği

İsrail'in BM tarafından yapılan ateşkes çağrılarına uymadığı bir dönemde kurulan Uzlaştırma Komisyonu'nda⁴³ Hüseyin Cahit Yalçın 3 Ocak 1949'da Bakanlar Kurulu kararıyla Türkiye Delegesi olarak görevlendirilmiştir⁴⁴. Yalçın'a danışman olarak Dışişleri Bakanlığı'ndan Tarık Emin Yenisey ve Orhan Eralp verilmiştir. Türkiye'den giden delegelerin büro, haberleşme, kırtasiye, otomobil gibi giderlerinin BM tarafından karşılanmaması durumunda bu masrafların Dışişleri Bakanlığı tarafından tahsisi kararlaştırılmış⁴⁵, daha sonra bu gider kalemlerine heyet tarafından verilen resmi yemekler de eklenmiştir⁴⁶.

40 *The Times of India*, 3 Aralık 1948

41 *Ayn Tarihi*, 18 Aralık 1948.

42 Clark, *a.g.e.*, s. 98-200.

43 *Ayn Tarihi*, 27 Ocak 1949.

44 BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 118-87-1, 3 Ocak 1949.

45 BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 118-87-3, 8 Ocak 1949.

46 BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 119-46-7, 13 Haziran 1949.

Uzlaştırma Komisyonu'na delege olarak atanan Yalçın, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün yakın arkadaşı ve milliyetçi kimliği ile bilinen bir aydıydı. Sovyetler Birliği hakkında 1945-1946 yıllarında yazdığı makalelerle oldukça ses getiren, korkusuz bir isimdi. Genellikle İstanbul'da olmasına rağmen TBMM'de en etkili milletvekillerinden biriydi⁴⁷. Yalçın, aynı zamanda CHP iktidarına yakınlığı ile bilinen katı bir antikomünistti. İsrail ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiden rahatsızlık duyuyordu. Ancak bu rahatsızlığı görevini tarafsız bir şekilde yerine getirmesine engel olmadı. Üstelik Yalçın, komisyon üyeliğinin ardından İsrail Başbakanı Ben Gurion'a yaptığı ziyarette İsrail'in komünizm taraftarı olmadığını gördü⁴⁸. Yalçın, bu ziyaretin ardından Uzlaşma Komisyonu'nun da yürüttüğü çalışmalarla ilgili bir rapor hazırlamış ve Mart 1949'da bunu İnönü'ye sunmuştur. Raporda Yalçın, İsrail'in bir an önce tanınmasını tavsiye etmiştir⁴⁹. Yalçın'ın bu faaliyetleri Arapların gözünden kaçmamış ve Arap basını tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Mısır'da yayınlan El Mısri Gazetesi Yalçın'ı Yahudilere yardım etmek konusunda Yahudi temsilcilerinden daha fazla gayret göstermekle suçlamıştır⁵⁰.

Türkiye'nin Uzlaştırma Komisyonu'na üye olması İngiltere tarafından desteklenmiştir. Dışişleri Bakanı Ernest Bevin ile 11 Ocak 1949'da görüşen Türkiye'nin Londra Büyükelçisi, İngiltere'nin Filistin meselesinde son birkaç ayda meydana gelen gelişmeler hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istemiştir. Bu görüşmede Bevin, Türkiye'nin Uzlaştırma Komisyonu'na üye olmasından duyduğu memnuniyeti açık bir şekilde ifade etmiş; komisyonun çalışmalarına hız vermesinin önemine dikkat çekmiştir. Türk Büyükelçi bu görüşmede Bevin'e Filistin meselesinde İngiltere ile ABD arasındaki görüş ayrılıklarını sormuştur⁵¹.

Türk basınında, Uzlaştırma Komisyonu'nun kurulmasının ardından yapılan bazı değerlendirmeler, komisyonun başarısı konusunda ilk günlerden itibaren bazı kaygıların olduğunu bize göstermektedir. Örneğin Ömer Rıza Doğrul, makalesinde Uzlaştırma Komisyonu'nun, Kudüs'ün BM yönetiminde uluslararası yönetim altına alınması teklifinin, Kudüs'ü işgal etmiş bulunan Ürdün ve İsrail tarafından şiddetle eleştirildiğine, BM'nin kutsal mekanların uluslararası yönetim altına alınması kararını zorla uygulama hakkına sahip olduğuna; ancak BM'nin silahlı kuvveti bulunmadığına, bu nedenle yeni bir plan hazırlanmasının zorunluluk olduğuna dikkate çekmiştir⁵².

47 NA, FO, 424/289/R11929/1012/, 16 Aralık 1949.

48 *Türk Dış Politikası*, s. 639-640.

49 Aiel Liél – Can Yirik, *Türkiye-İsrail İlişkileri*, İstanbul Kültür Üniversitesi, Global Political Trends Center, İstanbul 2010, s. 16; Gencer Özcan, *Türkiye İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: "Güvenliğin Ötesi"*, TESEV Yayınları, İstanbul 2005, s. 15.

50 Kürkçüoğlu, s. 30-31.

51 NA, FO, 424/289/E592/1017/31G, 11 Ocak 1949.

52 *Aydın Tarihi*, 3 Aralık 1948.

Türkiye, Uzlaştırma Komisyonu'nun kuruluşuna itiraz eden Arap ülkelerinin yanında hareket etmeyerek artık Filistin meselesinde Arap ülkelerinin tezlerinden uzaklaştığını göstermiştir. Komisyon çalışmaları boyunca da Türkiye, Arapları destekleyen tutumdan hızla uzaklaşarak tarafsız bir siyaset izlemeyi sürdürmüştür⁵³. Türkiye'nin Filistin meselesindeki politikasındaki değişimde, Batılı ülkeler ile kurulan stratejik işbirliği kadar, I. Arap-İsrail Savaşı'nın başlaması ve yeni kurulan İsrail Devleti'nin Araplara karşı askeri üstünlük sağlaması rol oynamıştır. Türkiye'nin İsrail'e bakışını etkileyen en önemli unsurlardan biri İsrail'in askeri gücü olmuştur. Arapların I. Arap-İsrail Savaşı'nda gösterdikleri zayıflık, İsrail'in ortaya koyduğu başarı, Türkiye'de İsrail'e yönelik bir hayranlık oluşmasında etkili olmuştur⁵⁴. Türkiye'nin Uzlaştırma Komisyonu'na üye olması, aynı zamanda Filistin meselesinde Arap tezlerinden uzaklaşmanın ilk somut göstergesi olmuştur⁵⁵.

Lozan Konferansı

Uzlaştırma Komisyonu, Türkiye Temsilcisi Hüseyin Cahit Yalçın, Fransa Temsilcisi Claude de Boisanger ve ABD temsilcisi adına ABD'nin Bern elçisi Vincentdan'dan oluşan üyeleri ile 17 Ocak 1949'da Cenevre'de Milletler Sarayı'nda ilk toplantısını yapmıştır⁵⁶. Toplantıya başlamadan önce Filistin'e barış gelmesi için hayatını feda eden Kont Bernadotte anılmıştır. Uzlaştırma Komisyonu çalışmalar esnasında başkanlık görevinin dönüşümlü yapılmasına karar vermiş, ilk olarak bu göreve Türkiye'yi komisyonda temsil eden Yalçın getirilmiştir. Ardından Uzlaştırma Komisyonu, BM'de alınan karar uyarınca resmi merkezini Kudüs'te kurmak için 24 Ocak 1949'da çalışmalara başlamıştır. Ayrıca komisyon başkanının gerekli oldukça çalışmalar hakkında tebliğler yayınlaması kararlaştırılmıştır⁵⁷. Kudüs'teki büro ise İsrail ve Araplar tarafından bölünmüş olan şehirde Hükümet Binası'nda açılmıştır. Bina çatışmalarda ağır hasar görmüş bir binaydı. Bu nedenle bu iş için pek de uygun değildi. Yine de Uzlaştırma Komisyonu'nun resmi çalışmalarını yürütebileceği bir odası vardı⁵⁸. Kudüs'ün, Uzlaştırma Komisyonu tarafından merkez olarak seçilmesi tesadüfi değildi. BM, Bernadotte'nin öldürülmesine tepki olarak burayı seçmiştir. Kudüs'teki ofis BM güçleri tarafından korunacaktı. Katipler de dahil olmak üzere 87 kişi buradaki ofiste istihdam edildi⁵⁹.

BM Güvenlik Konseyi'nin 29 Aralık 1948'de taraflara ateşkes çağrısında bulunmasının ardından Mısır ve İsrail arasındaki çatışmalar durmuş ve iki taraf 13

53 *Türk Dış Politikası*, s. 639-640.

54 Amicam Nachmani, *Israel, Turkey and Greece - Uneasy Relations in the East Mediterranean*, Taylor & Francis e-Library, Londra 2005, s. 6.

55 Özcan, *a.g.e.*, s. 12.

56 *Ayin Tarihi*, 20 Ocak 1949.

57 *Ayin Tarihi*, 20 Ocak 1949.

58 Clark, *a.g.e.*, s. 203; *New York Times*, 28 Ocak 1949, s. 6.

59 Clark, *a.g.e.*, s. 200; Hurewitz, *a.g.m.*, s. 492-493.

Ocak 1949'da Rodos'ta Ralph Bunche aracılığıyla mütareke görüşmelerine başlamıştır. Önce Mısır ardından Ürdün, Lübnan ve Suriye ile İsrail arasında mütareke anlaşması yapılmıştır⁶⁰. Rodos'taki mütareke görüşmeleri sonrası taraflar mütareke hattı belirlemişler; ancak bunun ülke sınırı olmayacağını ve saldırgan eylemlerden uzak duracaklarını kabul etmişlerdir⁶¹.

Arap ülkeleri ile İsrail arasında mütareke görüşmeleri devam ederken Uzlaştırma Komisyonu Bernadotte'nin yöntemini izleyerek Arap ülkeleri başkentlerinde doğrudan görüşmeler yapmıştır. Uzlaştırma Komisyonu Türkiye temsilcisi Yalçın, 27 Ocak 1949'da Tel Aviv'e gitmiş, oradan Kudüs'e geçmiştir⁶². Yalçın ve Fransa Temsilcisi Boisanger, 7 Şubat 1949'da Eriha'ya giderek buradaki mülteci kampını ziyaret etmişlerdir. Komisyon üyeleri 20 Şubat'ta ise Amman'a geçmişlerdir⁶³. Ayrıca aynı Uzlaştırma Komisyonu 8 Şubat 1949'da İsrail Dışişleri Bakanı Moche Shertok ile Arap mülteciler meselesini görüşmüştür⁶⁴. 21 Mart 1949'da ise Beyrut'ta Mısır, Ürdün, Lübnan, Suriye temsilcileri ile yapılan görüşmenin ardından görüşmelerin iki taraf için de tarafsız bir yer olarak Lozan'da yapılması kararı alınmıştır⁶⁵.

Lozan'a gelindiğinde Araplar ve İsrail arasında mütareke yapılmıştı; ancak her iki taraf da yapılan mütareke anlaşmalarını farklı şekilde yorumluyordu. Uzlaştırma Komisyonu'nun görevi bu farklı yorumları bağdaştırmak, ardından bir barış anlaşması yapılmasını sağlamaktı⁶⁶. Bu nedenle Lozan'da yapılacak konferans öncesinde Beyrut'ta yapılacak görüşmeler büyük önem taşıyordu. Görüşmelerde Arap ülkelerini, Yüksek Arap Komitesi Başkanı sıfatıyla Eski Kudüs Müftüsü Hacı Emin El Hüseyin temsil etmiştir⁶⁷. 22 Mart 1949'da Arap liderler ile Uzlaştırma Komisyonu arasında Beyrut'ta gerçekleşen konferans iyimser bir atmosferde başlamıştır. Fransız Delegeşi Claude Boissanger'in konuşması ile açılan konferansta, Arap temsilciler, mültecilerin yerlerine iadesi konusunda ısrarcı davranınca konferansın ana gündemi Arap mülteciler olmuştur⁶⁸. Uzlaştırma Komisyonu, Avrupa'da İsrail ile bir barış konferansı yapmayı önermiş; fakat Arap ülkelerinin temsilcileri bu teklifi hemen reddetmiştir. Arap temsilciler Uzlaştırma Komisyonu ile sadece mülteciler meselesini konuşacaklarını, bu konu halledilmeden İsrail ile barış görüşmelerine

60 Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, s. 25-28.

61 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 101.

62 *Ayin Tarihi*, 27 Ocak 1949.

63 *Ayin Tarihi*, 20 Şubat 1949.

64 *Ayin Tarihi*, 8 Şubat 1949.

65 Clark, *a.g.e.*, s. 203.

66 Recep Öztürk, *Batı Faktörünün Etkisinde Türkiye-İsrail İlişkilerinin Politikası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 24.

67 *Ayin Tarihi*, 8 Mart 1949., The Palestine Post, 7 Nisan 1949.

68 *Ayin Tarihi*, 22 Mart 1949.

başlamayacaklarını açıklamışlardır⁶⁹. Kısa süre sonra Araplar bu ısrarcı tutumlarını bir kenara bırakarak Beyrut'taki görüşmelerde faydacı ve esnek bir diplomasi izlemişlerdir. Uzlaştırma Komisyonu da Lozan'da yapmayı düşündüğü konferans öncesi İsrail'i ilke olarak mültecilerin geri dönmelerine ikna etmeye çalışmıştır. Ancak İsrail, bu konunun yapılacak barış anlaşmasının bir parçası olduğunu söyleyerek geri adım atmamıştır. Irak hariç Mısır, Ürdün, Lübnan ve Suriye, mültecilerin geri dönüşü konusundaki katı tutumlarını biraz gevşetince Lozan'da yapılacak konferansın önü açılmıştır⁷⁰.

Uzlaştırma Komisyonu, Arap ülkelerinin temsilcileri ile görüşmelerini tamamlamasının ardından başta mülteciler meselesi ve diğer konular ile ilgili 27 Nisan 1949'da Lozan'da bir konferans düzenlemiştir. Komisyon, toplantının amacının; Arap ve İsrail tarafı ile yapılacak görüşmeler sonrası Filistin meselesine kesin bir çözüm getirmek ve kalıcı bir barış sağlamak olduğunu belirtmiştir. Komisyon sözcüsü, Lozan'ın uzlaşma görüşmeleri için büyük bir fırsat olduğunu, iki tarafın da Uzlaşma Komisyonu ile işbirliği yapmak konusunda isteklerini açık bir şekilde ifade ettiklerini hatırlatmıştır⁷¹.

Araplar, Uzlaştırma Komisyonu ile yürütülen müzakerelere herhangi bir sıfat vermezken; İsrail bu görüşmeleri "barış konferansı olmasa bile bir mütareke sonrası konferansı" olarak adlandırmıştır⁷². Arap ülkeleri İsrail ile doğrudan görüşmemek kararını inatla ve uyum içinde Lozan'da da tekrarlamışlardır. Bu nedenle Lozan'da Uzlaştırma Komisyonu iki taraf ile ayrı ayrı görüşmüştür. Ancak Arap ve İsrail delegeleri Lozan'da aynı otelde kalmışlardır. Bu esnada gizli bir şekilde gayri resmi olarak doğrudan bazı görüşmeler yapılmıştır⁷³. Lozan'da I. Arap-İsrail Savaşı sonrası ortaya çıkan üç temel problem; 1) Arap mülteciler sorunu, 2) Kudüs'ün statüsü, 3) Savaş sonrası sınırların çizilmesi meselesi konuşulmuştur⁷⁴.

Bu konular içinde özellikle mülteciler sorunu büyük önem taşıyordu. Çünkü Uzlaştırma Komisyonu kurulurken alınan kararın 11. paragrafı yurtlarına dönüp "komşuları ile barış içinde yaşamak isteyen" mültecilerin yurtlarına dönmelerinin sağlanması ile ilgiliydi. Bu nedenle Mayıs - Temmuz 1949'da Lozan'da yürütülen Arap-İsrail görüşmelerinde mülteciler meselesi üzerinde ısrarla duruldu⁷⁵. 12 Mayıs 1948'den itibaren komisyon tüm dikkatini iki tarafın kabul edebileceği bir protokol

69 *Ayın Tarihi*, 25 Mart 1949.

70 Saadia Touval, *The Peace Brokers Mediators in the Arab-İsraili Conflict 1948-1979*, Princeton Üniverstiy Press, Princeton 1982, s. 76-82.

71 *The Times of India*, 30 Temmuz 1949.

72 *Ayın Tarihi*, 3 Mayıs 1949.

73 Clark, *a.g.e.*, s. 205-206; Touval, *a.g.e.*, s. 83.

74 Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 25-28.

75 Terry M. Rempel, "The United Nations Conciliation Commission for Palestine, Protection, and a Durable Solution for Palestinian Refugees", *BADIL*, Issue No. 5, June 2000, s. 3.

hazırlama üzerine verdi. 1947 tarihli Taksim Planı çıkış noktası alınarak hazırlanan Lozan Protokolü, Uzlaştırma Komisyonu'nun en önemli başarısı oldu. Arap ülkeleri Filistin'in paylaşılmasını temel prensipleri olarak kabul ettiler. Ancak Araplar bu protokole dayanarak mültecilerin hemen yerlerine dönmesi gerektiğini söylerken, İsrail ise bunu savaş ile kazandığı toprakları protokole dayanarak iade etmemek için gerekçe gördü⁷⁶. Mısır bu karar üzerine ülkesindeki mültecileri küçük gruplar halinde hava yolu ile Kudüs'e dahi göndermeye başlamıştır⁷⁷.

İki ay süren müzakereler, mülteciler meselesi nedeniyle çıkmaza girdi ve 25 Haziran 1949'da görüşmeler kesintiye uğradı. Konferansın başarısızlıkla sonuçlanmasında İsrail'in tutumu belirleyici oldu. Çünkü İsrail masanın karşısında bir Arap delegasyonunu reddediyor, Arap ülkeleri ile ayrı ayrı anlaşmalar yapmak istiyordu⁷⁸. Bu arada Arabulucu Bunche 27 Temmuz 1949'da Güvenlik Konseyi'ne sunduğu raporda I. Arap-İsrail Savaşı'nın askeri aşamasının sona erdiğini duyurdu⁷⁹.

Lozan'da İsrail, mültecilerin geri dönmesi konusunda ABD ve Batılı ülkelerin yönlendirmesiyle bazı adımlar attı. İsrail mülteciler meselesinin çözümü için öncelikle toprak meselesinin çözümünü istedi. Arap ülkeleri İsrail ile barış yapmak anlamına gelen bu şartı kabul etmediler. İsrail bu defa 100.000 mülteciyi kabul edebileceğini; ancak bunun için geri kalan mültecilerin, Arap ülkeleri tarafından kabul edilmesini şart koştu. İsrail açık bir şekilde güvenlik ve ekonomik sosyal sorunlar nedeniyle sınırlı sayıda da olsa mülteciyi kabul edeceğini açıkladı. Ancak Araplar bu öneriyi reddettiler. Lozan Konferansı'nın ardından Uzlaştırma Komisyonu tarafından BM Genel Kurulu'na sunulan rapor ile 8 Aralık 1949'da 302/4 sayılı karar alındı. Mülteciler konusunda alınan 22 maddelik karar ile Filistinli mültecilere 1950 yılı için 33.700.000 dolarlık yardım yapılması karara bağlandı. Ayrıca İsrail'e mülteciler konusunda 11 Aralık 1948'de alınan karar hatırlatılarak buna uyması istendi. Bunun yanında BM Filistinli Mültecilere Yardım Teşkilatı kuruldu⁸⁰.

BM Filistinli Mültecilere Yardım Teşkilatı, Lozan görüşmelerinin çıkmaza girdiğinin anlaşılması üzerine ABD'nin girişimiyle kurulmuştur. Teşkilat, Uzlaştırma Komisyonu'nun bir alt birimi olarak kurulmasına rağmen çalışmalarını ondan bağımsız yürüttü. Bölgenin ekonomik kalkınmasıyla ilgili bir program hazırladı. Aslında teşkilat hem çalışma şekli hem de raporları ile artık mültecilerin Filistin'e kitlesel bir dönüşünün mümkün olmadığını, mülteci probleminin ancak Arap ülke-

76 Clark, *a.g.e.*, s. 205-206; Touval, *a.g.e.*, s. 83.

77 *Milliyet*, 24 Mayıs 1950.

78 Öztürk, *a.g.e.*, s. 24.

79 Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 25-28.

80 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 107-108; Touval, *a.g.e.*, s. 83.

lerinde mültecilerin yeniden hayat kurması ile çözüleceği yönündeki Uzlaştırma Komisyonu'nun görüşünü yansıtıyordu⁸¹. Tüm bu gelişmeler yaşanırken, İsrail parlamentosu 19 Aralık 1949'da Kudüs'ü başkent ilan etti⁸².

Uzlaştırma Komisyonu'nun Lozan'da yapacağı toplantıda Türkiye'yi Yalçın ve danışman olarak da Orhan Eralp temsil etmiştir⁸³. Ayrıca 23 Ağustos 1949'da komisyona bağlı olarak Orta Şark İktisadi Tetkik Heyeti kurulmuştur. Başkan ve killiğine Bayındırlık Bakanlığı Elektrik İşleri Etüt Dairesi Umum Müdürü Cemil Gökçen, Bakanlar Kurulu kararıyla atanmıştır⁸⁴. Uzlaştırma Komisyonu'na bağlı olarak kurulan Filistin Mültecileri İstişare Komisyonu'na ise İstanbul Milletvekili Refet Bele getirilmiştir. Bele bu göreve 22 Şubat 1961'e kadar devam etmiş, onun ardından Şahap Gürler bu göreve atanmıştır⁸⁵.

Uzlaştırma Komisyonu'nun Arap-İsrail anlaşmazlığına son vermek için ilk yılında yaptığı çalışmalar Türk basını tarafından da ilgi ile takip edilmiştir. Gazeteci Asım Us'a göre Araplar, BM Güvenlik Konseyi'nin ateşkes çağrısına uyararak ve Uzlaşma Komisyonu ile temasa geçerek daha fazla kan dökülmesini istemediklerini göstermişlerdi. Us, 7 Ocak 1949'daki yazısında artık kangren haline dönüşen bu meselenin Uzlaştırma Komisyonu tarafından çözülmesinin sadece Orta Doğu değil dünya barışına önemli bir hizmet olduğunu belirtmiştir⁸⁶.

Uzlaştırma Komisyonu'nun çalışmaları devam ederken Türkiye'nin İsrail'i tanıması gündeme gelmiştir. Aslında İsrail Devleti'nin kurulduğu günlerde Türk basınında İsrail'e yönelik bakış açısında önemli değişimler kendini yavaş yavaş göstermeye başlamıştır. Basında iki tarafın en kısa zamanda uzlaşmasını tavsiye eden yazılarda Araplardan "kardeşlerimiz" diye söz edilirken, İsrail'den "Yahudi dostlarımız" diye bahsediliyordu⁸⁷. Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak, France Presse 17 Şubat 1949'da verdiği demeçte Uzlaştırma Komisyonu'nda ABD, Fransa ve Türkiye'nin birer temsilci ile görev yaptığını ve üç ülkenin Filistin meselesinin çözümünde özel ve ortak sorumluluk taşıdığına dikkat çekmiştir. İsrail'in Türkiye tarafından ne za-

81 Touval, *a.g.e.*, s. 84. *Milliyet*, 24 Mayıs 1950.

82 Alptekin Dursunoğlu, *Stratejik İttifak Türkiye-İsrail İlişkilerinin Öyküsü*, Anka Yayınları, İstanbul 2000, s. 32.

83 BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 121-95-15, 13 Ocak 1950.

84 BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 126-66-14, 23 Ağustos 1949.

85 Ceyhan Demirkollu, *1948-1983 Dönemi Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa 2016, s. 57-58; BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 122-2-5, 8 Nisan 1950; BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 158-43-19, 22 Şubat 1961.

86 *Ayin Tarihi*, 7 Ocak 1949; *Yeni Gazete*, 7 Ocak 1949. BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 122-2-5, 8 Nisan 1950; BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 158-43-19, 22 Şubat 1961.

87 Mücahit Düzgün, *Türk Kamuoyunda İsrail 1948-1973*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006, s. 170-172; *Ulus*, 15 Mayıs 1948.

man tanınacağı ile ilgili soruya Sadak, Türkiye'nin Uzlaştırma Komisyonu'ndaki görevi devam ederken bu yönde adım atmayacağını, bunun hem Araplar hem İsrail için daha faydalı olacağını söylemiştir. Sadak ayrıca kendisine İsrail Devleti'nin sınırları hakkındaki düşünceleri sorulunca bunun Uzlaşma Komisyonu'nun çalışmaları sonucunda belli olacağını belirtmiştir⁸⁸. Sadak 28 Şubat 1949'da Ankara'da basın mensuplarının Türkiye'nin İsrail devletini ne zaman tanıyacağı ile ilgili soruya, İsrail devletinin vaka olarak var olduğunu, Arap temsilcilerin İsrail ile görüştüğünü, 30'dan fazla devletin İsrail'i tanıdığını ancak Türkiye'nin Uzlaştırma Komisyonu'ndaki görevini daha iyi bir şekilde yerine getirmek için şu anda bu karardan uzak durduğunu tekrarlamıştır⁸⁹. Sadak'ın bu açıklamalarının üzerinden bir ay geçmeden Türkiye, 24 Mart 1949'da İsrail Devleti'ni resmen tanımıştır⁹⁰.

Lozan'da düzenlenen görüşmelerden sonuç alınamaması Uzlaştırma Komisyonu'nun motivasyonunu olumsuz yönde etkilemiştir. Bu süreçte komisyonun başarısına yönelik beklenti azaldıkça hükümetler delegelerin yetkilerini arttırmıştır. 1950 yılına gelindiğinde, delegeler hükümetleri ile düzenli görüşmeler yapmamaya ve düzenli toplanmamaya başlamıştır⁹¹.

Uzlaştırma Komisyonu 1950 yılının ilk aylarında Arap başkentleri ve İsrail'e bir dizi ziyarette bulunarak çalışmalarına devam etmiştir. Bosinnger bu ziyaretler sonrası yaptığı açıklamada yaptıkları görüşmelerin olumlu sonuçlar doğuracağına inandıklarını belirtmiş ve Arapların, Uzlaştırma Komisyonu ve çalışma yöntemine itirazı olmadığını açıklamıştır⁹². İsrail hükümeti de 10 Mayıs 1950'de yaptığı açıklamada barışı sağlamak için Uzlaştırma Komisyonu ile işbirliği yapmaya her zaman hazır olduğunu açıklamıştır⁹³.

Uzlaştırma Komisyonu, kurulduğu andan itibaren Cenevre'de yürüttüğü çalışmalarına Ağustos 1950'den itibaren Kudüs'te devam edeceğini açıklamıştır⁹⁴. Komisyon üyeleri 14 Ağustos 1950'de Amman'da Ürdün Dışişleri Bakanı ile yaptıkları görüşmede mültecilere yapılacak yardım hakkında planlarını sunmuştur⁹⁵. 27 Eylül 1950'de Ortadoğu ülkeleri ile Cenevre'de gerçekleştirilen bir dizi görüşme sonrası hazırlanan ilk raporunda Uzlaştırma Komisyonu, Araplar ile İsrail arasında barış için halen umutlu olduğunu BM'ye bildirmiştir⁹⁶. Ancak Uzlaştırma Komisyonu ile Sovyetler Birliği aynı fikri taşımamaktadır. Sovyetler Birliği, 7 Aralık

88 *Ayn Tarihi*, 17 Şubat 1949.

89 *Ayn Tarihi*, 28 Şubat 1949.

90 BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı:118-108-3, 24 Mart 1949.

91 Clark, *a.g.e.*, s. 198-200.

92 *New York Times*, 18 Nisan 1950.

93 *Milliyet*, 10 Mayıs 1950.

94 *Milliyet*, 12 Temmuz 1950.

95 *Milliyet*, 15 Ağustos 1950.

96 *Milliyet*, 28 Eylül 1950.

1950'de BM'ye Uzlaştırma Komisyonu'nun dağıtılması yönünde teklif dahi vermiştir. Sovyetler Birliği BM Temsilcisi Semeon Tazraphin bu konuda yaptığı açıklamada komisyonun uzlaştırıcı bir görev üstlenmediğini hatta uygulama ve raporları ile Arap-İsrail anlaşmazlığını daha da derinleştirdiğini; bu nedenle görevine son verilerek dağıtılmasını istemiştir⁹⁷.

Tevfik Rüştü Aras'ın Türkiye Delegatesi Olarak Atanması

Uzlaştırma Komisyonu'ndaki çalışmaların oldukça sakin bir şekilde yürüdüğü 1950'de Türkiye'de iktidar değişmiş, Demokrat Parti (DP) dönemi başlamıştır. Bu iktidar değişikliği etkisini kısa sürede Uzlaştırma Komisyonu'nda da göstermiştir. Türkiye'yi Uzlaştırma Komisyonu'nda temsil eden o dönemde aynı zamanda Kars Milletvekili olan Yalçın, 22 Haziran 1950'de görevinden ayrılmış ve yerine Tevfik Rüştü Aras atanmıştır⁹⁸. Aslında Yalçın'ın istifası bir anda gerçekleşmiştir. Önce Yalçın'ın görevinden istifa ettiğine dair haberler yayılmış, hatta istifa dilekçesi Yalçın tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir. Ancak bu görevin iç politika ile bağlantısı olmadığından ve uluslararası kurumlarda Türkiye'ye yönelik olumsuz bir algı oluşmaması için bakanlık tarafından istifası kabul edilmemiştir⁹⁹. DP'nin bu kararının ardından Yalçın, Ulus gazetesinde DP hükümeti hakkında sert eleştiriler yayınlınca¹⁰⁰ Dışişleri Bakanlığı tarafından 14 Haziran 1950'de görevine son verilmiştir¹⁰¹.

Uzlaştırma Komisyonu'nda Türkiye delegeşi olarak atanan Aras, Atatürk döneminde dışişleri bakanlığı yapmış, Atatürk'ün ölümünün ardından kabineden uzaklaştırılmış tecrübeli bir siyasetçiydi. Aras, 1946 yılında CHP'den ayrılarak DP'ye katılmak istemiş ancak o dönemde Türkiye-Sovyetler Birliği işbirliğini destekleyici yazıları nedeniyle DP'den milletvekili adayı olarak gösterilmemiştir. Aras, komünist olduğundan şüphe duyulan ancak Truman Doktrinini açık bir şekilde destekleyen, İngiltere Büyükelçiliği ile dostça ilişkiler geliştiren bir isimdi¹⁰². Ayrıca DP'nin kuruluş sürecinde Celal Bayar ile yakın temas halinde bulunmuş, bu süreçte yapılan toplantılara ev sahipliği de yapmıştı. Ancak parti içinde sol eğilimli olmakla suçlanmış ve yeni parti içerisinde yer alamamıştı¹⁰³. Üstelik Filistin meselesi daha BM gündemine gelmeden önce bu konuda yazdığı makalelerinde Araplar ile Yahudiler arasındaki uzlaşının önemine dikkat çekmiş bir isimdi¹⁰⁴. Yeni Cumhurbaşkanı

97 *Milliyet*, 8 Aralık 1950.

98 BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 123-54-20, 22 Haziran 1950; BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 123-61-6, 30 Temmuz 1950.

99 *Milliyet*, 29 Mayıs 1950.

100 *Milliyet*, 14 Haziran 1950.

101 BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 123-54-20, 22 Haziran 1950.

102 NA, FO, 424/290/RK1012/1, 13 Kasım 1950.

103 Metin Toker, *DP'nin Altın Yılları (1950-1954)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1991, s. 52.

104 Tevfik Rüştü Aras, *Gazete Yazıları 1946-1947*, yay. haz. Melih Tınal, Buke Kitapları, İstanbul

Celal Bayar, DP'nin kuruluşunda Aras'ın önemli katkıları olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle vefa göstergesi olarak Bayar tarafından Uzlaştırma Komisyonu Üyeliğine atanması sağlandı¹⁰⁵.

Aras, Uzlaştırma Komisyonu'nun Beyrut'ta Ağustos 1950'de yapacağı toplantılara katılarak görevine aktif bir şekilde başlamıştır¹⁰⁶. Orhan Eralp 30 Temmuz 1950'de Aras'ın yanına müşavir olarak Bakanlar Kurulu kararıyla atanmıştır¹⁰⁷. Beyrut'a giderken yabancı basın mensuplarına yaptığı açıklamada Aras; Orta Doğu'da barış ve istikrarın Türkiye için çok önemli olduğunu belirtmiş, dışişleri bakanlığı döneminde elde ettiği tecrübelerin Arap-İsrail anlaşmazlığının çözülmesi yönündeki çabalara katkı sunacağını umduğunu söylemiştir¹⁰⁸.

Aras'ın Uzlaştırma Komisyonu'ndaki görevi 5 Mart 1951 tarihine kadar sürmüştür. Görevden ayrılmış ancak 22 Nisan 1952'de New York'ta gerçekleşen toplantı da dahil olmak üzere toplantılarda Türkiye'yi temsil etmeye devam etmiştir. Onun ardından Uzlaştırma Komisyonu'nda daha çok Türkiye'nin Washington Büyükelçiliği'nde görevli olan Büyükelçi Müsteşarı Turgut Menemencioğlu gibi diplomatlar Türkiye'yi temsil etmiştir¹⁰⁹.

Aras'ın Uzlaştırma Komisyonu'nda görevlendirilmesinin ardından komisyon üyeleri 4-5 Eylül 1950'de Ankara'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret 3 Kasım 1949'da Washington, 20 Şubat 1950'de Paris'e yani komisyon üyelerinin başkentlerine yapılan ziyaretin son durağı olmuştur. Türk hükümetinin daveti üzerine doğrudan görüşmeler yapmak için Kudüs'te devam eden toplantılar sona ermeden önce üyeler Ankara'ya gitmeye karar vermişlerdir¹¹⁰. Komisyon'un ziyareti esnasında Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü üyeler onuruna Dışişleri Bakanlığı'ndan üst düzey yetkililerin de katıldığı bir öğle yemeği vermiştir¹¹¹. Komisyon üyeleri şerefine ayrıca İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay tarafından 7 Eylül 1950'de Park Otel'de bir yemek verilmiştir. Burada basın mensuplarının sorularını yanıtlayan Komisyon başkanı ve ABD temsilcisi Palmer, komisyon çalışmaları hakkında şu anda bir açıklama yapmayacağını belirtmiştir. Palmer, Aras ile çalışmanın komisyona

2004, s. 68.

105 Toker, *a.g.e.*, s. 52.

106 *Milliyet*, 1 Ağustos 1950.

107 BCA, Fon Kodu: 030-18-01-02, Yer Adı: 123-61-6, 30 Temmuz 1950.

108 *Ayin Tarihi*, Ağustos 1950, s. 84; *Milliyet*, 1 Ağustos 1950.

109 <https://www.un.org/unispal/document/expression-of-appreciation-for-messrs-azcarate-and-dersen-of-the-refugee-offic-implementation-of-ga-resolution-512-vi-of-26-january-uncp-277th-meeting-new-york-summary-record/> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018)

110 United Nations General Progress Report and Supplementary Report of the United Nations Conciliation Commission for Palestine, Covering the period from 11 December 1949 to 23 October 1950, General Assembly Official Records: Fifth Sesion Supplement, New York, 1951. A/1367/Rev.1 of 23 October 1950.

111 *Milliyet*, 6 Eylül 1950.

büyük katkı sağladığını söylemiş, süreç konusunda daima iyimser olduklarını ve diğer üyeler ile birlikte 2 Ekim 1950'de BM'de raporu sunacaklarını açıklamıştır¹¹². Bu ziyaretin ardından komisyon 2 Ekim 1950'de Lake Success'te buluşmak üzere görüşmelere ara vermiştir¹¹³.

Paris Barış Konferansı

Uzlaştırma Komisyonu 1951 yılında çalışmalarına rutin bir şekilde başlamıştır. BM'ye 15 Mart 1951'de 9. İlerleme Raporunu sunmuş ve çalışmalarına 23 Nisan 1951'e kadar ara vermiştir¹¹⁴. Lozan Konferansı'nın ardından bu defa Paris'te bir barış konferansı için hazırlıklara başlanmıştır. Paris'te yapılacak olan konferans için taraflara çağrı yapıldığında ilk ciddi kriz yine Arap ülkelerinin İsrail ile doğrudan görüşme yapmama ilkesi nedeniyle yaşanmıştır. Arap Birliği Genel Sekreterliği 15 Ağustos 1951'de yaptığı açıklamada, 10 Eylül 1951'de Paris'te Uzlaştırma Komisyonu toplantısına Arap ülkelerinin İsrail temsilcisi ile aynı masada oturmama şartı ile katılma kararı aldığını açıklamıştır¹¹⁵.

Uzlaştırma Komisyonu tarafından yürütülen konferans 10 Eylül 1951'de komisyonun önce Arap ülkeleri temsilcileri, ardından İsrail temsilcisi ile yaptığı görüşmelerle başlamıştır. 17 Eylül 1951'de önce Arap ülkelerinin temsilcileri ardından İsrail temsilcisi ile toplantı yapılmış; bu toplantıda komisyon 5 maddelik yeni bir barış planı sunmuştur. Bu planın öncelikli hedefi taraflar arasındaki ekonomik meselelerle ilgili ihtilaflara çözüm getirmek, böylece yeni bir silahlı çatışmanın önüne geçmek olmuştur. Ayrıca planda 1948'de meydana gelen I. Arap-İsrail Savaşı'nda göç etmek zorunda kalan mültecilerin durumu ve bu sorunun çözümü için öneriler sunulmuştur¹¹⁶.

İsrail adına Paris Konferansı'na katılan Ely Palmer, 29 Eylül 1951'de yaptığı açıklamada Araplar ile İsrail arasında bir saldırmazlık anlaşması yapılması yönünde proje hazırladıklarını, ancak bunu henüz Uzlaştırma Komisyonu'na resmen sunmadıklarını açıklamıştır¹¹⁷. İsrail, Filistin meselesinin tek ve kesin çözümü olarak gördüğü önerisini 5 Ekim 1951'de Uzlaştırma Komisyonu'na sunmuş ve Arap ülkeleri ile saldırmazlık anlaşması yapmaya hazır olduğunu bildirmiştir. İsrail'in teklifi, Uzlaştırma Komisyonu tarafından Mısır, Ürdün, Lübnan ve Suriye

112 *Milliyet*, 8 Eylül 1950.

113 United Nations General Progress Report and Supplementary Report of the United Nations Conciliation Commission for Palestine, Covering the period from 11 December 1949 to 23 October 1950, General Assembly Official Records: Fifth Sesion Supplement, New York, 1951. A/1367/Rev.1 of 23 October 1950.

114 *Milliyet*, 16 Mart 1951.

115 *Ayn Tarihi*, 15 Ağustos 1951.

116 *Milliyet*, 18 Eylül 1951.

117 *Milliyet*, 30 Eylül 1951.

temsilcilerine iletilmiş¹¹⁸, Arap Birliği bu teklifi 5 Ekim 1951'deki toplantısında reddetmiştir¹¹⁹.

Paris Konferansı'nda İsrail, Arap ülkeleri ile doğrudan müzakereler başlamadan konferansta herhangi bir ilerleme kaydedilemeyeceğine dikkat çekmiş, taraflar arasında yapılacak saldırmazlık anlaşmasının, esas barış anlaşmalarının zeminini oluşturacağını söylemiştir. Araplar ise İsrail'in mültecilerin yerlerine geri dönüşünü kabul etmesine kadar doğrudan görüşmelerin başlayamayacağını tekrarlamıştır¹²⁰. Uzlaştırma Komisyonu tarafından organize edilen Paris Konferansı da başarısızlıkla sonuçlanmış, görüşmeler 20 Kasım 1951'de resmen sonlandırılmıştır.

Paris Konferansı'nın ardından BM Genel Kurulu Özel Siyasi Komitesi, Uzlaştırma Komisyonu'nun 10. İlerleme Raporu'nu görüşmek üzere 20 Kasım 1951'de toplanmıştır. Komite Başkanlığına BM Türkiye daimî delegesi Selim Sarper getirilmiştir¹²¹. Uzlaştırma Komisyonu'nun raporu Siyasi Komite'nin ardından 7 Aralık 1951'de BM Genel Kurulu'na gönderilmiştir. Rapor, 7 Ocak 1952'de Fransız delegesi ve komisyon başkanı Leon Marchal tarafından okunmuştur. Fransız delegesi, komisyon çalışmalarının başarısızlığını belirterek Uzlaştırma Komisyonu'nun Kudüs'ten New York'a taşınmasını istemiştir. Raporla Arap-İsrail çatışmasının tüm Orta Doğu'da BM'ye karşı bir meydan okuma haline geldiğine dikkat çekilmiş ve soruna BM'de çözüm bulunması gerektiği vurgulanmıştır. BM'nin desteği ve arabuluculuğu ile taraflar arasında doğrudan müzakere ve sonrasında genel bir anlaşma yapılması tavsiye edilmiştir¹²².

Ardından Uzlaştırma Komisyonu üyesi Türkiye, ABD, Fransa temsilcileri ve İngiltere tarafından hazırlanan karar tasarısı görüşülmüştür. ABD'nin Uzlaştırma Komisyonu delegesi Philip Jessup tarafından savunulan öneride taraflar arasındaki anlaşmazlığın “adalet ve realizm havası içinde ve mütekabilen bir feragat esasları üzerinde” inşa edilmesi tavsiye edilmiş; ayrıca Uzlaştırma Komisyonu'nun Kudüs yerine New York'ta BM merkezinde toplanması, aynı zamanda komisyonun Kudüs'te temsilci bulundurması, komisyon üyelerinin isim isim tayin edilmesi yerine komisyona dahil olan ülke temsilcileri arasından seçilmesi; komisyon raporunun BM Genel Kurulu'na değil de Genel Sekreterliği'ne sunulması ve Türkiye, ABD, Fransa'dan oluşan komisyona İngiltere'nin de dahil edilmesi önerilmiştir. Yeni tasarı ile Uzlaştırma Komisyonu'nun Filistin meselesinin sadece siyasi boyutu ile ilgilenmesi öngörülmüştür¹²³.

118 *Ayın Tarihi*, 5 Ekim 1951; *Milliyet*, 6 Ekim 1951.

119 *Milliyet*, 5 Ekim 1951.

120 *New York Times*, 21 Eylül 1951.

121 *Ayın Tarihi*, 18 Ekim 1951.

122 Touval, *a.g.e.*, s. 86; *Ayın Tarihi*, 7 Aralık 1951.

123 *Milliyet*, 7 Ocak 1952; *Milliyet*, 9 Ocak 1952.

Görüşmede Lübnan Dışişleri Bakanı bu rapora ve tasarıya itiraz etmiş, her ikisinde de İsrail'in Arap mülteciler meselesinde BM tarafından alınan kararlara uymamasının yeterince vurgulanmadığını belirtmiştir. Komisyon başkanı Fransa temsilcisi ise komisyonun uzlaşma arayışı içinde olduğu sürece tarafların emrinde olacağını vurgulamıştır. Komisyonda söz alan Türkiye delegesi İlhan Savut anlaşmazlıkların çözülmesinin önemine dikkat çekerek “Her şeyden evvel şurası muhakkaktır ki, Orta Doğu memleketleri, dünyanın bu bölgesinde devamlı barış şartları kurulmadıkça buranın iktisadî ve içtimaî kalkınmasına bütün gayret ve enerjilerini hars edemeyeceklerdir” demiştir. Ardından Savut, “Bu Komisyon, Birleşmiş Milletler tarafından kendisine tevdi olunan vazifeyi, mümkün olan bütün metot ve usulleri kullanarak ifa etmeye çalışmıştır. Ancak şunu esefle kaydetmek isterim ki müsait olmayan siyasî şartlar dolayısıyla Komisyonun gayretleri akim kalmıştır” demiş ve “Türk heyeti, Fransa, İngiltere ve Birleşik Amerika ile müştereken, Filistin meselesinin âdilâne bir şekilde halli için Birleşmiş Milletlerce şimdiye kadar sarf edilen gayretlere devam edilmesi gayesini istihdaf eden kısa ve aynı zamanda basit bir karar sureti tasarısı sunmuş bulunmaktadır. Karar sureti tasarısında bilhassa Filistin meselesinin memnunluk verici ve âdilâne bir şekilde halli yolunda Genel Kurul tarafından evvelce vazedilen prensiplerin tekrar teyidinde çalışılmıştır” demiştir. BM’de Siyasi Komite, görüşmelerine 14 Ocak 1952’de devam etmiş karar tasarısına Kanada’nın teklifi ile Uzlaştırma Komisyonu’nun başarıya ulaşmamasında ve anlaşmaya varılamamasında en büyük sorumluluğun ilgili hükümetlerde olduğu vurgusu eklenmiştir. Görüşmede söz alan Sovyetler Birliği BM temsilcisi, Siyasi Komiteye, Uzlaştırma Komisyonu’nun lağvını isteyen bir karar tasarısı teklif etmiş ve komisyonun devamını öngören teklifleri reddetmiştir. İsrail ise Sovyetler Birliği’nin komisyonun lağvına yönelik teklifine destek vermiş, Uzlaştırma Komisyonu yerine merkezi New York olan ve aynı üyelerden oluşan bir Danışma Komisyonu kurulmasını teklif etmiştir. Türkiye ve üç Batılı ülke tarafından hazırlanan karar tasarısı ile Sovyetler Birliği tarafından hazırlanan ve Uzlaştırma Komisyonu’nun lağvedilmesini isteyen tasarı tartışılmaya devam etmiş, Batılı ülkeler tarafından sunulan tasarı Yunanistan ve Avustralya tarafından desteklenirken Sovyetler Birliği temsilcisi tarafından Uzlaştırma Komisyonu şiddetle eleştirilmiştir. Irak temsilcisi Fadıl Cemali ise İsrail delegesine uzun bir cevap verdikten sonra Uzlaştırma Komisyonu’nu eleştirerek onu İsrail’in tehcir politikasını desteklemekle itham etmiştir. Sonuçta alınan kararda tarafların anlaşmazlıkları çözmek için ısrarla müzakereye davet edilmesi tavsiye edilmiş ve Uzlaştırma Komisyonu’nun kendine verilen görevi yerine getirme imkanına sahip olmadığı açıklanmıştır¹²⁴.

Uzlaştırma Komisyonu Türkiye temsilcisi Aras, komisyon raporunun BM’ye sunulmasının ardından 29 Aralık 1951’de Türkiye’ye dönmüştür. Aras, basına ver-

124 *Ayın Tarihi*, 7 Ocak 1952; *Milliyet*, 7 Ocak 1952.

diği demeçte verilen raporun Siyasi Komite’de olduğunu, Ocak 1952 sonuna doğru müzakere edilmek üzere BM Genel Kurulu’nda tekrar gündeme alınacağını söylemiştir. Aras ayrıca Genel Kurul’daki görüşmelerin komisyonun dönem başkanı Fransa delegesi tarafından takip edileceğini belirterek, Uzlaştırma Komisyonu’nun Paris Konferansı’nda da başarı elde edemediğini, bunun sebeplerinin raporda belirtildiğini açıklamıştır. Aras komisyonun dağıtılmayacağını ancak daha verimli çalışması için biçim değiştireceğini ifade etmiştir¹²⁵.

BM’de yapılan görüşmelerde Uzlaşma Komisyonu’nun çalışmalarına devam etmesi ve mülteciler için 250 milyon dolarlık bir bütçenin oluşturulması teklif edilmiştir. Görüşmelerde BM Filistinli Mültecilere Yardım Komisyonu’nun son raporunda 1951 yılı ortasına gelindiğinde kayıtlı mülteci sayısının 1 milyonu bulduğu hatırlatılmıştır. İsrail temsilcisi Abba s. Eban ise mültecilerin geri dönüşünün İsrail için güvenliğin yanında ciddi ekonomik sorunlar yaratacağını belirterek bu konudaki çekincelerini tekrarlamıştır. Teklif üzerine yapılan oylamada 5 Doğu Bloğu ülkesi çekimser oy kullanırken 49 üye evet demiştir. Hem mülteci planı hem de komisyondaki karar İngiltere, Fransa, Türkiye ve ABD tarafından desteklenmiştir. Böylece 250 milyon dolarlık mülteci programı Siyasi Komite’de görüşülmesinin ardından Genel Kurul’da kabul edilmiştir. Hazırlanan projeye göre mültecilere doğrudan yardım olarak 50 milyon dolar harcanması 200 milyon dolar ise mültecilerin sığındıkları Arap ülkelerinin ekonomilerine yeniden entegre etmek adına tasarlanan programlar için kullanılması planlanmıştır¹²⁶.

Uzlaştırma Komisyonun Pasifleşmesi

Uzlaştırma Komisyonu’nun başarısızlığı kabul etmesi ve Filistin meselesine siyasi çözüm noktasında BM’yi adres göstermesinin ardından komisyonun faaliyetleri durma noktasına gelmiştir. Paris Konferansı’nın ardından Uzlaştırma Komisyonu, İsrail tarafından el konulan Arap mültecilere ait kasa ve hesaplarının iadesi meselesine odaklanmıştır. Yürütülen barış görüşmelerinin de önemli bir sonucu olan iade sürecine Barklay’s Bank aracılık etmiş ve iki taraf arasındaki ateşkes hattında mültecilerin başvurusu üzerine emanet kasaları açılarak mültecilerin bloke konulan banka hesapları serbest bırakılmaya başlanmıştır. Ancak bu işlem İsrail tarafından oldukça yavaş bir şekilde yürütülmüş ve yıllar sürmüştür. Uzlaştırma Komisyonu 1953 ve 1954 yıllarında mesaisini bu meselenin çözümüne ayırmıştır¹²⁷. Uzlaştırma

¹²⁵ *Milliyet*, 30 Aralık 1951.

¹²⁶ *New York Times*, 27 Ocak 1952.

¹²⁷ Clark, *a.g.e.*, s. 204; <https://www.un.org/unispal/document/discussion-with-israel-rep-rafael-re-on-aide-memoire-re-unblocking-accounts-uncpp-285th-meeting-new-york-summary-record/> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018), <https://www.un.org/unispal/document/discussion-w-israel-rep-re-blocked-accounts-letter-to-the-u-k-delegation-re-barclay-s-bank-s-blocked-accounts-uncpp-290th-meeting-new-york-summary-record/>, (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018).

Komisyonu 1954'te Genel Kurul'a sunduğu raporda Arap mültecilerinin İsrail tarafından bloke edilen hesaplarının iadesi konusunda yürütülen çalışmalar hakkında detaylı bilgi vermiştir. Raporda bu konuda çalışmaların hızlandığı ancak Arap ülkelerinin İsrail'e yönelik ekonomik ambargosu sürdüğü müddetçe İsrail'in mültecilere ödenecek tazminatı açıklamaya yanaşmadığına dikkat çekilmiştir. Uzlaştırma Komisyonu 12 Ekim 1954'te İsrail'i, mültecilere ait olan bir kısım menkul ve gayrimenkulü geri vermesi konusunda ikna etmiş, bunun üzerine Arap ülkeleri komisyon üyelerine teşekkür etmiştir¹²⁸.

Uzlaştırma Komisyonu'nun 14. İlerleme Raporu 11 Şubat 1955'te BM'de Siyasi Komite'ye sunulmuştur. Bu raporda ağırlıklı olarak 1952 yılının ikinci yarısından itibaren komisyonun başlıca gündemini oluşturan ve İsrail tarafından el konulan Arap mültecilere ait banka hesaplarının iadesi ile ilgili süreç ele alınmıştır. Komisyon 20 Temmuz 1955'te yaptığı toplantının ardından 6 Mayıs 1958'e kadar toplantı yapmamıştır. 6 Mayıs 1958'de gerçekleştirilen toplantıda yine İsrail'deki bankalarda bloke edilen Arap mülteci hesaplarının serbest bırakılması ve değerli eşyaların devri meselesi görüşülmüştür. Türkiye'yi komisyonda temsil eden Turgut Menemencioğlu başkanlığında 14 Temmuz 1958'de yapılan toplantıda ise Uzlaştırma Komisyonu 16. İlerleme Raporunu sunmuştur. 17. İlerleme Raporu 2 Eylül 1959'da hazırlanmış, bu toplantı yine Menemencioğlu'nun başkanlığında gerçekleşmiştir. Raporda mültecilerin hesaplarının iadesi meselesinde son gelişmeler ele alınmıştır. 11 Kasım 1960'da 19. İlerleme Raporunu sunan komisyon, 14 Mart 1963'te Türkiye temsilcisinin başkanlığında yaptığı son toplantıda ABD'nin Uzlaştırma Komisyonu'ndan bağımsız olarak Filistin meselesindeki çözüm için yapacağı yeni girişimler ele alınmıştır¹²⁹.

Uzlaştırma Komisyonu'nun faaliyetlerindeki yavaşlama sadece ilerleme raporlarıyla ve seyrek gerçekleşen toplantılarla kendini göstermemiştir. Komisyonun

128 *Ayın Tarihi*, 12 Ekim 1954.

129 <https://www.un.org/unispal/document/blocked-accounts-status-of-misc-banking-items-identification-and-valuation-of-arab-property-in-israel-14th-progress-report-unccp-324th-meeting-new-york-summary-record/> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018).

<https://www.un.org/unispal/document/identification-of-arab-owned-property-in-israel-release-and-transfer-of-banking-funds-lebanese-property-claims-unccp-334th-meeting-summary-record/> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018)

<https://www.un.org/unispal/document/sixteenth-progress-report-blocked-accounts-safe-deposits-valuables-lebanese-property-claims-unccp-335th-meeting-new-york-summary-record/> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018)

<https://www.un.org/unispal/document/bblocked-accounts-of-arab-refugees-unccp-355th-meeting-new-york-summary-record/> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018).

bütçesi de bu süreçte sürekli kesintiye uğramıştır. Komisyonun 1949'daki bütçesi 3.147.603 dolarken, 1960 yılında 57.000 dolara kadar düşmüştür¹³⁰.

1951'de gerçekleşen Paris Konferansı'nın ardından 1959'a kadar Uzlaştırma Komisyonu himayesinde bu tür görüşmeler gerçekleşmemiştir. 1959'da BM Genel Kurulu mültecilerin geri dönmesi ve tazminat konusunda Arap ve İsrail tarafına yeniden çağrıda bulunmuştur. Ancak tarafların pozisyonlarında 1951'deki görüşmelerden beri bir değişiklik olmadığı ortaya çıkmıştır. İsrail mültecilerin Arap ülkelerine yerleştirilmesi gerektiğini ve tazminat meselesinin ancak mültecilerin geri dönüşü meselesi gündemden kaldırılınca görüşüleceğini açıklamıştır¹³¹. BM Genel Kurulu'nun 11 Aralık 1948'de 194/3 nolu kararı ile kurulan Filistin Uzlaştırma Komisyonu 1952'den sessiz bir şekilde ölümüne kadar uzun süre adeta can çekişerek varlığını sürdürmüştür¹³².

Türkiye ise 1950'li yılların ikinci yarısında halen Orta Doğu'daki istikrarsızlığın en önemli kaynaklarından biri olarak Filistin meselesini görüyor ve meseleye BM çerçevesinde adil bir çözüm bulunacağını düşünüyordu¹³³. Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü 24 Şubat 1954'te bakanlık bütçesi görüşülürken Türkiye'nin BM'deki faaliyetlerinden, özellikle de Uzlaştırma Komisyonu'ndaki çalışmalarından bahsetmiştir¹³⁴. Bağdat Paketi TBMM'de görüşülürken söz alan Köprülü, Türkiye'nin Filistin Uzlaştırma Komisyonu üyesi olduğunu, Bağdat Paketi'nin Türkiye'nin Filistin meselesindeki politikasını ve İsrail ile dostane ilişkilerini etkilemeyeceğinin altını çizerek komisyonu Türk kamuoyuna tekrar hatırlatmıştır¹³⁵.

Uzlaştırma Komisyonu Neden Başarısız Oldu?

Uzlaştırma Komisyonu kurulduğunda oldukça etkili, Bernadotte'den daha fazla uluslararası desteğe sahip ve Arap ülkeleri ile İsrail'in politikalarını etkileyebilecek güçte olduğu düşünülüyordu. Ancak beklenildiği gibi olmadı. Çünkü Komisyon üyeleri arasında Kudüs gibi temel konularda görüş ayrılıkları mevcuttu. Bu tür sorunlar büyük krizlere yol açmadan çözüldü; ama bu durum komisyonun işleyişi hantallaştıran faktörlerden biri oldu. Komisyon zamanla tek bir aktörden oluşan ve daha az etkiye sahip bir arabulucu haline geldi. Üstelik komisyonda temsilci olarak görevlendirilenler Arap-İsrail sorununda uzman değildi¹³⁶.

130 Clark, *a.g.e.*, s. 202.

131 Clark, *a.g.e.*, s. 210.

132 Meron Medzini, *Golda Meir A Political Biography*, Yediot Ahàronot: Sifrei Hemed, Tel-Aviv 2008, s. 329-330.

133 NA, FO, 424/297/RK1022/8, 8 Şubat 1957.

134 *Ayın Tarihi*, 24 Şubat 1954.

135 Dani Daniş Baran, *Türkiye-İsrail İlişkileri: İç Politik Etkilerin Dış Politikaya Yansımaları, 1948-1999*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s. 5-6.

136 Touval, *a.g.e.*, s. 86-89.

Uzlaştırma Komisyonu çalışmaya başladığı andan itibaren bazı taktiksel hatalar da yaptı. 11 Aralık 1948’de komisyonun kurulması kararı alınmasına rağmen, ilk toplantı 2 Şubat 1949’da yapılabildi. Bu gecikmede ABD’nin tutumu etkili oldu. Üstelik Arap-İsrail çatışmasında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemde bu gecikme büyük problemler ortaya çıkarabilirdi. Uzlaştırma Komisyonu ilk toplantısını yapıp aktif bir şekilde çalışmaya başlamadan önce Rodos’ta Mısır ile İsrail arasında mütareke görüşmeleri başlamıştı. Komisyon, Araplar ve İsrail arasında yürütülen mütareke görüşmelerine katılmadı ve siyasi çözümden çok mülteciler konusuna odaklandı. Siyasi çözüm Bunche’nin arabuluculuğuna bırakıldı. Bu defa da komisyon ile Bunche arasında dönem dönem gerilimler yaşandı. Çünkü Bunche, Uzlaştırma Komisyonu tarafından yürütülen mülteciler ve Kudüs meselesi ile ilgili görüşmelerin devam eden ateşkes görüşmeleri üzerinde olumsuz etki yaratmasından endişe ediyordu. Yani mülteciler meselesi ile siyasi çözümün birbirinden ayrılması bir diğer hata oldu. Dahası Lozan görüşmelerinden sonra Arap ülkelerinin İsrail’e karşı tavrı mülteciler meselesinde bir yol kat edilememesi nedeniyle daha da sertleşti. Üstelik Arap ülkelerinin tamamı ile aynı anda İsrail arasında arabulmak çok güçtü. Arap ülkeleri İsrail ile en ufak bir temasın ihanet olarak görüldüğü bir ortamda, diğer Arap ülkelerinin baskısı nedeniyle esnek bir tutum izleyemediler. Arap ülkelerinin hepsini birden aynı masa etrafında toplamak onların üzerindeki baskıyı arttırmaktan başka bir sonuç doğurmadı¹³⁷.

Uzlaştırma Komisyonu, Lozan’da gerçekleşen müzakerelerde başarısız olmasının ardından neredeyse çalışmalarını askıya aldı. Arap ülkeleri ile İsrail arasındaki doğrudan görüşmelerde etkinlik gösteremedi. Varlığını azda olsa gösteren Mülteci Ofisi çalışmaları dışında diğer birimler aktif değildi. Komisyon üyesi ülkeler 1956’daki Süveyş Krizi’nin ardından çalışmalarına neredeyse son verdiler. Çünkü Uzlaştırma Komisyonu üyesi Fransa’nın askerleri 1956’da Mısır’ı işgal etmişti. 1957’de bir diğer üye Türkiye, Suriye tarafından kendisini işgale yönelik hazırlık yaptığı gerekçesiyle BM’ye şikayet edilmişti. Yani komisyonun iki üyesi, Arap ülkeleri ile ciddi sorunlar yaşıyordu. Bu nedenle İsrail ve Birleşik Arap Cumhuriyeti 1960’a gelindiğinde, Uzlaştırma Komisyonu’nun yeni bir yapı ile Filistin sorununa katkıda bulunmasını istedi¹³⁸.

Uzun bir sessizliğin ardından Uzlaştırma Komisyonu 15 Kasım 1960’da Suudi Arabistan’ın BM Temsilcisi Ahmed Shukairy tarafından gündeme taşındı. Suudi Arabistan temsilcisi Türkiye, Fransa ve ABD’den oluşan Uzlaştırma Komisyonu’nu “batılı” haliyle “büyük bir felaket” olarak nitelendiren bir konuşma yaptı. Siyasi Komite’ye hitaben yapılan konuşmada Shukairy, Arap mültecilerin son zamanlarda artan sorunları ve kamplarda çıkan olaylardan bahsetti. Shukairy, Uzlaştırma

137 Touval, *a.g.e.*, s. 91-93.

138 Clark, *a.g.e.*, s. 220-221.

Komisyonu'nun kurulduğu günden beri mülteciler konusunda herhangi bir gelişme sağlanmadığını; komisyonun eylemsiz bir şekilde varlığını devam ettirmesinin “BM’yi alay konusu” yaptığını belirtmiştir. Komisyonun Doğu Bloğu, Asya, Afrika ve Latin Amerika’dan temsilcilerle genişletilmesini ve değiştirilmesini önermiştir. Aslında Shukairy, eleştirilerinde haklıydı. BM Filistin Mülteci İşleri Dairesi Başkanı John H. Davis BM’ye sunduğu yıllık raporunda 1959 yılında Filistinli mültecilerin ülkelerine geri dönmesi ve tazminat konusunda bir ilerleme kaydedilemediğini belirtmiştir. Shukairy, İsrail’in BM’ye meydan okuduğunu ve bu konuda herhangi bir yaptırımla karşı karşıya kalmadığını belirterek, mültecilerin kabul edilemeyecek ölçüde zor şartlarda yaşamlarını sürdürdüğüne dikkat çekmiştir. Yaptığı uzun konuşmada mülteciler sorununun acil çözüm bulunmaması durumunda bunun Orta Doğu dolayısıyla da dünya barışını tehlikeye atacak önemli bir sorun olduğunu belirtmiş ve genişletilmiş bir Uzlaştırma Komisyonu’nun tüm kesimleri temsil edeceğini vurgulamıştır¹³⁹.

Uzlaştırma Komisyonu 1961’de ABD tarafından Mülteci Komisyonu adıyla ve mülteci sorununu çözüme girişimiyle yeniden canlandırılmaya çalışıldı. Ancak yeni oluşumda özel temsilci olarak görev yapan Joseph E. Johnson’ın mültecilerle ilgili önerileri Araplar ve İsrail tarafından kabul görmedi. Aslında Uzlaştırma Komisyonu’nun 1952’de sunduğu ve girişimlerinde başarısız olduğunu belirten raporla resmi olarak sona ermesine de filli olarak faaliyeti sona ermiş oldu¹⁴⁰.

Neticede Uzlaştırma Komisyonu kurulmasının ardından özellikle 1949 yılında tarafları uzlaştırmak için yoğun bir çaba gösterdi. Komisyonun çözüm için yoğun mesai harcadığı dönem aynı zamanda çözüm için en elverişli “altın bir fırsattı”. Çünkü Soğuk Savaş halen Orta Doğu’ya girmemiş, Batılı ülkeler Orta Doğu’daki nüfuzunu tam olarak kaybetmemişti. Üstelik Arap-İsrail sorununun önemli bir parçasını oluşturan sınır meselesi kangren haline gelmemişti. “Altın fırsat” olarak ifade edilen bu dönem iyi değerlendirilemedi¹⁴¹. Uzlaşma Komisyonu 1960’a kadar varlığını sürdürdü. Ancak Araplar ve İsrail 1949’dan 1960’a kadar Uzlaştırma Komisyonu’nun himayesinde yürütülen görüşmelerde pozisyonlarını değiştirmediler. İsrail mültecilerin geri dönmesine izin vermedi. Arap ülkeleri de mülteciler geri dönmeden müzakerelerin devam etmeyeceği kararından vazgeçmedi. İki taraf da Kudüs konusunda geri adım atmadı¹⁴². Sonuç olarak Uzlaştırma Komisyonu kurulurken kendine verilen görevleri yerine getiremedi ve tüm barış çabaları başarısızlıkla sonuçlandı¹⁴³.

139 *The New York Times*, 16 Kasım 1960.

140 Touval, *a.g.e.*, s. 86.

141 Fred J. Khouri, *The Arab-Israeli Dilemma*, Syracuse University Press, New York 1985, s. 295.

142 Clark, *a.g.e.*, s. 217.

143 Touval, *a.g.e.*, s. 76.

Sonuç

I. Dünya Savaşı'nın son günlerinde ilan edilen Balfour Deklarasyonu ile hız kazanan Filistin'de Yahudi devleti kurma çalışmaları iki savaş arası dönemde Orta Doğu'yu istikrarsızlaştıran en önemli sorunlardan biridir. Filistin'e Yahudi göçünün arttığı, Araplar ile Yahudiler arasında bölgede ciddi çatışmaların yaşandığı bu süreçte Türkiye, Filistin'deki gelişmeleri izlemekle yetinmiştir. II. Dünya Savaşı'nın ardından Filistin'de bir Yahudi devleti kurma girişimi savaşın galibi ABD tarafından desteklenmeye başlayınca bölgede çatışmalar hız kazanmıştır. Savaş sonrası Arap ülkeleri için öncelikli problem Batılı ülkeler ve Yahudilerin, Filistin ile ilgili emelleri olmuştur. Arap milliyetçileri bu süreçte Batı karşıtlığı ve Filistin meselesi etrafında bir araya gelmiştir.

Türkiye ise iki savaş arası dönemde pasif bir şekilde izlemekle yetindiği Filistin meselesi ile savaşın ardından daha yakından ilgilenmiştir. Türkiye'nin 1945 sonrası Filistin meselesi ile ilgili her geçen gün artan ilgisinin sebebi dini veya milli hassasiyetten ziyade Arap ülkeleri ile yakınlaşmanın sonucudur. Türkiye savaşın ardından Batılı ülkeler tarafından Sovyetler Birliği karşısında yalnız bırakılmıştır. Sovyetler Birliği tehlikesi karşısında bölge ülkelerine yaklaşmaktan başka alternatifi olmayan Türkiye, Arap komşuları ile yakınlaştığında onların bir numaralı gündeminin Filistin meselesi olduğunu görmüştür. Filistin meselesi BM gündemine geldiğinde Arap ülkeleri ile dayanışma duygusu ve bölgede kurulacak Yahudi devletinin sebep olacağı istikrarsızlıktan duyulan endişe nedeniyle Türkiye, Arap ülkelerini desteklemiştir. Türkiye'nin Arap ülkelerine Filistin meselesi ile ilgili verdiği destek, Türkiye ile Batılı ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişmesi ve I. Arap-İsrail Savaşı ile sona erecektir.

Sovyetler Birliği tehlikesi karşısında Batılı ülkeler ile stratejik işbirliği yapan Türkiye, uluslararası alanda müttefikleri ile birlikte hareket etme ihtiyacı hissetmiştir. Öte yandan Türkiye I. Arap-İsrail Savaşı'nda Orta Doğu'da Araplardan ziyade İsrail ile askeri işbirliği yapmanın daha fazla fayda sağlayacağını görmüştür. Tam bu aşamada BM, Filistin meselesini çözmek için bir Uzlaştırma Komisyonu kurma kararı almıştır. Uzlaştırma Komisyonu kararında Batılı ülkeler ile birlikte hareket eden Türkiye, Uzlaştırma Komisyonu'nda ABD ve Fransa ile birlikte görev alarak müttefiklerine uyumlu siyasetini bir kez daha ispat ederken, artık Filistin meselesinde Arap tezlerini destekleyen yaklaşımdan uzaklaştığını açık bir şekilde göstermiştir.

Filistin Uzlaştırma Komisyonu, BM'nin Filistin meselesinde ilk çok taraflı girişimi ve Türkiye'nin de II. Dünya Savaşı'nın ardından Batılı ülkeler ile uluslararası alanda ilk ciddi işbirliği olması nedeniyle önemlidir. Komisyona ABD ve Fransa ile birlikte dahil edilirken Filistin meselesinde izlediği Arap yanlısı tutum

nedeniyle tercih edilen Türkiye, komisyon çalışmaları boyunca Arap yanlısı bir duruş sergilememiştir. Komisyon üyeliği Türkiye'nin, İsrail ile temasını arttırmış, gerçekleşen temaslar, İsrail'e yönelik kaygıların ortadan kalkmasına ve Türkiye'nin kısa sürede İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olmasına katkı sağlamıştır.

Uzlaştırma Komisyonu büyük beklentiler ve önemli bir uluslararası destekle kurulmuştur. Komisyon, Filistin meselesi üzerine yoğun mesai harcadığı dönemde taraflar arasındaki uzlaşmazlıklar yeni olduğu için çözüme uygun bir zemin vardı. Ancak Uzlaştırma Komisyonu'nun en büyük dezavantajı Batılı kimliği ile Arap ülkelerine verdiği güvensizlikti. I. Arap-İsrail Savaşı sonrası kalıcı bir barış sağlama amacı için uygun şartların oluşmasını sağlamakla yükümlü olan komisyonun üyesi Fransa, Arap dünyasında sömürgeci geçmişi ile tanınmaktaydı. Türkiye'ye karşı ise Osmanlı Devleti döneminden hatıralar ve Hatay meselesi nedeniyle bir güvensizlik vardı. Özellikle Hatay meselesi Arap ülkeleri tarafından kendilerine karşı Batılı ülkelerle birlikte Türkiye tarafından kurulmuş komplo olarak görülüyordu. Arap ülkeleri nazarında sömürgeci bir geçmişi olmayan tek devlet ABD'ydı. Ancak ABD'nin II. Dünya Savaşı'nın ardından Filistin'de Yahudi devleti kurma fikrini güçlü bir şekilde desteklediği Arap kamuoyu tarafından biliniyordu. Bu sebeplerden dolayı komisyon Arap ülkeleri nezdinde tarafsızlığına güven duyulmayan bir kurumdu.

Komisyonun çalışmalarını yoğun bir şekilde yürüttüğü 1949-1952 yılları arasında I. Arap-İsrail Savaşı'nın yarattığı siyasi ve askeri bunalımla boğuşan Arap ülkeleri, İsrail ile barış anlaşması yapabilecek ölçüde güçlü iktidarlardan mahrumdu. İsrail ise I. Arap-İsrail Savaşı'nda Arap ordularının zayıflığını görmüş ve Araplar ile barışmaktan ziyade yeni çatışmalarla elde ettiği toprakları genişletme ve sınırları tahkim etme niyetindeydi. Uzlaştırma Komisyonu barış yapmaya gücü olmayanlarla barış yapmaya niyeti olmayanları uzlaştırmaya çalıştığından sonuç alamadı.

1951'deki Paris Konferansı sonrası komisyon tarafların barış anlaşması yapma hedefini gerçekleştiremeyeceğini kabul ederek hedef küçültmüştü; Arap mültecilerin sorunlarını çözmeye odaklanmıştır. Ancak bu küçültülmüş hedeflerde dahi etkili sonuçlar alınamamıştır. Çünkü Arap-İsrail uyuşmazlığında taraflar tutumlarını daha da sertleştirmiş; Soğuk Savaş, Filistin meselesini etkisi altına almıştır.

Komisyonun 1952'den sonraki çalışmaları boyunca üye ülkeler olan Türkiye, ABD, Fransa ile uzlaştırılmaya çalışılan Arap ülkelerinin bazıları arasındaki ilişkiler daha da kötüleşmiştir. Arap ülkelerinin uluslararası alanda Sovyetler Birliği'nin, İsrail'in ise ABD'nin desteğini aldıkça uzlaşmaz tavırlarını en basit sorunlarda dahi daha rahat bir şekilde ortaya koymaları Uzlaştırma Komisyonu'nu çalışamaz hale getirmiştir.

Uzlaştırma Komisyonu Türkiye açısından da başarısız bir tecrübe olmuştur. 1960'lara kadar izlenen Türk dış politikası Uzlaştırma Komisyonu'nun işini ko-

laylaştırmamış daha ziyade zorlaştırmıştır. Uzlaştırma Komisyonu BM'nin mevcut yapısı ile uluslararası sorunlara çözüm bulamayan girişimlerinin tipik bir örneği olarak tarihe geçmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), Fon Kodu: 030-18-01-02,
NA (The National Archives), FO (Foreign Office),

Gazeteler

Ayın Tarihi

Cumhuriyet

Milliyet

New York Times

The Manchester Guardian

The New York Times

The Palestine Post

The Scotsman

The Times of India

The Washington Post

Ulus

Yeni Gazete

Kitap ve Makaleler

Apter, Lauren Elise, *Disorderly Decolonization: the White Paper of 1939 and the End of British Rule in Palestine*, The University of Texas at Austin, Doctor of Philosophy, August 2008.

Aras, Tevfik Rüştü, *Gazete Yazıları 1946-1947*, yay. haz. Melih Tinal, Büke Kitapları, İstanbul 2004.

Arı, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2004.

Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları 1948-1988*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1989.

Ataöv, Türkkaya, "The Palestine Question and Turkey", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Vol. 34, 1979.

Baran, Dani Daniş, *Türkiye-İsrail İlişkileri: İç Politik Etkilerin Dış Politika-ya Yansımaları, 1948-1999*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015.

Ben-Dror, Elad, *Ralph Bunche and the Arab-Israeli Conflict Mediation and the UN, 1947-1949*, Translated by Diana File and Lenn Schramm, Routledge, London-New York 2015.

Clark, William Hartley, *The United Nations Peace Missions in Palestine*, New York University Doctor of Philosophy, New York 1960.

Demirkollu, Ceyhun, *1948-1983 Dönemi Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa 2016.

Dursunoğlu, Alptekin, *Stratejik İttifak Türkiye-İsrail İlişkilerinin Öyküsü*, Anka Yayınları, İstanbul 2000.

Düzgün, Mücahit, *Türk Kamuoyunda İsrail 1948-1973*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.

Gürün, Kamuran, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

Hurewitz, J. C., "The United Nations Conciliation Commission for Palestine:

Establishment and Definition of Functions”, *International Organization*, Vol. 7, No. 4, Nov. 1953.

Khouri, Fred J., *The Arab-Israeli Dilemma*, Syracuse University Press, New York 1985.

Kürkçüoğlu, Ömer, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası 1945-1970*, Sevinç Matbaası, Ankara 1972.

Liel, Aiel–Can Yirik, *Türkiye-İsrail İlişkileri*, İstanbul Kültür Üniversitesi, Global Political Trends Center, İstanbul 2010.

Medzini, Meron, *Golda Meir A Political Biography*, Yediot Ahòaronot: Sifrei Hemed, Tel-Aviv 2008.

Nachmani, Amicam *Israel, Turkey and Greece - Uneasy Relations in the East Mediterranean*, Taylor & Francis e-Library, Londra 2005.

Öke, Mim Kemal, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2002.

Özcan, Gencer, *Türkiye İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: “Güvenliğin Ötesi”*, TESEV Yayınları, İstanbul 2005.

Öztürk, Recep, *Batı Faktörünün Etkisinde Türkiye-İsrail İlişkilerinin Politikası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

Rempel, Terry M., “The United Nations Conciliation Commission for Palestine, Protection, and a Durable Solution for Palestinian Refugees”, *BADIL*, Issue No. 5, June 2000.

Süer, Berna –Ayşe Ömür Atmaca, *Arap-İsrail Uyuşmazlığı*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2010.

The Yearbook of the United Nations 1947-1948, Department of Public Information Lake Success New York 1949.

Toker, Metin, *DP'nin Altın Yılları (1950-1954)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1991.

Touval, Saadia, *The Peace Brokers Mediators in the Arab-Israeli Conflict 1948-1979*, Princeton University Press, Princeton 1982.

Türk Dış Politikası, cilt 1, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

United Nations General Progress Report and Supplementary Report of the United Nations Conciliation Commission for Palestine, Covering the period from 11 December 1949 to 23 October 1950, General Assembly Official Records: Fifth

Sesion Supplement, New York, 1951. A/1367/Rev.1 of 23 October 1950.

United Nations General Progress Report and Supplementary Report of the United Nations Conciliation Commission for Palestine, Covering the period from 11 December 1949 to 23 October 1950, General Assembly Official Records: Fifth Session Supplement, New York, 1951. A/1367/Rev.1 of 23 October 1950.

İnternet Kaynakları

194 (III). Palestine -- Progress Report of the United Nations Mediator, A/RES/194 (III), 11 December 1948, <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf>. (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2018)

<https://www.un.org/unispal/document/bblocked-accounts-of-arab-refugees-unccp-355th-meeting-new-york-summary-record/> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018)

<https://www.un.org/unispal/document/blocked-accounts-status-of-misc-banking-items-identification-and-valuation-of-arab-property-in-israel-14th-progress-report-unccp-324th-meeting-new-york-summary-record/> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018)

<https://www.un.org/unispal/document/discussion-with-israel-rep-rafael-re-on-aide-memoire-re-unblocking-accounts-unccp-285th-meeting-new-york-summary-record/> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018), <https://www.un.org/unispal/document/discussion-w-israel-rep-re-blocked-accounts-letter-to-the-u-k-delegation-re-barclay-s-bank-s-blocked-accounts-unccp-290th-meeting-new-york-summary-record/>, (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018).

<https://www.un.org/unispal/document/expression-of-appreciation-for-mesrs-azcarate-andersen-of-the-refugee-offic-implementation-of-ga-resolution-512-vi-of-26-january-unccp-277th-meeting-new-york-summary-record/> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018)

<https://www.un.org/unispal/document/identification-of-arab-owned-property-in-israel-release-and-tarnsfer-of-banking-funds-lebanese-property-claims-unccp-334th-meeting-summary-record/> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018)

<https://www.un.org/unispal/document/sixteenth-progress-report-blocked-accounts-safe-deposits-valuables-lebanese-property-claims-unccp-335th-meeting-new-york-summary-record/> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2018)

Extended Abstract

The efforts for founding an Israeli state in Palestine, which gained momentum with the Balfour Declaration issued in the end of World War I, constituted one of the most important problems causing instability in the Middle East during the interwar period. In this process, when Jewish immigration to Palestine increased and Arabs and Jews began to have serious conflicts in the region, Turkey did not get involved in the developments in Palestine. The conflicts became bitterer following World War II when the victorious USA began to back up the efforts for the establishment of a Jewish state in Palestine. The ambitions of Western countries and the Jews for Palestine became the prominent issue for Arab countries after World War II. Arab nationalists gathered around anti-Westernism and the Palestine issue.

Unlike its passive position in the interwar period, Turkey began to take more active involvement in the Palestine issue after the war. Turkey's increasing interest in the issue following 1945 was due to its convergence with Arab nations, rather than religious or nationalist considerations. Turkey was left alone against the Soviet Union by Western nations. With no alternative but to create stronger bonds with the states in the region against the Soviet threat, Turkey approached its Arab neighbours and realized that the Palestine issue was the first item on their agenda. When the Palestine issue was brought to UN, Turkey supported Arab nations due to its sense of solidarity with Arab nations and its concern that a Jewish state to be founded in the area might cause instability. Turkey's support to Arab nations for the Palestine issue would come to an end with the improvements in Turkey's relations with Western nations and the outbreak of the First Arab-Israeli War.

As a result of its strategic alliance with Western nations against the Soviet Union threat, Turkey felt the need for acting in concert with its allies in the international area. Meanwhile, it became clear to Turkey during the First Arab-Israeli War that military alliance with Israel would be more beneficial than with Arabs. At this stage, the UN decided to set up a Conciliation Commission for resolution of the Palestine issue. Acting uniformly with Western nations in the Conciliation Commission and carrying out missions together with the USA and France, Turkey made it clear that it would no longer take an approach supporting Arab theses in the Palestine issue.

The UN Conciliation Commission for Palestine was important in that it was the first multilateral attempt for resolution and Turkey's first critical alliance with Western nations following World War II. Turkey was included in the conciliation commission with the USA and France due to its support for Arab countries in the conflict, but it did not maintain its support in the works of the commission. Commission membership increased Turkey's diplomatic contact with Israel, and as a result

of these interactions Turkey's concerns over Israel disappeared and led Turkey to become the first Muslim country to recognize Israel.

The Conciliation Commission was set up with great expectations and strong international support. At the time the Commission made serious efforts for resolution of the problem, the disagreement between the two parties was new and so there were suitable grounds for resolution. However, the biggest disadvantage of the Commission was its Western identity which caused lack of trust with Arab nations. France, a member of the Commission that aimed to provide suitable conditions for lasting peace following the First Arab-Israeli War, was known for its colonial past among Arab nations. Turkey's membership was also met with mistrust due to memories from the Ottoman Empire period and the Hatay issue, which was seen as a conspiracy set against Arab countries by Turkey and Western nations. The USA was the only nation with no colonial past from the point of view of Arab nations. However, the USA's strong support for the founding of a Jewish state in Palestine following World War II was known by the Arab public. For these reasons, the Commission's neutrality was questioned by Arab nations.

Between the Commission's most active years of 1949 and 1952, Arab nations were devoid of strong governments that could sign a peace treaty with Israel, as they were struggling with political and military depression caused by the First Arab-Israeli War. Israel, on the other hand, had seen the weaknesses of Arab troops during the War, and aimed to extend and strengthen its boundaries through further conflicts rather than make peace with Arab nations. The works of the Conciliation Commission failed as they were trying to reconcile those with no power for making peace and those with no intention of doing so.

After the Paris Conference of 1951, the Commission acknowledged that it would be unable to reach its aim of ensuring a peace accord, and decided to focus on the resolution of the problems of Arab refugees. However, it failed to gain effective results in its smaller targets because the parties of the Arab-Israeli conflict adopted more uncompromising attitudes as the Cold War began to influence the Palestine issue.

During the course of the work of the Commission after 1952, the relations between some of the Arab nations that were expected to be made better through the joint efforts of the members, namely Turkey, the USA, and France, became even worse. With Arab nations being supported by the Soviet Union, and Israel by the USA in the international area, the parties of the conflict began to manifest their uncompromising attitudes more comfortably, which put the Conciliation Commission in a situation where it could no longer function.

The Conciliation Commission was an unsuccessful experience on the part of Turkey. Turkish foreign policy pursued until the 1960s did more harm than good on

the works of the Conciliation Commission. During the 1950s, Turkey formed closer economic and political relationships with Israel, while its relations with important Arab nations such as Egypt and Syria deteriorated. Such direct conflicts between Western and Arab nations as the Suez Crisis did not only worsen the relations between Western and Arab nations in the Conciliation Commission, but also caused Turkey to lose its role of mediator. With Cold War and the Soviet Union becoming more influential over Middle East, Turkey's policies on Arab nations, especially Egypt and Syria, became stricter. When Turkey and Syria were on the brink of war in 1957, the two nations had no chance of cooperation and resolution under the Conciliation Commission. Egypt and Syria also sharpened their irreconcilable attitudes against Turkey both in terms of regional policies and of international relations with the support they received from the Soviet Union. Because Egypt perceived a Muslim state's contribution to the resolution of the Palestine issue as interference in the internal affairs of Arab nations at a time when it saw itself as the protector of Arab nations, it did not support Turkey's efforts for conciliation. The Conciliation Commission for Palestine was imbedded in history as another UN initiative that failed to provide solutions to international relations under the existing structure of the UN.

FROM THE FREE OFFICERS COUP TO THE ARAB-ISRAELI WAR OF 1967: THE RISE AND DEMISE OF THE RADICALIZATION TREND IN THE MIDDLE EAST

Ayfer Erdoğan

Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye

Abstract

The early 20th century witnessed the ideological triumph of Arab nationalism and pan-Arabism in the Middle East with the cultural and literary renaissance that rose in the region leading to a collective consciousness as to the Arab identity among Arab intellectuals. It was the Arab nation-identity rather than the individual Arab states' identity that shaped the political discourse of the then-Arab regimes. In addition, the political juncture with the advent of anti-colonial movements in the region following the Second World War set the stage for the radicalization trend of the military regimes which aimed to unify Arab nations under one state and carry out sweeping economic programs of modernization and centralization. On the other hand, the defeat in the Arab-Israeli War of 1967 was a defining historic moment in the reconfiguration of Arab politics in the Middle East. Since the war, Arab states moved into a post-nationalist stage in which strict ideological control and authoritarian policies were replaced with a set of limited political and economic openings and the Arab-Israeli treaty. This article investigates the birth and rise of the Arab nationalist movement along with the ideological origins of the radicalization trend of the ruling regimes in the Middle East. The article suggests that pan-Arabism, Arab socialism and anti-imperialism gained momentum in the 1950s and 1960s with a number of political developments under Egypt's President Abd-al Nasser. Nevertheless, the eventual decline of the radical regimes was witnessed with the 1967 Arab defeat that inflicted a mortal blow to the Arab nationalist movement. From 1967 onwards, the regimes lost both their capability and aspirations to realize Arab nationalist goals and in this era, state nationalism came to the forefront.

Keywords: Arab nationalism, pan-Arabism, Arab socialism, radicalization, demise, Arab-Israeli War of 1967.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Ayfer Erdoğan, aerdogan@yildiz.edu.tr

Geliş Tarihi/Submitted: 13.02.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:** 21.06.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.19008

Cite this article as: Erdoğan, Ayfer, "From the Free Officers Coup to the Arab-Israeli War of 1967: The Rise and Demise of the Radicalization Trend in The Middle East", *Turk J Hist*, issue 69 (2019), p.169-194.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

HÜR SUBAYLAR DARBESİNDEN 1967 ARAP-İSRAİL SAVAŞINA: ORTA DOĞU'DA RADİKALLEŞME EĞİLİMİNİN YÜKSELİŞİ VE ÇÖKÜŞÜ

20. yüzyılın başı bölgede yükselen kültürel ve edebi rönesansın Arap entellektüelleri arasında Arap kimliğine dair kolektif bir bilinci ortaya çıkarmasıyla birlikte Orta Doğu Arab milliyetçiliği ve pan-Arabizmin ideolojik zaferine sahne olmuştur. Münferit Arap devletlerinin kimliklerinden ziyade Arab ulusu kimliği o dönemdeki Arap rejimlerinin siyasi söylemlerine şekil vermiştir. Bunun yanı sıra, İkinci Dünya Savaşı sonrası bölgede koloni karşıtı hareketlerin yükselişi ile ortaya çıkan siyasi konjonktür, Arap milletlerini tek bir devlet altında birleştirmeyi ve modernleşme ve merkezileştirmeye yönelik ekonomik programları hayata geçirmeyi hedefleyen askeri rejimlerin radikalleşme eğilimleri için zemin hazırlamıştır. Diğer yandan, 1967 Arap-İsrail savaşı Orta Doğu'da Arap siyasetinin yeniden şekillenmesinde belirleyici tarihsel bir dönüm noktası olmuştur, çünkü bu savaştan sonra Arap ülkeleri, katı bir ideolojik kontrolün ve otoriter politikaların yerini bir dizi sınırlı siyasi ve ekonomik açılımın ve İsrail'le müzakere ve anlaşmaların aldığı yeni bir döneme geçmiştir. Bu makale Arap milliyetçiliğinin doğuşu, yükselişi ve Orta Doğu'da hüküm süren rejimlerin radikalleşme eğiliminin ideolojik temellerini incelemektedir. Makaleye göre, Pan-Arabizm, Arap sosyalizmi ve emperyalizm karşıtlığı Mısır Cumhurbaşkanı Abdülnasır döneminde bir dizi siyasi gelişme ile birlikte ivme kazanmıştır. Diğer yandan, radikal rejimlerin nihai çöküşü Arap milliyetçiliği hareketine ölümcül bir darbe vuran 1967 savaşında Araplar'ın yenilgisi ile gerçekleşmiştir. 1967'yi takip eden süreçte, bu rejimler Arab milliyetçiliği hedeflerini gerçekleştirmek için yeterliliklerini ve isteklerini kaybetmişlerdir ve bu dönemde devlet milliyetçiliği öne çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap milliyetçiliği, pan-Arabizm, Arap sosyalizmi, radikalleşme, çöküş, 1967 Arap-İsrail Savaşı.

Introduction

Arab nationalism became a prominent aspect of the Arab political life at the beginning of the 20th century when the gradual decline of the Ottoman Empire gave way to a complete downfall. Arab nationalism distinguishes itself from the concept of nation-state in Europe in that nation embraces all Arabs in the Middle East rather than creating a national identity based on an individual state. Strong cultural and religious bonds among Arabs were believed to create an Arab identity which would ultimately create an Arab state. Besides, to many intellectuals, writers, and poets at the time, Arab nationalism emerged as a response to overcome the Arab states' centuries long decline and their falling behind the West in cultural, political, and economic terms.

The Arab nationalist movement once heavily influenced the political agenda of Arab states, their foreign policy and alliance making while it also mobilized the masses towards the goal of Arab political unity. The formation of the League of Arab States in 1944, the union between Syria and Egypt in 1958, and the establishment of the Federation of Arab Republics in 1972 were notable developments that indicated

political desire by the ruling elite for a United Arab State. Nonetheless, after the humiliating rout in the 1967 Six Day War and the inter-Arab divisions that succeeded Egypt's President Nasser's death in 1970, the initial euphoria surrounding Arab nationalism faded over time giving way to a constant rivalry among the Arab states for political supremacy and divergent external alliances based on regional competition. By the turn of the 21st century, Arab nationalism and Pan-Arabism were no longer appealing for the Arab masses and intellectuals and they turned out to be ideologies sinking into oblivion.

Today the debate over the birth, rise and demise of Arab nationalism is not only vital for understanding nationalism in the Middle East or the Arab identity per se, but it has become more of an issue to understanding the nature of revolutionary regimes, also labelled as radical regimes and the political developments during their rule. Today, these regimes are labeled "radical" not because of the violent nature of change or dictatorial exercise of power, but rather because of the complete rupture of their policies and ideological stance from the former regimes. On the other hand, the radicalization trend in Egypt, Syria, and Iraq runs parallel with the blossoming of a set of ideologies reactionary to the Western hegemonic and imperialist rule in the region such as Arab socialism, anti-imperialism and anti-Zionism. In this era, suspicions towards the West due to colonial past and the Zionist challenge were influential in the radicalization of the Arab politics since Arab nationalism and pan-Arab unity would be both meaningless and shallow without a political and military victory against Israel.

This article aims to investigate the birth of Arab nationalism and its rise as a political movement parallel with the radicalization trend in Syria, Egypt, and Iraq and reflect on the ideological foundations of radical regimes. Second, this article aims to examine the decline of the Arab nationalist movement in the ideological void created by the new political conjuncture in the aftermath of the 1967 War and the eventual victory of the nation-state over Arab political unity. To this end, the rest of the article is divided into three sections: The first section deals with the origins of Arab nationalism and the historical context in which it had taken root and developed into a political movement. The second section makes a careful definition of the subsidiary ideologies that are central to the Arab nationalist movement and constituted the ideological ground for radical regimes. In this part, three subsidiary ideologies, (1) Arab nationalism (2) Pan-Arabism (3) Arab socialism are comparatively analyzed. This section also traces the political developments in which Arab nationalism was at its height and which brought radical regimes closer to the Soviet Union. Whereas, the ideological factors went hand in hand with the ideological contest of the bipolar political structure of the Cold War, a number of political developments determined to what extent, the radicalization trend could achieve widespread

support from the grassroots level. The third section examines the demise of Arab nationalism and its numerous repercussions for the reconfiguration of the political agenda of individual Arab states.

The Birth of the Arab Nationalism

Arab nationalist ideas took root in the late 19th century, in the dying days of the Ottoman Empire. The birth of the Arab nationalist movement corresponds to the modernization efforts by the ruling dynasty to respond to requests for reform by well-educated Ottoman elite and to keep up with the progress in the West- be it intellectual, political, military or economic. This was an era in which the empire was in a tight corner on many fronts and reforms were believed to prolong the life of the empire. These liberal reforms were accompanied with the sending of Ottoman students to the West to receive higher education and bring recent developments and ideas back home. However, attempts to lengthen the life of the Empire through liberal reforms backfired and indeed speeded up the disintegration process. The following section briefly discusses the historical context in which Arab nationalist ideas gained ground among the Arab speaking publics of the Empire and how attempts towards Westernization helped to promote the Arab national identity distinct from the religious *ummah*.

Most of the Arabian lands had been under the sovereignty of the Ottoman Empire since the 16th century. In comparison to the other regions in the empire ruled by a relatively light touch, the Levant countries and Egypt were under the direct control of the Ottoman ruling dynasty due to their strategic importance linking the Ottoman Empire to Jerusalem and the Holy Land (Hejaz) and sheltering the central cities of the Islamic world; Baghdad, Damascus, and Cairo. In political terms, the relationship between the Ottoman ruling dynasty and the Arab public was based on a tacit alliance between the two; Arab Sunni Muslims were appointed to important positions in the local Ottoman administration and were regarded highly by the Ottoman Turks, and in turn, Sunni Arabs maintained their allegiance to the ruling Ottoman dynasty. The question of identity didn't create much tension among the Arab publics since the Ottoman Empire created a sense of belonging among its subjects based on loyalty to the ruling dynasty, rather than a shared national identity based on ethnic, linguistic, or cultural elements. Thus, it was not until the late 19th century that the notion of *millet* (nation) corresponding to a distinct cultural-political community of people emerged as a prominent ideology among the Arab publics, rather it was *ummah*, the religious community of Muslims, that dominated the mainstream Arab consciousness.

By the turn of the 20th century, the loyalty of the Arab publics could no longer be maintained for two reasons: First, the Arab publics were inspired by 19th century

Western ideas promoting the notion of nation-state and the identification of the concept of nation based primarily on ethnic, linguistic, and cultural terms, as opposed to religious belonging. The spread of nationalistic movements of Slavic minorities in the Balkan territories ending in their secession from the Ottoman Empire by the end of 1912 largely influenced the thinking of the educated urban elites living in great cities like Baghdad and Damascus. Furthermore, the decrees passed in 1839 and 1856 sought to introduce secularization on many fronts and abolish the marked difference on the basis of religion. By establishing citizenship based on nation instead of religious community, those reforms eliminated the single common bond between Sunni Arabs and Turks opening the way to ethnic nationalism.

Second, the Young Turk Revolution of 1908 was a defining moment in the history of Arab nationalism. Indeed, Arabs initially supported the Young Turk movement and the proclamation of the constitution of 1908 in the belief that the new constitution would promote the modernization of the empire. However, only a few weeks after its proclamation, it became evident that the new regime was trying to turn the revolution to their advantage¹. The Young Turk revolution soon turned into a movement of purely Turkish nationalism which asserted dominance in all aspects of political and cultural life. This specific Turkish nationalism demanded the union of all Turkish speaking people within the empire and Central Asia where Turks had their origin historically. The Young Turks movement turned to a secular ideology which was anti-Islamic in its essence since it urged Turks to turn back to their roots before they adopted Islam. The Pan-Turanian doctrine adopted by the Young Turks extolled Turkish nationality over other ethnic groups and undermined the traditional privileges formerly enjoyed by the Muslim communities of the empire. In addition, this doctrine was quite the reverse of Ottomanism which privileged the unity among diverse ethnic groups under one nation on the basis of equality². Another backlash was the adoption of a centralization policy by the Committee of Union and Progress (CUP), the Young Turks' initial umbrella political party. While the diversity of ethnic groups within the empire demanded a decentralized form of governance and more autonomy in political and cultural issues, the CUP attempted to take a firm grip on central bureaucracy to consolidate the unity of the empire. Eventually, these attempts backfired and indeed paved the way for the dissolution of the empire.

The attempt by CUP to unite diverse ethnic groups into a political unity by imposing Turkish language and culture and shifting the ideological basis of the empire from Islamism to Turkish nationalism was alarming to Arabs who came to an understanding that under the rule of the Young Turks, they would have to renounce

1 Karol Sorby, "Arab Nationalism After the Young Turk Revolution (1908-1912)", *Asian and African Studies* 14, no. 1 (2005): 6.

2 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (UK: Oxford University Press, 1968): 210.

their Arab identity and cultural aspirations. Worse still was the banning of the societies established by the non-Turkish racial groups among which the Arab-Ottoman Brotherhood had an important role in building strong bonds between the Arabs and Turks³. While the Societies Law of 1909 outlawed the foundation of political societies on the basis of nationalism or involving the names of ethnic groups, Young Turks were openly pursuing Turkification policies. In this context, Arab nationalism was born both as a reaction to and under the influence of the pan-Turkic nationalist agenda of CUP. On the one hand, Turkification policies of CUP and their secular agenda led to the alienation of Arabs sparking an unrest among the tribes of Arab lands who severely condemned CUP and its policies as anti-Islamic. On the other hand, the nationalist agenda of CUP also raised awareness among educated secular Arabs who had received a Western style education in the new schools the Empire founded after *Tanzimat* (Reforms) was put into force in the 19th century. Western ideas such as nation, liberty, and equality, which were the key tenets of the French Revolution, began to seep into the empire with the return of those students who were sent to receive their higher education in the West.

Moreover, the adoption of a set of political reforms, *Tanzimat* and *Islahat*, to extend the life of the empire on the one hand, and the struggle to oppress the secessionist movements in several regions of the empire's vast territory on the other, created a paradoxical situation for the non-Turkic ethnic groups. As the empire paved the way for reforms and loosened its control over its territories, more non-Turkic ethnic groups embraced the idea of a break from the empire. In this regard, the unstoppable wave of secessions in the Balkans set a model for Arab intellectuals who began to view the break of Arab societies from the Ottomans as the only way to return to their glorious age.

To Arab nationalists, Arab's current backwardness (*al-takhalluf*) was caused by the invasion and colonialization of the Arab fatherland by the Ottomans leading them to fall behind the West⁴. Meanwhile, the decline of the empire and its entry into the First World War in 1914 expanded the potential of rebellion among Arab tribes. In this political setting, the pledge by the British Empire to promote Arab independence in return for their support for the British Empire in World War I promoted the Arab societies' search for an independent state and sparked the Arab Revolt of 1916 led by Sharif of Mecca culminating in the secession of a number of Arab states from the empire. However, the secessions didn't lead to a great Arab state uniting all Arabs, instead, it ended up with the establishment of a number of Arab states as foreign-dominated mandates with artificial borders under Britain or France.

3 Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements* (London: Frank Cass, 1993): 63.

4 R. H. Pfaff, "The Function of Arab Nationalism," *Comparative Politics* 2, no: 2 (1970):162.

After their secession, all the Arab states, except Saudi Arabia and North Yemen, found themselves under direct or indirect European control. Between the 1920s and the 1950s, three states of the Middle East, Iraq, Syria, and Egypt were ruled by a parliamentary type of government which was endorsed by the Arab elites of that era. They viewed parliamentary constitutionalism as a progressive political form that stood in stark contrast to the illiberal system of the Ottoman Empire under Abdul Hamid II or the military dictatorship of the Young Turks during World War I⁵. However, despite being sympathetic towards the West and their endorsement of the constitutionalism, the ruling elite gave precedence to the fight for independence which they considered as the only path to achieving progress in Arab societies. Despite initial expectations, under colonial rule, the Arab states didn't achieve the long-aspired progress, prosperity, and stability. Indeed, large masses of peasants, the urban poor and lower middle classes didn't feel any positive impact from this new system. It also soon became clear that the new constitutional system was vulnerable to the oligarchical and authoritarian tendencies. In other words, a liberal constitution was there in form but not in substance⁶.

The educated middle class and underprivileged intelligentsia came into political consciousness and started to question the pitfalls of the existing political system and social injustice. In addition, the Arab elite resented the colonial rulers as they felt politically deceived since the colonial powers initially pledged to foster Arab nations' independence following their secession from the Ottoman Empire. As a response, numerous anti-colonial and anti-Western revolts were staged across Egypt, Iraq, and Syria to gain independence from colonial rule. These revolts indeed gained momentum to the rise of Arab nationalism and eventually, World War II enabled Arab nations to gain independence from colonial rulers. In the years following the Second World War, monarchies in Egypt, Iraq, and Syria were toppled in a military coup, the parliamentary constitutions were abolished and the new states were proclaimed to be republics by the ruling junta. Young military officers from lower urban or rural strata of the society superseded the previous monarchy system and upper civilian politicians educated in the West. Domestic reforms towards a more ideological, socialist, egalitarian change were made in an authoritarian way.

In each of these states, the change from the monarchial to a republican system was revolutionary as it was imposed from above and the army was the main determinant of social, political, and economic change. In other words, these regimes brought substantial change to all aspects of their societies at a rather fast pace and took a path that completely disengaged from the previous system. Therefore, the

5 George Lenczowski, "Radical Regimes in Egypt, Syria, and Iraq: Comparative Observations on Ideologies and Practises," *The Journal of Politics* 28, no. 1 (1966): 29.

6 *ibid.*, 30.

military regimes of this new era can be described as “radical” due to the fundamental change brought by the content of their policies and the rather fast pace at which they materialized their policies. This label is described by Lenczowski as “deliberate activity aiming at substantial change of the social, economic, cultural and political features of society, a change whose pace is so rapid and uncompromising toward the past as to justify calling it a radical departure from the previous patterns”⁷.

With the rise of the radical regimes into power, Arab nationalism took a new turn. In the first half of the 20th century, Arab nationalism was concerned more with cultural and social domain, yet its political dimension didn’t emerge as a fully developed ideology. Arab nationalism as a political movement was reactive at its outset. It came out first as a reaction to Turkish nationalism and pan-Turkic policies of CUP, and later as a reaction to the European colonial rule over Arab lands⁸. Nonetheless, with the long-aspired independence achieved, Arab nationalism struggled to take a proactive stance in the political domain. To achieve this, Arab nationalists had to fill the void in the ideological aspects of Arab nationalism as the concept of Arab nationalism was somewhat vague and open to interpretation then. Yet, when radical regimes took power into their hands, Arab nationalism became a vital element of their political discourse and policy-making in the cultural, political and economic sphere. In this new era, Arab nationalism took on a new meaning with the subsidiary ideologies that accompanied it and the increased politicization of the Cold War era.

In order to fully understand Arab nationalism and its underlying tenets, it is of great significance to investigate its ideological foundations parallel with the rise of radical regimes that placed Arab nationalism in the core of their political agenda. Such an attempt inevitably requires a conceptual distinction among the concepts that lie central to it and often used interchangeably such as nationalism, Arabism and pan-Arabism. To this end, in the upcoming section, these concepts will be comparatively examined along with Arab socialism which served as an integral element of the social and economic policies of the radical regimes during its glorious age.

The Rise of Radical Regimes and Arab Nationalism

A nation differs from an ethnic group in the sense that the former involves the aspiration to attain political sovereignty within a specific territory. Applied to the Arab world, the cultural, religious and emotional bonds that tie Arab speaking people to each other would be termed as “Arabism” while Arabism with the element of a strong desire to form political sovereignty in a specified territory would be termed

⁷ *ibid.*, 31.

⁸ Mahmoud Haddad, “The Rise of Arab Nationalism Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies* 26, no. 2 (1994): 213.

as Arab nationalism⁹. In broader terms, Arab nationalism could be understood as an ideology whose central premise was that Arabs were a single nation given that they were closely connected through a distinct culture, language, history and religion, yet set apart owing to their long history of division and domination by external forces. On the other hand, pan-Arabism is a political doctrine that envisions Arab political unity, in other words, the unity of all Arabs in one unified state. A definitional overlap between Arab nationalism and pan-Arabism emerges since the desire for political unity has been an integral component of the thoughts and the political discourse of Arab nationalists themselves.

The primary political goal of Arab nationalists was to put an end to imperialism and the Western ideas that infiltrated into the Arab world and to bring the old magnificent Arabic civilization back to the region. The new regimes of the Levant created political legitimacy based on their missions to free Arabs from the chains of imperialism and achieve unity under one political entity. According to many Arab nationalists, it was the lack of unity that brought the humiliating defeat in the 1948-1949 War over Palestine. In this regard, Sati' al-Husri, the leading theoretician of Arab nationalism, stated in one of his writings that Arabs lost the war because of their disunity and entering into the war as seven states when Israel was only one¹⁰. Likewise, the founders of the Baath Party declared in its opening article in 1947: "The Arabs form one nation. This nation has the natural right to live in a single state. As such the Arab fatherland constitutes an indivisible political and economic unity. No Arab country can live apart from the others"¹¹. Hence, though conceptually Arab nationalism and pan-Arabism seem to differ, they are so closely connected that their legacy would not survive without one another.

From its inception, Arab nationalism was a political project that was born as a reaction to colonialism and Western imperialism. As Choueiri suggests nationalism in the Middle East was an integral component of a wider movement arising from the sudden political awakening of the East as it struggled to liberate itself from the shackles of colonialism¹². To Arab nationalists, it was imperialism which reappeared as colonialism that divided the Arab World into many artificial political entities and hindered them from achieving their potential. Pan-Arabism was essential to bring back Arabs' centuries old glorious past and to challenge imperial rulers. Egypt was first to take a pan-Arabist stance as it had seen the advantages of pan-Arabism in its struggle

9 Adeed Dawisha, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2003), 13.

10 *ibid.*, 3.

11 Sylvia Haim, *Arab Nationalism: An Antology* (Berkeley: University of California Press, 1962), 233.

12 Youssef M. Choueiri, *A Companion to the History of the Middle East* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), 292.

to liberate itself from British colonial rule. Besides, to enable Arab nations to take a more coordinated and proactive role in the regional and global politics the League of Arab states was established in 1945 and expressed new drive towards an Arab unity.

In this period, in all Arab countries, nationalist sentiment and a desire for Arab political unity was reflected in the political discourse, yet these nationalist sentiments didn't necessarily lead them to take the same path. Instead, their internal politics and perceptions of need for change differed radically from one country to another in the region. The Monarchies of the Gulf States and Jordan allied with the imperialist rulers and struggled to preserve the status quo in contrast to the radical regimes of the Levant and Egypt which strongly opposed Western powers and desired a complete change in the political system towards a more equal distribution and social justice. Hence, they detached themselves from Western powers and their allies in the Middle East drawing a new political roadmap and allying themselves with the Soviet Union and its socialist propaganda which took the same ideological stance against Western imperialism and served well the goal of Arab liberation struggle and the fight for social justice. In this era, Arab socialism, a term coined by Michel Eflak, one of the ideologues of Baathism, was embraced by radical regimes filling the ideological void of Arab nationalism and pan-Arabism which were influential as an ideology but vague in practical terms and not elaborated with a particular roadmap.

Arab socialism was a fundamental component of the radicalization trend taking place in Levant and Egypt. It was an amalgamation of socialism and Pan-Arabism and differed from mainstream socialist thought with its major tenets implicated in the Baath party's trinity slogan "Unity, liberty, socialism" and its motto "One Arab nation with an immortal mission" which appeared on party publications and newspapers¹³. The three pillars of the Arab Socialist Baath (Resurrection) Party were Arab nationalism, freedom from imperial rule (*hurriyah*) and the setting up of a single Arab state (*wihdah*)¹⁴. The Baathists adopted socialism (*istirakiyah*) as a tool to provide social justice for the poor and underprivileged. To Eflak, Arab socialism was not an aim itself, but rather an essential means to ensure the society the highest standard of production while promoting the highest level of cooperation and solidarity among the citizens¹⁵.

On the other hand, Arab socialism differs from mainstream socialist thought adopted by the Western Socialist and Marxist philosophies in two ways. First, Arab

13 John Devlin, "The Baath Party: Rise and Metamorphosis", *The American Historical Review* 96, no. 5 (1991):1398.

14 *ibid.*, 1396.

15 John Devlin, *The Ba'ath Party: A History from its Origins to 1966* (Stanford, CA: Hoover Institute Press, 1975), 34.

socialism is an indigenous movement and nationalism is deeply embedded in the Arab socialist discourse while Marxist socialism is estranged from nationalism. Second, in contrast to the Marxist socialism that is inherently anti-religious, Arab socialism is inseparably linked with Islam as a source and its principles are derived from Islam and Arab cultural heritage. Arab socialism is viewed as subservient to Islam in that it aimed to promote a more egalitarian redistribution of wealth, a sense of solidarity among citizens and to ensure social harmony between the wealthy and the impoverished. In other words, Arab socialism is a blending of revolutionary philosophy with a traditional religious doctrine. In relation to the link between Arab socialism and Islam, Abdul Salam Arif, the former president and the founder of the Arab Socialist Union of Iraq stated:

“The socialism we seek is the solidarity desired in Islam and which rests on Arab tradition in respect to fraternal sentiments and mutual assistance whether on individual, tribal or collective basis. By socialism we mean social justice, non-exploitation, abolition of monopoly and the offering of opportunities to all in compliance with Allah’s decree: And those in whose wealth the beggar and the deprived have specific right”¹⁶.

Arab socialism, just like Arab nationalism, was a reaction to the economic foundations of capitalism which is seen as a tool to exploit the sources of the Middle East and elsewhere. As manifested in Nasserism and Baathism, the official state ideologies of Egypt (1952-1970) and of Iraq and Syria from the 1960s to the mid-1980s respectively, the educated middle class and the ruling elite agreed on the most urgent needs of their countries which were independence on the political front, and economic development and modernization on the economic front. To the Arab socialist view, the state was a natural vehicle to carry out both economic development and modernization which were to be achieved by a strict centrally planned economy and large scale nationalization to ensure the sharing of resources of the country by its citizens. To this end, banking, insurance, large industries, and private and foreign owned companies were all nationalized and in turn, state-run social, health, educational, and welfare services expanded. The socialist economic development model was expected to remedy the long-standing wounds of the masses, particularly from the lowest strata of society.

Cleveland and Bunton argued that Nasser adopted socialism for pragmatic reasons rather than ideological commitment. Socialist economic reforms allowed Egypt to nationalize the country’s various enterprises and generate funds needed for its development schemes, otherwise, the regime would have had difficulty in rais-

16 George Lenczowski, “Radical Regimes in Egypt, Syria, and Iraq: Comparative Observations on Ideologies and Practises”, 40.

ing funds for projects aiming to improve the country's infrastructure¹⁷. In 1961, the government launched an agrarian reform program which allowed landholdings per family up to 100 fedans and in 1969 it was restricted to 50 fedans¹⁸. The agrarian reform in Egypt enhanced the economic and social status of middle-class peasants and brought a more egalitarian distribution of resources. A similar agrarian reform was introduced to Syria in 1958 under the United Arab Republic and the Syrian Baath Party took initiatives towards nationalization of sources and free enterprise as well as strict central planning of the national economy. Likewise, under Qasim, an agrarian reform law similar to that of Egypt in 1952 was issued in Iraq and the government nationalized all banks, insurance, and large manufacturing companies. These reforms, aimed to address the large masses of peasants who were left untouched by the monarchical rule and to mitigate income inequalities¹⁹. The Arab socialist discourse and the economic modernization programs that sought to restructure the economy in favor of the lower class were welcomed by the Arab publics and earned the revolutionary regimes public support and political legitimacy, particularly in the eyes of middle and lower class citizens.

Consequently, the years between 1952 and 1970 saw a radical transformation from a traditional-feudal society into a progressive socialist one in the states of Egypt, Syria, and Iraq. The drive for Arab political unity, the pursuit of Arab solidarity and a more equitable share of resources marked a distinctive era in which for the first time in Arab contemporary history, ideology prevailed in politics. Nonetheless, though Arab nationalism reached its ideological maturity from 1950s onwards, the decisive moment for the rise of Arab nationalism took its turn with a number of regional developments that shaped the course of the Arab nationalist movement and its future. While domestic policies and political discourse formed the basis for the rise of Arab nationalism, it was a set of historical episodes that had far-reaching repercussions and evoked mass fervor among Arab intellectuals and political elite for political unity during the heyday of Arabism under Gamal Abdel Nasser. To that end, the following section investigates the key political developments that gained momentum to the Arab nationalist movement and the radicalization trend in the region.

Key Political Developments Behind the Radicalization Trend

Ideological factors that settled ground for a radical change in Arab society were able to trigger a glorious moment for Arab nationalism owing to some po-

17 William L. Cleveland & Martin P. Bunton, *A History of the Modern Middle East* (Boulder: Westview Press, 2009), 316.

18 *ibid.*, 318.

19 Hossein Askari, John Thomas Cummings, James Toth, "Land Reform in the Middle East: A Note on Its Distributive Effects", *Iranian Studies* 10, No. 4 (Autumn 1977): 267-9.

litical developments which justified the legacy of the radical regimes and mobilized popular support around them. In the post-colonial period, a group of Syrian intellectuals suggested that the differences among Arabs were in fact trivial and accidental and would fade away with the awakening of Arab consciousness and Arab political unity as a response to fragmentation and impasse in the political systems. Though the Baath party in Syria enjoyed great ideological strength, it was the historical context sheltering a number of episodes that brought political victory to the Arab nationalists in Egypt under Nasser and radical Arab nationalism lived its heyday during this era.

During the second half of the 20th century, the Baath party played a critical role in ideological mobilization of the masses across the region, spreading from its heartlands, Iraq and Syria²⁰. Though Baathism was influential as an ideology, it didn't achieve much progress on the political scene. An important reason for this failure was the fractionalization and politicization of the officer corp within the Syrian military. Following Husni Zaim's coup in 1949, the military became the paramount political force in the country, which lasted up to the present. The other influential factor in this fragmentation was the French divide and rule policies which promoted identification with regional, sectarian, or ethnic communities instead of loyalty to the Syrian national identity. Even when they were appointed to posts in national institutions such as the armed forces, their communal identity played a greater role²¹. Unlike Egypt, in these countries, no single military man could gain the loyalty and support of the entire military, which rendered it vulnerable to successive coup attempts. In late 1957, being aware of their lack of strength to be in the driver's seat and suspecting that the ongoing chaos would eventually benefit the Communists who gained considerable power, the Syrian Baath leaders reached out to Nasser for a union between Syria and Egypt.

Just like Syria, following the toppling of the British-installed Hashemite monarchy by Brigadier Abdal-Karim Qasim in a military coup in 1958, Iraq suffered from a similar political instability caused by the factions among the military officers and successive military coups. The officers in the Iraqi army were plagued by ethnic and sectarian divisions as well as fragmentation along political ideology. Qasim was an ardent follower of the socialist reforms which targeted improving the position of the lower class and increasing the size of the middle class, which was resented by the elite. The revolution led by the coup initially aimed to join the

20 The Baath party was founded in 1954 by Michael Aflaq and Salah al-Din al-Bitar and the party's core ideology was based on notions of Arab nationalism and socialism. In that regard, there was a great commonality between the Syrian Baathists and the Egyptian President Nasser who considered anti-colonialism and self-governance as the fundamental to their political agenda.

21 William L. Cleveland & Martin P. Bunton, *A History of the Modern Middle East*, 324.

pan-Arabist movement, yet when Qasim came into power, he was reluctant to join a union with Egypt and he, instead, adopted the *wataniyah* first policy²². A power struggle existed between Qasim and Arif, his subordinate during the coup, over the former's refusal to jump on the pan-Arabist bandwagon along with his government descending into autocracy²³. The long-lasting power struggle culminated in the toppling of the Qasim by Colonel Abd-al Salam Arif in 1963, and he ruled the country until 1966. Hence in Iraq, similar to Syria, political fragmentation in the state institutions and the military precluded one particular ideology such as Baathism to be the dominant political force with popular support. It also ruled out the prospect of a dominant leader who would be able to gain the loyalty of the whole military and other state institutions in Iraq.

In Syria and Iraq, the challenge, for the Baath regime, lay in forging a vibrant and secular ideology that could transcend ethnic and sectarian lines. This was mostly due to the fact that these societies were too divided in their ethnic, religious, and economic interests. A major obstacle facing Syria and Iraq, as Raymond Hinnebusch argues, was the mismatch between state and identity from the random placement of territorial boundaries under imperialism²⁴. Artificial boundaries built during the colonial period created dissatisfaction due to the forced fragmentation within a territory and the incompatibility between identity communities and a claimed territory. As a consequence, the formation of strong sub and supra-state identities weakened the identification with the national state. However, those supra-state movements had the potential to deteriorate the integrity of the state, which in turn directed the elite towards authoritarian solutions²⁵. As a response, the Baath regime urged to create legitimacy through the triumph of Arab identity with a socialist view over imperialism using authoritarian tools and tactics in order to repress other reflections of identity that were supposed to be divisive such as ethnicity and sect.

Despite the ideological strength of Baathism at the time, political dissention and communal identity conflicts in Syria and Iraq thwarted the Baathists' attempts to materialize the Arab political unity. In turn, they turned to Nasser, the only strong and charismatic political figure who could mobilize Arab masses in Egypt and across the region. Colonel Gamal Abdel Nasser was a leading figure of the core group of Free Officers within the Egyptian military which abolished the reign of monarchy in Egypt in 1953 gaining him an enormous popularity among the public. The prior-

22 William Roe Polk, *Understanding Iraq* (London: I.B. Tauris, 2005), 111.

23 At this point, it is important to note that Qasim secured the support of the Iraqi Communist Party for his anti-unification stance whereas Aref found widespread support in the Baath party, a fervent supporter of the Arab political unity.

24 Raymond Hinnebusch, "Authoritarian Persistence, democratization theory and the Middle East: An Overview and Critique", *Democratization* 13, no. 3 (June 2006): 378.

25 *ibid.*

ities of the Nasser regime were to bring down the remnants of British colonial rule, to abolish feudalism, and to create a more equal distribution of wealth among his fellow Egyptians. As Nasser rose to power, he dissolved the parliament, abolished the constitution of 1923, and outlawed all political parties. The military assumed complete control of the state.

On the economic front, the path Nasser took to achieve a more equitable Egyptian society guided the popular will rather than responding to it. The era under Nasser saw a number of economic reforms that granted citizens unprecedented access to housing, jobs, education, and health services and significant improvement in social welfare and economic growth through the agrarian reform, nationalization programs, and modernization projects. During the late 1950s, the enlargement of the public sector and the land reform program culminated in the transfer of 75 per cent of Egypt's gross domestic product (GDP) from the country's rich to the state or small owners²⁶. Upon these dramatic economic and social reforms, Egyptians were convinced that the officers were delivering their promises to address social injustice, boost economic development, and turn Egypt into a regional power.

The popularity of Nasser at home with his revolutionary rhetoric and courageous attempts was accompanied with his victory in a series of notable developments in the Middle East turning him into a widely-admired pan-Arab leader. First, he took a stand against the Baghdad Pact formed to contain the Soviet Union through the use of British influence. Nasser viewed the Baghdad Pact as an initiative to expand Western imperialism and keep Arabs in the orbit of the West. Nasser was also strongly opposed to the Baghdad alliance as it had the potential to draw Arab countries into collaboration with the West and this move was against his aspirations for Arab political unity²⁷.

Second, Egyptian arms deals with Moscow in 1955 was a significant development which further estranged Egypt from the Western alliance. In this regard, the defeat of Arab armies in the Arab- Israeli War of 1948 had a large-scale impact on both Egyptian and Syrian politics. The Israeli army's raid of Egyptian headquarters in the Gaza Strip pushed both regimes into seeking arms trade with Washington. Egypt was also in dire need of financial aid to carry out its modernization projects. In 1954, Egypt demanded a hundred million Dollars in military and economic assistance from the United States. Yet, it remained reluctant to supply arms to Egypt and Syria as it would run counter to Israeli security interests. In addition, the Eisenhower administration turned down Egypt's aid package request due to British

26 Tarek Osman, *Egypt on the Brink: From Nasser to the Muslim Brotherhood* (New Haven, CT: Yale University Press, 2010), 47.

27 George Lenczowski, *Soviet Advances in the Middle East* (Washington D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1971), 78.

pressure on them as the Free Officers were reluctant to negotiate with Britain over Britain's future access to the Suez Canal²⁸. This, in turn, led Egypt and Syria to turn to the Soviet Union which sought to advance its sphere of influence in this strategic region. The Soviet financial support for the Aswan Dam following the withdrawal of the American offer proved the USSR a reliable ally for Nasser. Thus, it was the Arabs' estrangement from the United States due to that administration's rejection to provide financial aid which led to the alignment with the Soviet Union rather than pure ideological affinity. From 1954 onwards, Nasser's adoption of neutralism and policy of non-alignment was gradually replaced by his clear stand by the USSR.

Third, the Suez Crisis, also named the Tripartite Aggression, further deepened the crisis between Nasser and the Western camp, yet it was the most notable development that turned Nasser into a Pan-Arab leader. Indeed, ending the British colonialism and influence in Egypt was Nasser's foremost desire from the outset of his office in the belief that the end of British presence in the Suez Canal would serve his pan-Arabist aspirations²⁹. A facilitating factor in such an attempt was Nasser's disappointment with the West over arms trade and the Aswan Dam project. In 1956, Nasser nationalized the Suez Canal claiming that the government would use the revenues from the canal to fund the development projects the West declined to sponsor. Soon after the nationalization of the canal, Egypt was faced with a triple attack by Israel, Britain, and France aiming to regain control of the Suez Canal and to remove Nasser from power. After the attack, the United States, the Soviet union, and the United Nations all condemned the tripartite attack and heavy pressure from the United States and the Soviet Union led to a quick withdrawal. The Suez crisis which indeed ended up with Egypt's military defeat turned out to be a political victory for Nasser projecting an image of an Egyptian and pan-Arab hero defying two former imperial powers and Israel. Meanwhile, the Soviet Union's political support for Nasser paved the way for further Soviet-Egyptian rapprochement. Hence, the Suez crisis directed Arab politics towards the radicalization trend strengthening anti-imperialist rhetoric of the revolutionary regimes and their emphasis on pan-Arabism.

Following the Suez crisis, Nasser's desire to make Egypt the center of the pan-Arab unity was reflected in the 1956 constitution which stated that Egypt was an Arab country and a part of an Arab nation. In that regard, the creation of the United Arab Republic (UAR), the union between Syria and Egypt, in 1958 was a major step towards this goal. The demand to unite two states under one federation came from a group of Syrian politicians from the Baath Party. The triggering factors were

28 Steven A. Cook, *The Struggle for Egypt. From Nasser to Tahrir Square* (New York: Oxford University Press, 2011), 115.

29 Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East: From World War II to Gorbachev* (Cambridge: Cambridge Russian Paperbacks, 1990), 47.

both ideological and pragmatic. Syria was going through political turmoil and the ensuing military coups turned Syria into an unpredictable and unstable country. The politicians in the Baath party were afraid that the growing popularity of the Communist party could lead to their government being toppled. Thus, to maintain and enhance their political power, the Baath party reached out to Nasser for unification with Egypt³⁰.

Soon after the proclamation of the UAR, it turned into a state completely dominated by Egyptians instead of a federation of two Arab states as the Baath party had imagined. Nasser imposed a single-party military regime which had run like clockwork in Egypt. The Syrian military and civilian personnel were replaced with Egyptian counterparts in important positions and Syrian politicians were compelled to move to Cairo, where they exerted little power on the political issues regarding their homeland³¹. The union with Egypt, in practice, meant the Baathists' withdrawal from politics. Nasser demanded the dismantling of all political parties in Syria undermining Syrian political life and imposed a strongly centralized economic and political system on the weaker Syria and nationalized all banks, public utilities, and insurance companies. The number of the Syrian officer corp was reduced by half³². Each of those policies were resented by Syrian military officers, business circles, and the Syrian bourgeoisie. Eventually, the growing unrest within the units in the military led to a coup staged by a group of officers in 1961 and Syria declared its secession from the UAR.

The failure of the UAR had broad political implications. First, it indicated a failure in unifying the Arab world, thus, in broader terms, it meant the decline of the Pan-Arab movement. From this episode onwards, many Arab politicians and intellectuals began to orient their policies toward statism, sovereignty, and territorial safety and adopted a version of Arab nationalism that complied with their sovereignty and territorial identity. Second, the breakup of the first pan-Arab initiative in less than three years was a heavy blow to the popularity of Nasser and his Arab nationalist rhetoric. This occasion pointed to the decline of Egypt's role as a Pan-Arab leader.

In short, from 1955 to 1961 Arab nationalism and Pan-Arabism gained momentum thanks to a series of political developments that allowed the revolutionary regimes to challenge the West. With Nasser's challenge to the Baghdad Pact alliance, the Soviet-Egyptian Arms Deal, and the nationalization of the Suez Canal, Nasser's

30 Michael N. Barnett, *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order* (Bognor Regis: Columbia University Press, 1998), 7-11.

31 William L. Cleveland & Martin P. Bunton, *A History of the Modern Middle East*, 314.

32 Karol R. Sorby, "The Separatist Period in Syria, 1961-1963", *Asian and African Studies* 18, No. 2 (2009): 147.

reputation went beyond Egypt as a charismatic pan-Arab leader who fought against the imperial powers and defied them on a number of occasions. Radical Arab nationalism dominated political discourse and mobilization across the region. Nonetheless, the rise of these revolutionary regimes and their pan-Arabist aspirations declined with the short-lived UAR and the breakup of the first Arab political unity in a rather short time span was a tremendous blow to the dream of pan-Arab unity. This episode was to be followed by a more lethal blow when Nasser was harshly defeated by Israel during the Six Day War in 1967.

As the key pillar of Arab nationalism was the stated goal for Arab political victory against Western imperialism and Israel, the demise of Arab nationalism mainly resulted from the Arab defeat in June 1967 which brought an end to the mass fervor that the Arab nationalist movement evoked and relatedly, the radicalization trend in the region. The Arab-Israeli War of 1967 was a turning point for Middle East politics in general and the future of the Arab nationalist movement in particular. To this end, the next section analyzes the factors leading up to the Arab-Israeli War of 1967, how the course of events unfolded during the war and its numerous repercussions for the reconfiguration of the political agenda of individual Arab states.

The Demise of the Radicalization Trend in Arab politics: The Arab-Israeli War of 1967

As the need for Arab political unity was more vocal than ever during the 1960s, no Arab country could have remained indifferent to the fate of the Palestinians. The propaganda of the Nasserites in Egypt and the Baathists in Syria and Iraq for Arab solidarity, unity and liberation would only become meaningful if they took an active and strong engagement in the Palestinian-Israeli conflict. Hence, the aspirations for a political and military victory against Israel was central to Arab nationalism. The Arab-Israeli conflict also played a key role in determining the relations of the Arab States with the two camps of the Cold War, the United States and the Soviet Union. In that regard, the June War in 1967 was a test case for both the viability of the radical regimes and the extent to which these regimes could rely on the Soviet Union as an ally during the Cold War era.

The outbreak of the 1967 Arab-Israeli War, also known as the Six-Day War, rests on the Soviet's false intelligence report provided to Nasser stating the existence of Israeli troops' concentration on the Syrian border³³. Two days after receiving the report, Nasser deployed his army to the Sinai and closed the Tiran Straits. After this incident, war broke out between the Arabs and Israel culminating in a humiliating defeat for Arabs and the Israeli invasion of the West Bank, the Sinai Peninsula and

33 Guy Laron, "The Cold War and the Middle East, Playing with fire: The Soviet- Syrian- Israeli Triangle, 1965- 1967", *Cold War History* 10, no. 2 (2010): 163.

the Golan Heights. It was much debated among Western and Soviet scholars as to whether the Soviets purposely misled the Egyptians or if they were also baffled by the Arab reaction. Russian analysts tended to emphasize the latter by referring to the Soviet policy of detente in that period. Most Western analysts, on the other hand, claimed that the Soviet Union aimed to spark a political crisis in the Middle East, if not a war, and yet there has been no agreement over what the Soviets' motives were to do so³⁴. During the war, the Soviet Union was unwilling to intervene since they didn't want a war in the Middle East having the potential to turn into a superpower confrontation with the United States. Instead, the Soviets used diplomatic means to promote a cease-fire between the two camps and chose to collaborate with the United States for an early cease-fire. The Soviet inaction or lack of assistance, even in emergency supplies, during the war led to severe Arab resentment and the deterioration of the relations with the Soviet Union.

According to a deciphered CIA report from 2007, the Soviets themselves were misled by the Israelis who floated the rumor in the hope that the Soviets would persuade Syrians to stop their provocative acts. The telegram which was sent from Moscow to Cairo on 13 May stated:

“That Soviet Deputy Foreign Minister Semenov had told the Egyptians that Israel was preparing a ground and air attack on Syria-to be came out between 17 and 21 May. It stated that the Soviets had advised the UAR to be prepared, to stay calm, and not to be drawn into fighting with Israel, and that they had advised the Syrians to remain calm and not give Israel the opportunity for military operations. The message also said that the USSR favored informing the Security Council before Israel took military action against Syria.”³⁵

The CIA report confirms that the Soviets urged caution for an impending conflict. The Arabs took the information but not the advice. Obviously, the Syrian propaganda calling for the annihilation of Israel was influential in the Israeli rumor or threat of war. According to the report, the Soviet Union called for a stronger unity between Syria and Egypt, defensive measures and calmness rather than provoking them into a war. Apparently, the Soviet Union couldn't control the escalation of the conflict into a war as the CIA report suggests that the Soviets encouragement of the Arabs to take cautious steps didn't restrain them from acting aggressively. It could be argued that the Soviet Union couldn't perceive the volatility of an Arab-Israeli conflict.

34 Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East: From World War II to Gorbachev*, 164.

35 CIA, Directorate of Intelligence, “Soviet Policy and the 1967 Arab-Israeli War” (Reference Title: Caesar XXXVIII) March 16, 1970 (declassified June 2007). accessed December 7, 2018, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/caesar-50.pdf>

A more feasible explanation of Nasser's escalation of the conflict into a war could be that Nasser attempted to exploit this crisis to restore his position in the Arab world, since from mid-1960s onwards his image as a pan-Arab leader had begun to degrade. Nasser was no longer an Arab leader that could challenge the West, receive aid from the Soviets, or bring social welfare to the citizens by implementing economic reforms. Salah Nasr, the Egyptian Chief of Intelligence in 1967 stated that Nasser presumed he would emerge victorious from the crisis politically and in the back of his mind was the assumption that Israel would not be able to wage a war on two fronts unless it was supported by the West and that the West would be reluctant to confront the Soviet Union which would certainly become militarily involved to support Egypt³⁶. At this point, the Suez crisis in 1956 was particularly relevant. Despite being a rout militarily, the crisis served as a triumph politically for Nasser to establish his role as the leader of the Arab world and in the same way, to Nasser's mind, a victory against Israel would have made Nasser a legendary figure in the region.

The radicalization trend which gained momentum beginning with the Suez crisis began to vanish with the Arab defeat in this war putting an end to the heyday of Arab nationalism and the desire for Arab political unity. Barnett argues that even after June 1967, "Arabism still shaped how Arab states were expected to present themselves, represented a source of symbolic capital, subjected them to Arab opinion and held them accountable to each other"³⁷. Following the Arab-Israeli War of 1967, what remained alive was Arabism, not Arab nationalism. The most significant impact of the war was that it robbed Arab nationalism of its most vital element which was unification. From this episode onwards, while Arabs maintained their belonging to a cultural space called Arab world, they would no longer consider the political unity of Arab states a viable option.

Another reason why the radicalization trend came to an end was that the relationship between Nasser's charismatic leadership and the masses faded away with the rout in the Arab-Israeli war. Arab nationalism and its radical goal of uniting all Arabs under a single state lived on as long as Nasser and Egypt held sway over Arab politics. Iraq's reluctance to be part of the union, Syria's secession from the UAR, the protracted military operation in Yemen with no conclusion, the failure of second unity talks with the Baath party in Syria already challenged Nasser's prestige and raised questions in the Arabs' minds as to the capability of Nasser to unite all Arabs. With the June War in 1967, Nasser lost eternally. The Six Day War cost Egypt dearly both in terms of life and material. The war led not only to the death of thousands of

36 Salah Nasr, *Mozakerat Salah Nasr* (Memories of Salah Nasr), Vol. 3 (Cairo: Dar Al-Khayal, 1999), 209.

37 Michael N. Barnett, *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order*, 164.

civilians and military men but also to severe degradation in economy and losses in military supplies. Besides, Egypt was faced with a huge migration from the canal cities to an overpopulated Cairo due to the economic deterioration which resulted from the closure of the Suez Canal to international shipping and the loss of the oil fields in the Sinai to Israeli control. Similarly, Syria lost the Golan Heights which was a buffer zone between Israel and Syria and also an important source of water. On the top of it all, there was the humiliating presence of Israeli troops on Egyptian soil.

Not surprisingly, from the June War onwards, the revolutionary regimes had neither the capability nor the political desire to trot after the radical goals of Arab nationalism. By necessity, they turned inward to tackle with the consequences of defeat in their own countries. Particularly, Nasser put statism in the center of Egyptian politics and any involvement in inter-Arab politics was made dependent in overcoming the adverse consequences of the war. Nasser stated “Our attitude toward any Arab state depends on that state’s attitude toward the battle”³⁸. In the post-war era, the quest for Arab political unity was replaced with the urgent need to deal with a fragile economy, demographic dislocations and to regain occupied lands from Israel.

Indeed, as Michael Barnett put it, “what halted the unstoppable tide of Arab nationalism were the same Arab leaders who proclaimed themselves its guardian”³⁹. It was first and foremost Nasser himself who led the glorious moment of the Arab nationalist movement and mobilized the masses particularly by means of the Voice of Arabs Radio Station in Cairo. Following the Arab-Israeli War of 1967, Nasser moved away from the revolutionary Arab nationalist rhetoric and its crucial element, Arab political unity. The closing the Voice of Arabs radio station, once a symbol of Nasser’s radical ideas for the Arab political unity, was apparently a signal of the shift in Nasser’s political orientation. One reason for this shift was his mounting reliance on the financial support flowing from the conservative Arab states of the Gulf which vigorously opposed Arab nationalism and the radicalization trend in the region. Nasser’s tendency towards statism also manifested itself in the Khartoum Summit meeting in August, 1967. Nasser was able to receive grants from the oil rich Gulf States only after its acceptance of a version of Arabism that was compatible with sovereignty in the Summit. In other words, Nasser’s statist approach and pragmatic considerations outweighed his ideological fidelity. Without Nasser as the pan-Arab leader, it was apparent that the revolutionary Arab nationalism and pan-Arabism wouldn’t survive.

With the shift in Nasser’s political orientation, the ongoing *qawmiya* (Pan-Arabism)- *wataniya* (state nationalism) debate finally ended up with the victo-

38 Adeed Dawisha, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*, 255.

39 Michael N. Barnett, *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order*, 28.

ry of *wataniya* advocates who privileged state nationalism over Arab political unity stating that despite the overarching Arab identity, geographic and cultural separation among Arabs were so strong and real that they wouldn't allow an organic political unity⁴⁰. The gradual decline of Arab nationalism from the failed attempt of the UAR to the defeat in the Six Day War proved the strength of this argument. Indeed, even the Baathists recognized the limited capabilities of their unionist party as well as their country's own needs. In 1968 the Baath party resolution stated that the party was driven to achieve the Arab nationalist tasks which largely went beyond its capability since it needed to achieve many tasks on the local (*watani*) level first such as bringing stability to the political system and settling the Kurdish problem⁴¹. By prioritizing Iraq's own national interests over Arab nationalism, the Baathists didn't abandon their commitment to *qawmiyya*, rather they felt that in order to achieve Arab political unity, they had to achieve political harmony within their country, overcome its ethnic and sectarian problems, and revive its economy. Without these achievements, pan-Arabism wouldn't produce any positive outcome.

The end of Nasser's tenure in Egypt left Egypt's political scene to Sadat who was neither a fervent supporter of pan-Arabism nor Arab socialism. Pan-Arab nationalism lost its appeal and slowly died under Anwar al- Sadat who took a political path that completely diverged from that of Nasser. Under Sadat, Egypt adopted a political rhetoric targeting democratization of Egypt's political system and moved away from Egypt's traditional alliances with the Eastern Block while building closer ties with the West. Sadat raised sentiments of Egyptianism and reoriented the state's cultural and educational policies toward Egypt. Unlike Nasser's continual emphasis on Arab's glorious history and culture, Sadat highlighted Egypt's unique cultural and historical characteristics. To this end, Sadat introduced a new school curriculum shifting Egypt's long history and cultural reputation. His embrace of Egyptian nationalism rather than Arab was also evident in his shifting the name of the state from the United Arab Republic to the Arab Republic of Egypt where Arab is only an adjective that complements Egypt⁴².

The Arab socialist propaganda, an important pillar of the Arab nationalist movement, gradually faded away with Sadat's launch of *infitah* policy which aimed at opening the door to private investment and liberalizing the economy. Sadat also took steps to revamp the country's foreign policy. His trip to Jerusalem in the pursuit of a permanent peace settlement with Israel was subject to an unprecedented outrage in the Arab world. Sadat signed a peace agreement with Israel, known as the Camp

40 Adeed Dawisha, "Requiem for Arab Nationalism", *Middle East Political Quarterly* 10, No: 1 (Winter 2003): 25-41.

41 Adeed Dawisha, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*, 288.

42 Eberhard Kienle, "Arab Unity Schemes Revisited: Interest, Identity, and Policy in Syria and Egypt", *International Journal of Middle East Studies* 27, No: 1 (February 1995): 66.

David Accords in 1978 which laid the groundwork for diplomatic and commercial relations between the two countries. While the Camp David Peace Accords enabled Egypt to regain its lost territories in the strategically critical Sinai Peninsula won by Israel during the Six Day War, this initiative was severely condemned by the Arab states leading to the suspension of Egypt's membership in the Arab League in 1981 and Sadat's eventual assassination in the same year. With the peace agreement with Israel, Egypt lost its position of leadership in the Arab world eternally.

On the other hand, in Iraq and Syria, the Arab nationalist movement could hardly survive due to the divisions between the Kurds and Arabs on the one hand, the Shiites and the Sunnis, on the other. Instead, the Arab nationalist concerns gave way to formulating common Iraqi and Syrian identities. By the 1980s, Arab nationalism died both in political rhetoric and policy-making. This was mostly evident in the Iran-Iraq War (from 1980 to 1988) when Syria failed to uphold Arab ideals by aligning with a non-Arab country and it developed a quasi-alliance with Iran that continued up to the present. Eventually, by the turn of the 20th century, pan-Arabist nationalism became an irrelevant ideology and Arab states determined their domestic and foreign policies based on their national interests and pragmatic concerns.

Conclusion

Arab nationalism developed as a nationalistic ideology in response to the Western domination of the Arab world and under the influence of the nationalistic tendencies of CUP and the secessionist movements taking place in the Ottoman Empire. Arab nationalism differed from nation-state nationalism in that it referred to the unification of all Arabs regardless of their nationality and location into one single Arab state. By the 1950s, Arab nationalism became the dominant ideology leading the political discourse and policies of the military regimes which replaced the former monarchies of the Middle East and brought radical changes both in their internal and foreign policies. Whereas in internal politics, they strived to bring a more just and egalitarian system to their societies by adopting statist-socialist policies, in their external politics they took a firm stand against Western powers. These newly founded regimes were revolutionary with their ideological bearings rooted in pan-Arabism, Arab socialism and anti-imperialism, in other words, they indicated a radical rupture from the policies and ideology of the former regimes.

To Arab nationalists, Arabs lagged behind the West and faced a humiliating defeat in the 1948 War over Palestine due to their disunity and division into several states. Hence, it was imperative for Arab states to unite under one political entity to

realize their full potential. The merger of Syria and Egypt in 1968 was an attempt, to this end, yet it failed in less than three years, raising questions over the viability of such a political project. On the other hand, the Arab-Israeli War of 1967 which ended up with a humiliating defeat for Arabs was a defining moment for the Arab nationalist movement. The defeat directed regimes to seek bilateral negotiations with Israel in an attempt to take back their lost territories. In other words, the war manifested that *watani* concerns had precedence over *qawmiyya* interests and thus, the espousal for Arab nationalism gradually faded away. Nasser's prestige, which already suffered from the failure of United Arab Republic, was severely damaged following the defeat in the Arab-Israeli War. Without Nasser, the leader of the Arab world, Arab nationalism was destined to fail since Syria and Iraq were too fragmented in terms of their ethnic and sectarian structure, which meant that their weak regimes needed to ensure political unity within the homeland first.

Eventually, the revolutionary ideas of Arab nationalism and pan-Arabism were overshadowed by the political realities and national interests of individual Arab states and in the era succeeding the war, pragmatism superseded radicalism in Arab politics. From 1980s onwards, the differences between the Arab states and their foreign policy orientation became more visible and the ethnic and sect-related hostilities along with regional conflicts made the dream of Arab nationalism a long shot.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Bibliography

Askari, Hossesin, John Thomas Cummings, James Toth. "Land Reform in the Middle East: A Note on Its Distributive Effects." *Iranian Studies* 10, No. 4 (Autumn 1977): 267-79.

Barnett, Michael N. *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional*

Order. Bognor Regis: Colombia University Press, 1998.

Choueiri, Youssef M. *A Companion to the History of the Middle East*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.

Choueiri, Youssef M. *Arab Nationalism- A History: Nation and State in the Arab World*. New Jersey: Wiley Blackwell, 2000.

CIA, Directorate of Intelligence, "Soviet Policy and the 1967 Arab-Israeli War." (Reference Title: Caesar XXXVIII) March 16, 1970 (declassified June 2007). Accessed December 7, 2018, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/caesar-50.pdf>

Cleveland, William L., Martin P. Bunton, *A History of the Modern Middle East*. Boulder: Westview Press, 2009.

Cook, Steven A. *The Struggle for Egypt. From Nasser to Tahrir Square*. New York: Oxford University Press, 2011.

Dawisha, Adeed. "Requiem for Arab Nationalism." *Middle East Political Quarterly* 10, no. 1 (Winter 2003): 25-41.

Dawisha, Adeed. *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2003.

Devlin, John. "The Baath Party: Rise and Metamorphosis." *The American Historical Review* 96, no. 5 (1991): 1396- 1407.

Devlin, John. *The Ba'ath Party: A History from its Origins to 1966*. Stanford, CA: Hoover Institute Press, 1975.

Golan, Galia. *Soviet Policies in the Middle East: From World War II to Gorbachev*. Cambridge: Cambridge Russian Paperbacks, 1990.

Haddad, Mahmoud. "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered." *International Journal of Middle East Studies* 26, no. 2 (1994): 201-222.

Haim, Sylvia. *Arab Nationalism: An Antology*. Berkeley: University of California Press, 1962.

Hinnebusch, Raymond. "Authoritarian Persistence, democratization theory and the Middle East: An Overview and Critique." *Democratization* 13, no. 3 (June 2006): 373-395.

Kienle, Eberhard. "Arab Unity Schemes Revisited: Interest, Identity, and Policy in Syria and Egypt", *International Journal of Middle East Studies* 27, no. 1 (February 1995): 53-71.

THE RISE AND DEMISE OF THE RADICALIZATION TREND IN THE MIDDLE EAST

Laron, Guy. "The Cold War and the Middle East, Playing with fire: The Soviet- Syrian- Israeli Triangle, 1965- 1967." *Cold War History* 10, no. 2 (2010): 163-184.

Lenczowski, George. "Radical Regimes in Egypt, Syria, and Iraq: Comparative Observations on Ideologies and Practises." *The Journal of Politics* 28, no. 1 (1966): 29-56.

Lenczowski, George. *Soviet Advances in the Middle East*. Washington D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1971.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. UK: Oxford University Press, 1968.

Osman, Tarek. *Egypt on the Brink: From Nasser to the Muslim Brotherhood*. New Haven, CT: Yale University Press, 2010.

Nasr, Salah. *Mozakerat Salah Nasr* (Memories of Salah Nasr), Vol. 3. Cairo: Dar Al-Khayal, 1999.

Pfaff, R. H. "The Function of Arab Nationalism." *Comparative Politics* 2, no: 2 (1970): 147- 167.

Sorby, Karol. "Arab Nationalism After the Young Turk Revolution (1908-1912)." *Asian and African Studies* 14, no. 1 (2005): 4-21.

Sorby, Karol. "The Separatist Period in Syria, 1961-1963." *Asian and African Studies* 18, no. 2 (2009): 145-168.

Tauber, Eliezer. *The Emergence of the Arab Movements*. London: Frank Cass, 1993.

United Arab Republic. "Draft of the National Charter Presented by President Gamal Abdel Nasser at the Inaugural Session of the National Congress of Popular Powers on 21st May, 1962." Cairo: Information Department, 1962.

William Roe Polk, *Understanding Iraq*. London: I.B. Tauris, 2005.

ACTIVE BLOCK: THE BLOCKING PRACTICE IN CONTEMPORARY ISRAELI FINE ART PHOTOGRAPHY

Jochai Rosen

Dr. Department of Art History, University of Haifa, Haifa, Israel

Abstract

This article defines and discusses the blocking practice apparent in Israeli fine art photography of the last decade of the twentieth century and the first decade of the twenty-first century. The blocking practice is used in landscape photography and it is essentially realized when the photographer positions his main object in the center of the composition and so close to the picture plane in a way that blocks the viewer's field of vision and hides most of the other objects in the picture. The article presents it as an active and harsh practice and divides its embodiments in four: The first associated with Israeli building culture, the second with Israeli obsession with security measures, the third with segregation in the Israeli sphere and the last which is dubbed as "The Beautiful Block". The article clearly presents this practice as the most significant formative measure in contemporary Israeli photography which sets it apart from other currents in international landscape photography.

Keywords: Photography, Art, Israel, Landscape, Housing .

Öz

AKTİF BLOK: ÇAĞDAŞ İSRAİL GÜZEL SANATLAR FOTOĞRAFÇILIĞI ENGELLEME UYGULAMASI

Bu makale İsrail güzel sanatlar fotoğrafçılığında yirminci yüzyılın son on yılı ve yirmi birinci yüzyılın ilk on yılı arasında görülen engelleme uygulamasını tanımlamakta ve tartışmaktadır. Bu uygulama manzara fotoğrafçılığında kullanılır: Fotoğrafçı ana nesnesini kompozisyonun merkezine, resim düzlemine o kadar yakın yerleştirir ki izleyicinin görüş alanını engeller ve resimdeki diğer nesnelerin çoğunu saklar. Makale bunu aktif ve katı bir uygulama olarak sunmakta ve somut örneklerini

I wish to thank Yossi Ben-Artzi, Uri Yinon, Esther Levinger, and the photographers whose works are quoted here for their assistance in the study leading to this article.

Sorumlu yazar/ Corresponding author: Jochai Rosen, jrosen@univ.haifa.ac.il

Geliş Tarihi/Submitted: 11.10.2018 **Kabul Tarihi/Accepted:** 10.02.2019

DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.18008

Cite this article as: Rosen, Jochai, "Active Block: The Blocking Practice in Contemporary Israeli Fine Art Photography", *Turk J Hist*, issue 69 (2019), p.195-219.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

dörde ayırmaktadır: İsrail inşaat geleneği, İsrail'in güvenlik önlemleri saplantısı, İsrail kültüründeki ayrımcılık ve "Güzel Engel" olarak adlandırılan teknik. Makale bu uygulamayı çağdaş İsrail fotoğrafçılığını diğer uluslararası manzara fotoğrafçılığı akımlarından ayıran önemli bir şekillendirici ilke olarak ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fotoğrafçılık, sanat, İsrail, manzara, iskân.

Territory and borders have always been major issues in the Israeli sphere and landscape has always been a leading genre in Israeli photography, whether in Zionist utilitarian or in fine art photography.¹ In the early 1990s the visual language of fine art photography in Israel became harsher, and the most emphatic expression of this phenomenon is the blocking practice found in landscape photography. It is a visual and compositional implement, but as we shall see, it is also an ideological one.

The essence of the blocking practice rests in the fact that the photographer positions his main object in the center of the composition and so close to the picture plane in a way that blocks the viewer's field of vision and hides most of the other objects in the picture. This is an active and even harsh practice: the viewer realizes he or she is looking at a landscape photograph and expects to experience what this sort of a photograph should deliver – a landscape – but the photographer frustrates the viewer, forces him or her to focus on the main object, and allows only a glimpse into the landscape stretching behind. In most cases the photographer forces the viewer to focus on a vulgar, ugly, or broken-down object located in the periphery or "backyard" of Israeli existence. There is always a perceptible correlation between this dissonant practice and the dismal and ugly surroundings depicted.

¹ For Israeli landscape photography in general see: Guy Raz, "Only What His Eye Took In: A Comment on Local Landscape Photography," in *Framed Landscape: A Comment on Local Landscape Photography*, exhibition catalogue (Haifa: University of Haifa Art Gallery, 2005) 5-21 (Hebrew with an English summary).

For the landscape in Zionist photography see: Ruth Oren, *System and Themes - Aspects of the Jewish Landscape Photography in Israel, 1945-1963*, Dissertation, (Haifa: University of Haifa, 2005) (Hebrew with an English summary); Ruth Oren, "Zionist Photography 1910-1941: Constructing a Landscape," *History of Photography* 19, no. 3 (1995): 201-210; Ruth Oren, "Space, Place, Photography: National Identity and Local Landscape Photography, 1945-1963," in *Spatial Borders and Local Borders, A Photographic Discourse on Israeli Landscapes* (Tel Hai: The Open Museum of Photography, 2006), 164-188.

For landscape in Israeli fine art photography see: Jochai Rosen, "The Abused Landscape: The Works of Young Israeli Photographers," *Afterimage, A Journal of Media Arts and Cultural Criticism* 35, no. 1 (2007): 23-27 and Jochai Rosen, "Behold, I have set the land before you': The P6 Group and Critical Landscape Photography in Israel," in *Building a Place: The P6 Group and Critical Landscape Photography*, exhibition catalogue (Tel Aviv: Rubín Museum, 2010), 69-74.

The purpose of this study is to define the various embodiments of the blocking practice and by that to present it as the most important visual tool in Israeli landscape photography post 1990. This is done by dividing our discussion into four chapters: the first chapter deals with the blocking practice as part of the visual discourse on Israeli building culture. The second deals with the visual discourse on Israeli militarism; the third with the issue of disengagement in the Israeli sphere, and the fourth and final chapter deals with what we shall call “The Beautiful Block”.

I. Israeli Building Culture

The blocking practice first appeared in the works of a small number of Israeli photographers who in the early 1990s began a critical study of the new housing projects in Israel.² The improved economic conditions of Israel during that period resulted in what can only be termed a building frenzy. In most cases Israelis erected buildings that looked like palaces and fortresses, which were patently foreign to their surroundings.³ One of the first photographers to embark on a project recording these newly erected buildings was Gilad Ophir, and his photographs taken between the years 1992 and 1995 were later included in his solo exhibition in the Tel Aviv Museum of Art entitled “Cyclopean Walls”.⁴ While Ophir was mainly interested in the buildings erected in the new Israeli suburbia, Efrat Shvily was recording the massive development in the settlements of the West Bank. As part of this effort she took this picture of a house in Mitzpe Yericho (Figure 1).

This photograph is part of a project entitled “New Homes in Israel and the Occupied Territories” that Shvily carried out between 1992 and 1998.⁵ The photograph depicts a simple box-shaped house made out of bricks and covered with a gabled tile roof. It stands on a plateau in a barren desert landscape. On both sides of the house the viewer gets a glimpse of the mountainous horizon. It seems as though the house has recently been completed since building debris covers the surrounding ground.

The house covers almost the entire height of the photograph and much of its width, in doing so blocking the viewer’s field of vision. In Albertian terms we can say that the house is blocking the viewer’s visual pyramid and by that, blocking Alberti’s imaginary window.⁶ In other words, the way Shvily uses the house goes against almost everything known to us from realistic western art of the modern era.

2 For Israeli building culture as reflected in photography see Raz, “Only What His Eye Took In,” 17 and Rosen, “Behold, I have set the land,” 72ff.

3 See Rona Sela, “Cyclopean Walls and Built Landscapes,” in *Gilad Ophir: Cyclopean Walls*, exhibition catalogue (Tel Aviv: The Tel Aviv Museum of Art, 1995), unpaginated and Rosen, “The Abused Landscape,” 24.

4 Sela, “Cyclopean Walls,” unpaginated.

5 *Efrat Shvily. Point/Counterpoint: Works, 1992-2012*, exhibition catalogue (Ein Harod: Museum of Art, 2013), 20-69.

6 Leon Battista Alberti, *On Painting*, translated by Cecil Grayson (London: Penguin Books, 1972), 40ff. and particularly Figure 1.

ACTIVE BLOCK

Figure 1. Efrat Shvily, *Untitled (Mitzpeh Yericho)*, black and white photograph (negative), pigment print on archival paper, 25x38 cm, 1993

The house stands askew and thus does not appear to be functional. It seems as though Shvily did not bother herself with correcting this distortion, by that highlighting its alienation. The door and windows cut in the façade of the house make it anthropomorphic, but instead of looking amicable the small embrasure-like windows make this house look more like a military fortress whose aim is to control its surroundings and fend off potential invaders.⁷ A house covered with tile roofing is an import brought by Zionist settlers from Europe. These houses are foreign to the desert climate, where they are completely dysfunctional.⁸ All in all, and taking into consideration the fact that Shvily opted for a black and white photograph, we may speak of an aesthetic of unsightliness.

It must be said that the visual and theoretical roots of photographs such as Shvily's house, and others to be discussed in this article, lay in the works of the New Topographics and in Typological photography, in particular that of Bernd and Hila Becher and their followers. A deliberation over these roots is beyond the scope of this study, but they have recently been acknowledged by various authors.⁹

7 Vered Maimon, "Ideal Homes, Real Subjects: On Efrat Shvily's Photographs," In *Efrat Shvily. Point/Counterpoint: Works, 1992-2012*, exhibition catalogue (Ein Harod: Museum of Art, 2013), 14e.

8 Maimon, "Ideal Homes," 12e.

9 Ruti Direktor, "Bernd Becher 1931-2007", in *Hatsofa* Blog, January 24, 2009 at <http://rutidirektor.wordpress.com/2009/01/24/%D7%91%D7%A8%D7%A0%D7%93-%D7%91%D7%9B-%D7%A8-1931-2007-%D7%92%D7%95%D7%9F-%D7%A9%D7%90%D7%A8%D7%A7-%D7%90%D7%95%D7%A1%D7%A7%D7%99-1925-2007/>; Maimon, "Ideal Homes," 11e-12e,

Housing was also the topic of a series of photographs by Yaacov Israel, who during the first decade of the third millennium took pictures of the immigrant neighborhoods built in Jerusalem during the 1950s. One of these photos depicts a housing block at 1 San Martin Street (Figure 2). These photographs were later exhibited together with photographs of Palestinian villages in an exhibition entitled “Yaacov Israel: A Repressed Landscape”.¹⁰

The photograph shown here depicts the narrow side of a huge box-like housing block. The square shape of the building captures most of the picture’s surface and leaves an almost equal strip around it. This strip does not reveal much information other than a simple fence in the foreground and a glimpse of a few parked cars in the right background, where in the distance the horizon can hardly be seen.

The edifice in Israel’s photograph almost completely blocks the viewer’s field of vision. Depicting this block from the side takes it out of its everyday context and transforms it into a new entity, in other words turns it into a visual means. This action by Israel also distances this housing block from the typological discourse, since this building cannot be typified from this angle.¹¹ This is not the angle that transmits necessary information about the building and therefore the housing block becomes a form, in this case a square. Moreover, the narrow side of the housing block is almost devoid of windows, a fact that creates a formalist emphasis on the “White Square”. Photographs of Israel such as this Haikin has categorized as repressed landscape or what she also terms “no-place”.¹² Ben-Dov writes that “Israel’s gaze wounds, it is painful, even violent”,¹³ but it is rather what he compels his viewer to do by actively blocking his Albertian visual pyramid, which is violent and painful.

Yaacov Israel literally photographs “The Backyard” and in doing so is part of a sizeable phenomenon in Israeli contemporary photography that is only touched upon in this article and merits a different study.¹⁴

Vered Maimon, “Living Space: Distant Near,” in *Distant Near*, exhibition catalogue, Curator: Wulf Herzogenrath (Herzliya: The Museum for Contemporary Art, 1998), unpagged (Hebrew); Sela, “Cyclopean Walls,” unpagged; Raz, “Only What His Eye Took In,” 16 and Rosen, “The Abused Landscape,” 24.

10 Naama Haikin, *Yaakov Israel: A Repressed Landscape* (Tel Hai: The Open Museum of Photography, 2005).

11 On typology in contemporary photography see: Marc Freidus, *Typologies: Nine Contemporary Photographers*, exhibition catalogue (Newport Beach, CA: Newport Harbor Art Museum, 1991). For Bernd and Hilla Becher see: Armin Zweite, *Typologies of Industrial Buildings / Bernd and Hilla Becher* (Cambridge, MA: MIT Press, 2004).

12 Haikin, *Yaakov Israel*, 36-37.

13 Eyal Ben-Dov, “Earthly Jerusalem”, in *Yaakov Israel: A Repressed Landscape* (Tel Hai: The Open Museum of Photography, 2005), 34.

14 The depiction of “The Backyard” is very common in contemporary Israeli photography but so far no study has been dedicated to this topic. Maor speaks of “infected landscapes” and specifies a few types of such landscapes in contemporary Israeli art. He further elaborates that the choice of

ACTIVE BLOCK

Figure 2. Yaacov Israel, *1 San Martin St., Jerusalem*, color photograph, Lambda Print, 83.5x106 cm, 2004

The house seen in Shvily's photograph (Figure 1) and that seen in Israel's work (Figure 2) both have only a few narrow windows. This is not a coincidence, since it is known that these housing blocks were not only meant to house newcomers but were also perceived as fortresses and defensive walls aimed at curbing potential invaders, which therefore had small embrasure-like windows.¹⁵ The Giloh neighborhood that was built in Jerusalem after the 1967 war was built as a fortress from the outset, and became a fortress de facto during the Second Intifada when Palestinian militants shot at the neighborhood from nearby Bethlehem. This shooting led to the further fortification of the neighborhood with a concrete disengagement wall and with bulletproof windows.¹⁶ The housing block, as well as other buildings in

an artist to deal with a certain landscape turns it into a "Marked Landscape" and the starting point for a critical discourse. See Haim Maor, *Marked Landscapes: Landscape-Place in Contemporary Israeli Art*, exhibition catalogue (Beer Sheva: Ben-Gurion University of the Negev, 2003), 7-8 (Hebrew).

15 Amiram Harlap, "Reinforced Concrete: On the Security Syndrome in Israeli Architecture," *Musag* 8 (1976), 13 (Hebrew) and Haim Yacobi and Shelly Cohen (eds.), *Separation: The Politics of Space in Israel* (Tel Aviv: Am Oved and Xargol 2006), 50-51 (Hebrew).

16 Rachel Kallus, "The Political Construct of the 'Everyday': The Role of Housing in Making Place

Israel, functioned not only as a physical barrier but also as a psychological barrier against a hostile environment, which touches upon the Israeli obsession with security, a topic dealt with in the following chapter.

II. Securitism

The obsession with security needs in Israel, and the fact that many restrictions on the Israeli individual are justified by them, is known today in Israeli slang by the term Securitism.¹⁷ Security needs in Israel have rendered the military a sacred entity that for years was exempt from public debate. During the early 1990s and following a process of globalization and open-data policy, the army became for the first time the target of fierce criticism, which also found an emphatic expression in Israeli fine art photography.¹⁸ Here too, photographers who needed extreme measures to slaughter this sacred cow used the blocking practice, as can be seen in a photograph by Guy Raz depicting a concrete roadblock (Figure 3).

Between the years 1992 and 1997 photographer Guy Raz set out to record Israeli check-posts in the West Bank in general and concrete roadblocks in particular.¹⁹ This was part of a study he made into the obsession with security and separation in the Israeli sphere. One of the questions at hand was that of the limits of power that can be applied by a ruler over his subordinates. As part of this study he photographed a few concrete roadblocks erected during the British Mandate of Palestine (1918-1948),²⁰ relics of the futile British effort to govern this land. This was an effort made by Europeans to rule a foreign land by force, sometimes through the use of concrete roadblocks, an effort that is echoed by contemporary Israelis who

and Identity,” in *Constructing a Sense of Place: Architecture and the Zionist Discourse*, ed. Haim Yacobi (Aldershot: Ashgate, 2004), 136. For security considerations and the building of neighborhoods in Jerusalem see Eyal Weitzman, “Jerusalem: Petrifying the Holy City,” in *Hollow Land: Israel’s Architecture of Occupation* (London and New York: Verso, 2007), 25-52.

- 17 The original Hebrew term is Bitchonism from the word Bitachon, i.e., security, in Hebrew, one of the most common words in everyday Israeli discourse.
- 18 Raz, “Only What His Eye Took In,” 17 and Rosen, “The Abused Landscape,” 24-25.
- 19 The Israeli check-points in the West Bank are not only the focus of a fierce debate within and outside the Israeli sphere, but they have also been the center of numerous studies. Particularly worth mentioning are Ariella Azoulay, *Chic-Point: Fashion for Israeli Checkpoints* (Tel Aviv: Andalus, 2007) and Weitzman, “Checkpoints: The Split Sovereign and the One-Way Mirror,” in *Hollow Land*, 138-159.
- 20 During their reign in Palestine the British forces erected anti-tank concrete barriers to fend off a possible attack from French Vichy forces from Syria, but also to fend off resistance from Arab militias and Jewish resistance groups. Some of these barriers still exist and can be seen today: In the Russian Compound in Jerusalem one can still see concrete barriers known as Dragon’s Teeth and a complete barrier still stands on the shores of the Sea of Galilee near Kibbutz Haon. Guy Raz’s study of concrete anti-tank barriers in Israel covered old barriers erected by the British, the French Vichy, and Jordanian and Syrian armies, but so far no other study has been devoted to this topic.

are predominantly unwilling to acknowledge this precedent. In his photographs Raz limited himself to a minimum of visual elements and many of them, as indeed our example, bear a striking similarity to abstract paintings and particularly to the works of Kazimir Malevich.²¹ The works of Yaacov Israel (Figure 2) and Guy Raz (Figure 3) are characterized by what can easily be dubbed the photographed Supermatist square.

Raz's project also touches upon another central and heavily debated issue in the Israeli sphere – that of separation and segregation, not only between Israelis and Palestinians, but also between rich and poor as well as between other factions of Israeli society. This issue will be discussed in the ensuing chapter.

Figure 3. Guy Raz, from the series *Road-Blocks*, color photograph, c. 1991-1997

frequently in Israeli art and design.²²

These roadblocks are essentially large concrete cubes with an iron hook mounted on the top. They are then usually painted with a simple pattern of two colors separated by a diagonal line, a pattern used to denote certain army units. This concrete cube became such a common feature in the Israeli sphere that by now it has gained an iconic status and appears

21 See particularly Kazimir Malevich, *Black Square*, 1915, oil on canvas, 106x106 cm, St. Petersburg, The State Russian Museum.

22 The concrete roadblock discussed here appears, for example, in the works of Eran Shakine (*Floating*, 2008, concrete and neon lights, 115x115x115 cm), in a few paintings by Joram Rozov (for example, *Road block*, oil on canvas, 80x80 cm); designer Yuval Eshel turned it into a miniature door-stop (See <http://www.yuvaleshel.com/>.) The overall aesthetics and absurdity of the separation wall and concrete roadblocks were addressed by Michael Faust and Ariel Belinco in their animated film *Beton* of 2006; see <http://bezalel.secured.co.il/8/beton.swf>

The photograph shown here (Figure 3) is in a square format - based on a 6x6 camera - and thus matches the format of the concrete cube. The cube takes up almost the entire surface of the photograph, leaving only a very narrow strip between the edges of the cube and the frame. The cube is colored in beige; a white triangle is painted on top of it to create two triangles that are then separated by a blue diagonal line. The coloring is crude and haphazard and thus some of the white and blue colors drip down over the beige. Although it is clear that the cube is standing outdoors, it is almost impossible to make out the details of the landscape stretching behind, and the viewer can only discern an asphalt road, another colored roadblock, a few electric poles, a hint of the horizon, and the blue sky above.

As in the two photographs discussed previously (Figure 1, 2), the main object in Raz's photograph blocks the viewer's pyramid of vision, and its depiction from close range takes it out of the ordinary context and away from the typological discourse. This concrete cube becomes a new entity, a visual means and an implement used to control the viewer's gaze. There is a correlation between the brutal subject depicted in the photograph and the measure enforced on the viewer. Despite this brutality, the image is still appealing due to its pleasant aesthetics.

The most characteristic expression of the critical study of Israeli militarism in photography during the 1990s is undoubtedly "Necropolis", a joint project of photographers Roi Kuper and Gilad Ophir carried out between 1996 and 2000. A typical product of this project would be Kuper's image of a concrete bunker (Figure 4).

During the early 1990s, due to severe budget cuts, the IDF deserted many army camps situated on wide and expensive plots of real-estate and moved to more modest quarters. For a certain period these old camps were left open to the public and revealed the wide extent of brutalism carried on in these closed surroundings away from public scrutiny. Kuper and Ophir wandered through these deserted camps and meticulously recorded abandoned edifices and objects. This project was entitled "Necropolis", i.e. City of the Dead, after ancient burial grounds that were situated in remote places away from the public.

Kuper's photograph depicts a concrete bunker covered with bullet holes and marked with the digit four. This is part of a rather monotonous series of similar photographs of bunkers. The bunker stands against the barely visible horizon, a plot of barren land is seen in the foreground, and the sky stretches above. Overall this is a harsh and unpleasant image and it displays many of the characteristics of the photographs described above.

Apart from its obvious discourse on Israeli Securitism, this image questions the Israeli obsession with concrete. From their outset, cement and concrete were

Figure 4. Roi Kuper, From the series *Necropolis*, black and white photograph, c. 1996-2000

identified with the Zionist building effort,²³ and concrete became known as “the Israeli material” associated with the Sabra, the native Israeli.²⁴ One of Israel’s leading architects was quoted as saying “for us, concrete was the Israeli material. Concrete gave one a sense of stability: when you plant it in a place, no one will move it from there.”²⁵

23 Or Alexandrovitch, “Eolianite, Cement, Arabs, Jews: How to Build a Hebrew City,” *Theory and Criticism* 36 (2010): 76-77 (Hebrew).

24 Zvi Efrat, *The Israeli Project: Construction and Architecture 1948-1973* (Tel Aviv: The Tel Aviv Museum of Art, 2004), vol. 1, 105.

25 Efrat, *The Israeli Project*, vol. 1, 107. For concrete in Israeli culture see: Yehudit Matzkel, *The Song of Concrete*, exhibition catalogue (Tel Aviv: Eretz Israel Museum, 2009) (Hebrew). Concre-

This photograph by Kuper is yet another example of the aesthetic of unsightliness discussed above. Kuper admits that this was a deliberate choice, to avoid the appealing and beautiful in order to focus the viewer on the harsh reality.²⁶ This goal was also aided by the brutal blocking of the viewer's pyramid of vision.

During work on the project "Necropolis" the two photographers – Kuper and Ophir – walked through the deserted military camps, each carrying his own camera and taking pictures. Both were applying the blocking practice, and the similar visual language makes it almost impossible to separate their works one from the other. Ophir created his own series of buildings and objects, and one of the most striking of them depicts the perforated remains of military vehicles used as shooting targets (Figure 5).

This photograph depicts a frontal view of an army truck torn and obliterated by bullet holes as it stands in a barren landscape. The truck is so close to the picture plane as to almost completely hide anything that stands behind it. The viewer has only a glimpse of the hilly horizon dotted with four shooting targets.

This photograph displays most of the visual aspects discussed above, which need not be repeated here. It is worth mentioning, though, that its anthropomorphic appearance and its two poked out "eyes" make this obliterated truck all the more pitiful.

Buildings covered with bullet holes are a central ingredient of heroic national sites associated with ghetto fighters and with the Israeli struggle for independence.²⁷ By depicting at close range buildings and vehicles punctured by bullet holes, Kuper and Ophir were able to reverse this attitude and depict them as victims of violence and frustration. From this point on, buildings punctured by bullet holes would be-

te as a central ingredient in the fulfillment of the Zionist vision is also a topic in Hebrew poetry; there it appears as a material that helps to anchor Jewish presence in the Middle East. See Hanan Haver, "Cement Trap to Ivory!" in Matzkel, *The Song of Concrete*, 27-28, 38 (Hebrew).

26 Interview with Roi Kuper of July 24, 2011.

27 There are numerous sites in Israel from the War of Independence left scarred with bullet holes so as to serve as memorials. To name but a few: the old water tower of Kibbutz Negba; an old British police station of Iraq Suwaydan now known as Metzudat Yoav (see <http://en.wikipedia.org/wiki/Negba>); the old water tower of Kibbutz Be'erot Yitzhak; the old water tower in Kibbutz Yad Mordechai (which also, coupled with a statue of Mordechai Anielewicz, serves as memorial to both the Warsaw Ghetto fighters as well as the defenders of the Kibbutz (see http://en.wikipedia.org/wiki/Yad_Mordechai); the old city council building in Jerusalem, and a British post and a commercial center in Safed. One of these heroic sites still bearing the marks of bullet holes is Zion Gate in Jerusalem, where a crucial battle occurred during the Israeli War of Independence in 1948. This site was recorded by photographer Shai Kremer: *Zion Gate*, 2010, color photograph. See Shai Kremer, *Shai Kremer: Fallen Empires* (Stockport: Dewi Lewis Publishing, 2011), 36-37. So far no study has been devoted to this topic.

Figure 5. Gilad Ophir, From the series *Necropolis*, black and white photograph c. 1996-2000

come a recurring visual motif in the works of Israeli photographers dealing with brutality in the Israeli sphere.²⁸

In his essay *Towards a Philosophy of Photography* Vilem Flusser differs between “people taking snaps” on the one hand and photographers on the other. According to him, the former do not create innovative images; namely, they are not original. In his words, “they do not look for ‘new moves’” and they cannot decode photographs.²⁹ The later, ‘the real photographers’, are “interested... in seeing in continually new ways, i.e. producing new, informative states of things.”³⁰ Thus far

28 See, for example, Assaf Evron, *Old Geshet, British Mandatory Police Station*, 2006, color photographs in Iris Mendel, *Assaf Evron, Near and Apparent* (Tel Aviv: The Heder Contemporary Art, 2007), 34-43; Shai Kremer, “Chicago” *Ground Force Training Zone*, 2007, color photographs in Shai Kremer, *Shai Kremer: Infected Landscapes. Israel, Broken Promised Land* (Stockport: Dewi Lewis Publishing, 2008), 58-63.

29 Vilem Flusser, *Towards a Philosophy of Photography*, translated by Anthony Mathews (London: Reaktion Books, 2000), 57-58.

30 Flusser, *Towards a Philosophy*, 59; see also Flusser, *Towards a Philosophy*, 37, 47.

it has been established that the photographers discussed in this article have definitely created a new outlook on reality and therefore they clearly fall under Flusser's definition of real and innovative photographers. We might even expand our application of Flusser's theory: he speaks of "The Photographic Universe" that turns the spectators into programmed robots, who react automatically as they are detached from their humanity. He asserts that only a few people, among them original photographers, "are struggling against this automatic programming".³¹ In light of this assertion by Flusser, I move to suggest that the photographers under discussion here are definitely fighting against this automatic programming by actively forcing their viewer to look at what they set in front of him and not give in to his tendency to act like a robot.

Maor saw the action taken by these photographers as an act of erasure and censorship; in other words, he understood it as an act that is applied on the image and erases from it certain details, like a censor would.³² I, on the other hand, speak of an active action that is applied to the viewer, blocking his or her pyramid of vision and forcing the viewer to look at the ugly object and not at the 'glorious' landscape behind it.

In this context we may apply Flusser's principle of scanning. He asserts that the "significance of the image as revealed in the process of scanning... represents a synthesis of two intentions: one manifested in the image and the other belonging to the observer".³³ I maintain that the blocking practice applied by the photographers under discussion here operates actively to manipulate the perception of the viewer. In other words, there is an active approach to the dynamics between these two intentions and not merely satisfaction with censorship or treatment of what Flusser defines as "the surface".³⁴ After all, it is Flusser who asserts that "photographers have power over those who look at their photographs, they program their actions..."³⁵

III. Segregation

Segregation in all its embodiments is a major issue in the Israeli sphere; it finds various forms and is based on various justifications,³⁶ but it is usually enforced using the most common justification in Israel, i.e., security needs. In other words, segregation which finds its expression through the erection of walls and,

31 Flusser, *Towards a Philosophy*, 74.

32 Maor, *Marked Landscapes*, 11.

33 Flusser, *Towards a Philosophy*, 8.

34 Flusser, *Towards a Philosophy*, 8.

35 Flusser, *Towards a Philosophy*, 30.

36 Yacobi and Cohen, *Separation*, 15; Meir Wigoder, "The Blocked Gaze: A User's Guide to Photographing the Separation Barrier-Wall," *Public Culture* 22, no. 2 (2010): 299-300 and Juliana Ochs, *Security and Suspicion: An Ethnography of Everyday Life in Israel* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011).

fences, as well as barriers and restrictions of all sorts, is mainly the result of the above-mentioned Securitism. Two of the most striking manifestations of segregation erected in Israel of the new millennium are the Giloh Wall, which stood between 2000 and 2010, and the Disengagement Wall, erected in 2002 to separate between Israel and the West Bank.³⁷ Both these walls were erected by the Israeli government in an effort to protect the civilian population and calm down unrest among Israeli citizens in light of the Palestinian uprising and a wave of suicide bombings.³⁸ These two walls served as a focus of attraction; they were shown constantly in TV newsreels, photographed on numerous occasions, and appeared regularly on the internet. Soon they became a Mecca for artists too, and attracted graffiti artists as well as photographers.³⁹ As subjects of photographers they soon served as a tool to intensify the practice of blocking, as can be seen in a photograph by Shai Kremer (Figure 6).

In the early days of the new millennium, Shai Kremer embarked on a journey similar in many ways to that taken by his predecessors, and on some occasions his teachers mentioned above.⁴⁰ Disturbed by Israeli brutalization of the land and its occupants, he began recording what would later turn into his book entitled *Infected Landscape* with its poignant subtitle, *Israel, Broken Promised Land*.⁴¹

37 The Disengagement Wall has been the subject of endless articles and photographs in recent years. Its historical background, as well as its cultural and political implications, are beyond the scope of this essay. See Weitzman, "The Wall: Barrier Archipelagos and the Impossible Politics of Separation," in *Hollow Land*, 161-182 and Adi Lourie-Hayon, "Existence and the Other: Borders of Identity in Light of the Israeli/Palestinian Conflict," *Afterimage, the Journal of Media Arts and Cultural Activism* 34, nos. 1-2 (2006): 22-26. This essay includes photographs of the Disengagement Wall by Miki Kratzman and Dana Levy and references to other sources on this topic.

The Disengagement Wall is a recurring motif in contemporary Israeli art. The conflict between Israeli security forces and local population in the West Bank has been a major topic in the works of Israeli artist David Reeb. As part of his continuous study he recorded numerous views of the Disengagement Wall; see, for example, *Wall #1*, 2005, acrylic on canvas, 100x150 cm and *Wall #6*, 2005, acrylic on canvas, 100x150 cm. The wall also recurs in the paintings of Joram Rozov (see, for example, *The Separation Wall I*, oil on canvas, 50x50 cm). In 2009, artist Shelly Federman created an event in the Tel Aviv beach during which sea mattresses in the form of concrete slabs were used by spectators to float in the sea. See <http://observers.france24.com/content/20090929-floating-separation-wall-tel-aviv-art-show-shelly-federman>. Recently artist Michael Halak created an enormous installation-painting of the wall entitled *I Will Dress You a Gown of Concrete and Cement*, 2014, oil on canvas, 800x300 cm. For an example of a photographic investigation of The Disengagement Wall see Wigoder, "The Blocked Gaze," 293-308.

38 These events were part of what is known as "The Second Intifada", the second Palestinian uprising against Israeli occupation, which took place between the years 2000 and 2005.

39 See Avinoam Shalem and Gerhard Wolf, *Facing the Wall: the Palestinian-Israeli Barriers*, photographs by Dror Maayan (Cologne: W. Konig, 2011).

40 Rosen, "The Abused Landscape," 25.

41 Kremer, *Shai Kremer: Infected Landscapes*.

Figure 6. Shai Kremer, *The Separation Wall, Baka El Ghabya*, color photograph, 2004

The photograph brought here depicts a road leading to an open gate erected in the midst of a fence covered with three layers of barbed wire. Behind the fence stretches a concrete wall made out of vertical slabs, each with a hole at the top. In front of the wall a blurred image of a man standing in the open gate is seen, while a power line and a pole are seen in the upper right corner.

The photograph depicts an absurd scene: a gate leading to nowhere and, moreover, to a wall that is blocking any option of passing. The wall and fence with barbed wire look very much like the enclosures of a prison, leaving only a narrow stretch of sky; combined with the ghost-like figure, this makes for a depressing image. The road and power lines create an illusion of depth inviting the beholder to pass through, but the wall that blocks the entire span of the composition makes this impossible – the viewer's pyramid of vision is now completely blocked and he or she is left frustrated, just like those the wall aims to keep segregated from one another.

Since the psychologically depressing impact of such walls was obvious to those who were in charge of erecting them, they embarked on a naïve effort to

ACTIVE BLOCK

solve this problem, an effort recorded in a photograph by Gaston Zvi Ickowicz (Figure 7).

Between 2003 and 2006 Gaston Zvi Ickowicz traveled intensively throughout the Jewish settlements in the West Bank and Gaza Strip. He photographed the scenery and made portraits of settlers. A significant portion of his output was dedicated to the various disengagement walls aimed at protecting these settlers.⁴²

The photograph brought here depicts in the forefront an asphalt covered road with a metal safety railing on its margins. Immediately behind it stands a concrete

Figure 7. Gaston Zvi Ickowicz, From the series *Settlement*, color photograph, c. 2003-2006

⁴² Rosen, "The Abused Landscape," 26.

wall made out of two rows of concrete slabs with metal hooks on the top. The composition is topped with a narrow strip of sky within which is a hint of a power line. The wall is painted with a tromp l'oeil image of a semicircular window displaying what can only be understood as clear blue skies hovering above a green pasture!

Figure 8. Noa Ben Shalom, *Settlement in Gaza Strip*, color photograph, 2005

This too is an absurd image, depicting a false window that fails to allay the depressing feeling of confinement.⁴³

The use of concrete security walls to create an absolute block reaches a climax in a photograph by Noa Ben Shalom (Figure 8).

Noa Ben Shalom, like so many other photographers, went to record the evacuation of the Jewish settlements from the Gaza Strip during the summer of 2005. While other photographers concentrated on either the violent encounter between the evacuating police forces and the resisting settlers or the destruction in the aftermath,

43 This picture by Gaston Zvi Ickowicz touches upon a widespread phenomenon in Israel. Since concrete walls and shelters are seen everywhere there is a constant need to soften their depressing effect; thus, a sub-culture has developed of naïve painting that cover them. These naïve images then serve as the focus of photographs by artists who aim to point at the absurd of this undertaking.

ACTIVE BLOCK

Ben Shalom focused her attention on the forgotten corners and created benign and toned-down images of this crisis.⁴⁴

The photograph here shows the all too familiar concrete wall made out of slabs and painted in white blocking the entire composition. In the center stands a large menorah leaning against the wall, while the ground beneath it is covered with weeds and littered with rubble. In this photograph Ben Shalom not only uses the wall to completely block the viewers' vision, but uses it cleverly to incarcerate Israel's national symbol in a sad and neglected corner in order to enhance the sense of national crisis.

It is quite obvious by now that segregation walls, so common in the Israeli sphere, served in the hands of a few photographers as implements to further radicalize the practice of blocking and by doing so their message.

Figure 9. Yair Barak, From the series *Earthworks*, color photograph, 2005

44 Rosen, "The Abused Landscape," 25-26.

IV. The Beautiful Block

As we have seen above in the photograph of Raz (Figure 3), despite the harsh topic, refined aesthetics were no stranger to some of the photographers. The return to color photography manifested in works from the new millennium (Figures 2, 6-8) is one of the expressions of a change towards more aesthetically appealing images.

Indeed, the late 1990s and early 2000s saw a shift in Israeli art in what was termed “The rebirth of beauty”.⁴⁵ Artists deserted the previously poor and hard aesthetics for the lavish and rich. This shift was felt in photography as well; it did not entail a neglect of the blocking practice but rather its use in a new context, as can be seen in a photograph by Yair Barak (Figure 9).

During the early years of the new millennium Yair Barak focused his attention on quarries and studied their aesthetics. His thrust, although certainly motivated by a critical approach, was focused to a large extent on a formalistic quest.⁴⁶ The photograph presented here depicts an open landscape dominated in the middle by a large rock formation, with a green pasture in the foreground and blue sky above. A careful examination of the image reveals that the rock formation is not a natural cliff but rather the edge of a man-made quarry. Despite this, it is still an awe-inspiring image. Moreover, we must bear in mind that quarries were for decades perceived in Israel as heroic sites where the stones to build the homeland were cut.⁴⁷ It was only during the 1970s that this perception started to shift and people began looking at quarries as ecological disasters. The composition is well balanced, using precise symmetry and a harmonious division into three horizontal strips of blue, white and green. Notwithstanding, this photograph embodies a contradiction: on the surface it appears beautiful and pleasant, but deep inside it conceals an ugly scar. We can only speak of an apparent beauty, and the blocking rock formation serves again to make the viewer pause and realize that.

A similar implementation of the blocking practice can be observed in a photograph by Assaf Evron from the series *Near and Apparent* (Figure 10).⁴⁸

This photograph depicts an artificial precipice topped by the skeletal remains of an edifice. In the lower left corner stands a ladder-like wooden pole. The pho-

45 Amitai Mendelsohn, “The End of Days and New Beginnings: Reflections on Art in Israel, 1998-2007,” in *Real Time. Art in Israel 1998-2008* (Jerusalem: The Israel Museum, 2008), 17; Amitai Mendelsohn, “The Rebirth of Beauty in Contemporary Israeli Art,” *Protocols of History and Theory* 3 (2006), Bezalel Academy of Art and Design (online in Hebrew) and Hagai Segev, *Beyond Richness. Farewell to ‘The Want of Matter’*, exhibition catalogue (Ashdot Yaacov: Rami and Uri Nechushtan Museum, 2006).

46 Rosen, “The Abused Landscape,” 25.

47 On the heroic aura of the quarry and of stonecutters in Zionism as reflected in art see Gid’ on Efrat, “From the Personification of Nature to the Punishing of Nature,” *Studio, Art Magazine* 33 (1992): 8 (Hebrew).

48 Mendel *Assaf Evron* and Rosen, “The Abused Landscape,” 26.

Figure 10. Assaf Evron, From the series *Near and Apparent*, color photograph, c. 2005-2007

tograph actually shows the foundations of an old house that was revealed during construction work. The edifice was thus taken out of context, having lost its original form, and looks like a temple or an oversized microchip. Evron uses a very simple, almost serene composition based on only four visual elements.

Tamir Sher uses a similar device in a photograph from the series *Mars* (Figure 11). The photograph depicts an urban landscape. Here again the composition is completely blocked by a makeshift fence made out of galvanized sheets of metal supported by wooden beams. A barren field stretches before the fence, which almost completely hides a row of apartment buildings, while the skies are blackened to create a Martian atmosphere. It is interesting to note that despite the unsightly de-

Figure 11. Tamir Sher, From the series *Mars*, color photograph, c. 2005-2006

tails that comprise this photograph, the overall impression is a highly aesthetic and intriguing.

Conclusions

As has become clear from this study, the four embodiments of the blocking practice discussed above are definitely intertwined. One cannot separate housing projects in Israel from security needs; the constant preoccupation with security is the underlying reason for the erection of numerous walls and barriers, and these brutal surroundings certainly call for beautification. The blocking practice is thus a radical means with which to tackle a radical and ongoing state of affairs.

The blocking practice developed in two almost distinct chronological stages that reflect generational as well as stylistic change: The first generation of photographers, born during the late 1950s and early 1960s, changed the visual language of Israeli photography during the 1990s and established it firmly as an art medium.⁴⁹ Roi Kuper, Gilad Ophir, Efrat Shvily and Guy Raz took part in an opposing discourse with Zionist and Israeli glorifying iconography.⁵⁰ The second generation of photographers, born during the early 1970s, did not feel the need to be as harsh as their predecessors; they continued using the blocking practice as a critical tool but created softer and more aesthetically appealing photographs. There are two main explanations for this change: First of all, this mellowing occurred because the primary initial goal, to shock the Israeli viewer, had already been achieved by the first generation, and by then it was necessary to lure the viewer using a different means, in this case beauty. The second explanation has to do with the globalization which swept the Israeli scene around the turn of the millennium.⁵¹ Global forces both changed the goals of Israeli photographers and acted to soften their visual language and means in order to appeal to a wider crowd not necessarily versed in the Israeli sphere. Photographers of the second generation therefore did not perceive themselves as mere reformers but rather functioned like any other fine art photographer in the global art market who is eager to sell his works of art.

The blocking practice stands in contradiction to the foundations of western art. According to Alberti, a painting is like a window frame through which the beholder sees reality, while our photographers place a wall in front of the window and block the view. Not only does it shatter conventions as to the description of landscape, but it uses conventional visual means, such as symmetry, to allow for aesthetic discourse of the unsightly. In any event, the blocking practice is certainly the most striking visual and ideological phenomenon in post 1990 Israeli fine art photography.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

49 For Israeli art of the 1990s see Doron Rabina, *Eventually We'll Die: Young Art in Israel of the Nineties*, exhibition catalogue (Herzliya: Herzliya Museum of Contemporary Art, 2008). Following the success of "Necropolis" Roi Kuper and Gilad Ophir became among the first Israeli fine art photographers to be represented by an art gallery; this was just one of the signs that the Israeli art scene was willing to accept photographers.

50 Maor, *Marked Landscapes*, 9.

51 Mendelsohn, "The End of Days," 16 and 26.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Bibliography

Alberti, Leon Battista. *On Painting*. Translated by Cecil Grayson. London: Penguin Books, 1972.

Alexandrovitch, Or. "Eolianite, Cement, Arabs, Jews: How to Build a Hebrew City." *Theory and Criticism* 36 (2010): 61-87 (Hebrew).

Azoulay, Ariella. *Chic-Point: Fashion for Israeli Checkpoints*. Tel Aviv: Andalus, 2007.

Ben-Dov, Eyal. "Earthly Jerusalem." In *Yaakov Israel: A Repressed Landscape*. Tel Hai: The Open Museum of Photography, 2005, 34-35.

Direktor, Ruti. "Bernd Becher 1931-2007." In *Hatsofa Blog*, January 24, 2009 (Hebrew).

Efrat, Gid'on. "From the Personification of Nature to the Punishing of Nature." *Studio, Art Magazine*, 33 (1992), pp. 8-10 (Hebrew).

Efrat, Zvi. *The Israeli Project: Construction and Architecture 1948-1973*. Vol. 1, Tel Aviv: The Tel Aviv Museum of Art, 2004.

Flusser, Vilém. *Towards a Philosophy of Photography*. Translated by Anthony Mathews, London: Reaktion Books, 2000.

Freidus, Marc. *Typologies: Nine Contemporary Photographers*. Exhibition catalogue, Newport Beach, CA: Newport Harbor Art Museum, 1991.

Haikin, Naama. *Yaakov Israel: A Repressed Landscape*. Tel Hai: The Open Museum of Photography, 2005.

Harlap, Amiram. "Reinforced Concrete: On the Security Syndrome in Israeli Architecture." *Musag* 8 (1976): 12-15 (Hebrew).

Haver, Hanan. "Cement Trap to Ivory!" in *The Song of Concrete*, ed. Yehudit Matzkel, exhibition catalogue, Tel Aviv: Eretz Israel Museum, 2009, 26-43 (Hebrew).

Kallus, Rachel. "The Political Construct of the 'Everyday': The Role of Housing in Making Place and Identity." In *Constructing a Sense of Place: Architecture and the Zionist Discourse*, ed. Haim Yacobi, Aldershot: Ashgate, 2004, 136-161.

Kremer, Shai. *Shai Kremer: Infected Landscapes. Israel, Broken Promised Land*. Stockport: Dewi Lewis Publishing, 2008.

Kremer, Shai. *Shai Kremer: Fallen Empires*. Stockport: Dewi Lewis Publishing, 2011.

Lourie-Hayon, Adi. "Existence and the Other: Borders of Identity in Light of the Israeli/Palestinian Conflict." *Afterimage, the Journal of Media Arts and Cultural Activism* 34, nos. 1-2 (2006): 22-26.

Maimon, Vered. "Living Space: Distant Near." In *Distant Near*, exhibition catalogue, Curator: Wulf Herzogenrath. Herzliya: The Museum for Contemporary Art, 1998, unpagged (Hebrew).

Maimon, Vered. "Ideal Homes, Real Subjects: On Efrat Shvily's Photographs." In *Efrat Shvily. Point/Counterpoint: Works, 1992-2012*. Exhibition catalogue, Ein Harod: Museum of Art, 2013, 11e-14e.

Maor, Haim. *Marked Landscapes: Landscape-Place in Contemporary Israeli Art*. Exhibition catalogue, Beer Sheva: Ben-Gurion University of the Negev, 2003 (Hebrew).

Matzkel, Yehudit. *The Song of Concrete*. Exhibition catalogue, Tel Aviv: Eretz Israel Museum, 2009 (Hebrew).

Mendel, Iris. *Assaf Evron, Near and Apparent*. Tel Aviv: The Heder Contemporary Art, 2007.

Mendelsohn, Amitai. "The End of Days and New Beginnings: Reflections on Art in Israel, 1998-2007." In *Real Time. Art in Israel 1998-2008*. Jerusalem: The Israel Museum, 2008, 16-26.

Mendelsohn, Amitai. "The Rebirth of Beauty in Contemporary Israeli Art." *Protocols of History and Theory* 3 (2006), Bezalel Academy of Art and Design (online in Hebrew)

Ochs, Juliana. *Security and Suspicion: An Ethnography of Everyday Life in Israel*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011.

Oren, Ruth. *System and Themes - Aspects of the Jewish Landscape Photography in Israel, 1945-1963*. Dissertation, Haifa: University of Haifa, 2005 (Hebrew with an English summary).

Oren, Ruth. "Zionist Photography 1910-1941: Constructing a Landscape." *History of Photography* 19, no. 3 (1995): 201-210.

Oren, Ruth. "Space, Place, Photography: National Identity and Local Landscape Photography, 1945-1963." In *Spatial Borders and Local Borders, A Photo-*

graphic Discourse on Israeli Landscapes. Tel Hai: The Open Museum of Photography, 2006, 164-188.

Rabina, Doron. *Eventually We'll Die: Young Art in Israel of the Nineties*. Exhibition catalogue, Herzliya: Herzliya Museum of Contemporary Art, 2008.

Raz, Guy. "Only What His Eye Took In: A Comment on Local Landscape Photography." In *Framed Landscape: A Comment on Local Landscape Photography*, exhibition catalogue, Haifa: University of Haifa Art Gallery, 2005, 5-21 (Hebrew with an English summary).

Rosen, Jochai. "The Abused Landscape: The Works of Young Israeli Photographers." *Afterimage, A Journal of Media Arts and Cultural Criticism* 35, no. 1 (2007): 23-27.

Rosen, Jochai. "'Behold, I have set the land before you': The P6 Group and Critical Landscape Photography in Israel." In *Building a Place: The P6 Group and Critical Landscape Photography*, exhibition catalogue, Tel Aviv: Rubin Museum, 2010, 69-74.

Segev, Hagai. *Beyond Richness. Farewell to 'The Want of Matter.'* Exhibition catalogue, Ashdot Yaacov: Rami and Uri Nechushtan Museum, 2006.

Sela, Rona. "Cyclopean Walls and Built Landscapes." in *Gilad Ophir: Cyclopean Walls*, exhibition catalogue, Tel Aviv: The Tel Aviv Museum of Art, 1995, unpagged.

Shalem, Avinoam and Gerhard Wolf. *Facing the Wall: the Palestinian-Israeli Barriers*. Photographs by Dror Maayan, Cologne: W. Konig, 2011.

Weitzman, Eyal. *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*. London and New York: Verso, 2007.

Wigoder, Meir. "The Blocked Gaze: A User's Guide to Photographing the Separation Barrier-Wall." *Public Culture* 22, no. 2 (2010): 293-308.

Yacobi, Haim and Shelly Cohen (eds.). *Separation: The Politics of Space in Israel*. Tel Aviv: Am Oved and Xargol, 2006 (Hebrew).

Zweite, Armin. *Typologies of Industrial Buildings / Bernd and Hilla Becher*. Cambridge, MA: MIT Press, 2004.

AMAC VE KAPSAM

Tarih Dergisi (Turk J Hist), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere, yılda iki sayı olarak yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi, derleme ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda kitabiyat, eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

Derginin editoryal ve yayın süreçleri International Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) organizasyonlarının kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilir. Tarih Dergisi, Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice) ilkelerini benimsemiştir.

Tarih Dergisi, EBSCO Historical Abstracts, Web of Science-Emerging Sources Citation Index ve TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin tarafından indekslenmektedir.

Derginin tüm masrafları İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Makale değerlendirme ve yayın işlemleri için yazarlardan ücret talep edilmemektedir. Tüm makaleler-<http://dergipark.gov.tr/iutarih> sayfasındaki online makale değerlendirme sistemi kullanılarak dergiye gönderilmelidir. Derginin yazım kurallarına, gerekli formlara ve dergiyle ilgili diğer bilgilere web sayfasından erişilebilir.

Dergide yayınlanan makalelerde ifade edilen bilgi, fikir ve görüşler İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Baş Editör, Editörler, Yayın Kurulu ve Yayıncı'nın değil, yazar(lar)ın bilgi ve görüşlerini yansıtır. Baş Editör, Editörler, Yayın Kurulu ve Yayıncı, bu gibi yazarlara ait bilgi ve görüşler için hiçbir sorumluluk ya da yükümlülük kabul etmemektedir.

Yayınlanan tüm içeriğe <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Basılı kopyaların temini için İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile iletişime geçilmesi gerekmektedir.

Dergide yayınlanan içeriğin tüm telif hakları İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne aittir.

Dergi asitsiz kağıda basılmaktadır.

YAZARLARA BİLGİ

Tarih Dergisi (Turk J Hist), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere, yılda iki sayı olarak yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleleri yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda kitabiyat, eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

Derginin editoryal ve yayın süreçleri International Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) organizasyonlarının kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilir. Tarih Dergisi, Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice) ilkelerini benimsemiştir.

Özgünlük, yüksek bilimsel kalite ve atıf potansiyeli bir makalenin yayına kabulü için en önemli kriterlerdir. Gönderilen yazıların daha önce başka bir elektronik ya da basılı dergide, kitapta veya farklı bir mecrada sunulmamış ya da yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar için, sunum yapılan organizasyonun tam adı, tarihi, şehri ve ülkesi belirtilmelidir.

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm makaleler çift-kör hakem değerlendirme sürecinden geçmektedir. Tarafsız değerlendirme sürecini sağlamak için her makale alanlarında uzman en az iki dış-bağımsız hakem tarafından değerlendirilir. Dergi Yayın Kurulu üyeleri tarafından gönderilecek makalelerin değerlendirme süreçleri, davet edilecek dış bağımsız editörler tarafından yönetilecektir. Bütün makalelerin karar verme süreçlerinde nihai karar yetkisi Baş Editördedir.

Dergiye makale gönderen tüm yazarların hazırladıkları çalışmalarda evrensel etik ilkelere uymaları beklenmektedir. Bu ilkeler; bilimsel doğruluk, veri ve analiz doğruluğu, kurumsal dürüstlük, tarafsızlık ve sosyal sorumluluk çerçevesinde şekillenmektedir.

Bütün makalelerin benzerlik tespiti denetimi, iThenticate yazılımı aracılığıyla yapılmaktadır.

Yayın Kurulu, dergimize gönderilen çalışmalar hakkındaki intihal, atıf manipülasyonu ve veri sahteciliği iddia ve şüpheleri karşısında COPE kurallarına uygun olarak hareket edecektir.

Yazarlık

Bilimsel bir makalenin yazarlığı, makale yazarı olarak belirtilen kişinin çalışmaya önemli katkı sunduğu ve makale içeriğinin tüm sorumluluğunu taşıdığı anlamına gelmektedir. Birden fazla yazarı olan makalelerin yazarların aşağıdaki kriterleri karşılanması beklenmektedir:

- Makalenin tasarım, veri toplama ve/veya veri analizi aşamalarında kayda değer bir katkısı olması
- Makale yazımı ya da düzenlemesi aşamalarında görev almış olması
- Makalenin dergiye gönderilecek son haline ve hangi dergiye gönderileceğine onay vermiş olması
- Makale içeriğinin tüm sorumluluğunu kabul etmesi

Yukarıdaki maddeler dışında, makaleye yapılmış herhangi başka bir bireysel katkı Teşekkür bölümünde belirtilmelidir.

Bir yazar, çalışmada katkı sağladığı kısımların sorumluluğunu almasına ek olarak, diğer yazarların çalışmanın hangi kısımlarından sorumlu olduğunu da teşhis edebilmelidir. Ayrıca, yazarlar birbirlerinin katkılarının bütünlüğüne güven duymalıdır.

Yazarlık haklarına uygun hareket etmek ve hayalet ya da lütuf yazarlığın önlenmesini sağlamak amacıyla sorumlu yazarlar makale yükleme sürecinde <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinden erişebilen Yazar Katkı Formu'nu imzalamalı ve taranmış versiyonunu yazıyla birlikte göndermelidir. Yayın Kurulu'nun gönderilen bir makalede "lütuf yazarlık" olduğundan şüphelenmesi durumunda söz konusu makale değerlendirme yapılmaksızın reddedilecektir. Makale gönderimi kapsamında; sorumlu yazar makale gönderim ve değerlendirme süreçleri boyunca yazarlık ile ilgili tüm sorumluluğu kabul ettiğini bildiren kısa bir ön yazı göndermelidir.

Tarih Dergisi; gönderilen makalelerin değerlendirme sürecine dahil olan yazarların ve bireylerin, potansiyel çıkar çatışmasına ya da önyargıya yol açabilecek finansal, kurumsal ve diğer ilişkiler dahil mevcut ya da potansiyel çıkar çatışmalarını beyan etmelerini talep ve teşvik eder.

Bir çalışma için bir birey ya da kurumdan alınan her türlü finansal destek ya da diğer destekler Yayın Kurulu'na beyan edilmelidir. Editörler, yazarlar ve hakemler ile ilgili potansiyel çıkar çatışması vakaları derginin Yayın Kurulu tarafından COPE rehberleri kapsamında çözülmektedir.

Derginin Yayın Kurulu, itiraz ve şikayet vakalarını, COPE rehberleri kapsamında işleme almaktadır. Yazarlar, itiraz ve şikayetleri için doğrudan Editoryal Ofis ile temasa geçebilirler. İhtiyaç duyulduğunda Yayın Kurulu'nun kendi içinde çözemediği konular için tarafsız bir temsilci atanmaktadır. İtiraz ve şikayetler için karar verme süreçlerinde nihai kararı Baş Editör verecektir.

Tarih Dergisi makale gönderirken yazarlar makalelerinin telif haklarını İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne devretmeyi kabul ederler. Reddedilen makalelerin telif hakları yazarlarına geri iade edilecektir. Tarih Dergisi her makalenin <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinden erişebileceğiniz Yayın Hakkı Devir Formu ile beraber gönderilmesini talep eder. Yazarlar, basılı ya da elektronik formatta yer alan resimler, tablolar ya da diğer her türlü içerik dahil daha önce yayınlanmış içeriği kullanırken telif hakkı sahibinden izin almalıdırlar. Bu konudaki yasal, mali ve cezai sorumluluk yazarlara aittir.

Dergide yayınlanan makalelerde ifade edilen görüşler ve fikirler Tarih Dergisi, Baş Editör, Editörler, Yayın Kurulu ve Yayıncı'nın değil, yazar(lar)ın bakış açılarını yansıtır. Baş Editör, Editörler, Yayın Kurulu ve Yayıncı bu gibi durumlar için hiçbir sorumluluk ya da yükümlülük kabul etmemektedir. Yayınlanan içerik ile ilgili tüm sorumluluk yazarlara aittir.

MAKALE HAZIRLAMA

Makaleler sadece <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinde yer alan derginin online makale yükleme ve değerlendirme sistemi üzerinden gönderilebilir. Diğer mecralardan gönderilen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak Editoryal Ofis tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmamış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

Yazarların; Yayın Hakkı Devir Formu'nu ilk gönderim sırasında online makale sistemine yüklemeleri gerekmektedir. Bu forma <http://tjh.istanbul.edu.tr> adresinden erişilebilmektedir.

Makale Hazırlama

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde 11 punto olarak yazılmalıdır.

Türkçe hazırlanan makalelerde TDK yazım kılavuzu esas alınır.

Başlık sayfası: Gönderilen tüm makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da gönderilmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve 50 karakteri geçmeyen kısa başlığını,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını
- Finansal destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil), faks numarası ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ama yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

Özet: Özgün araştırma makalelerinde 80 kelimeyi aşmayan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet bölümü alt başlık içermeyecek şekilde hazırlanmalıdır.

İngilizce genişletilmiş özet: Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atıf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 1000 kelimelik İngilizce geniş özet hazırlanıp sisteme yüklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Araştırma makaleleri en az 3 en fazla 6 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler İngilizce ve Türkçe olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

Makale Türleri

Özgün Araştırma: Ana metin, araştırmanın konusuna uygun şekilde alt başlıklara ayrılmalıdır. Alt başlıklar konusunda yazarlar serbest bırakılmışlardır.

Kitabiyat: Bu türdeki yazılar düz bir metin olarak hazırlanmalıdır. Makale başlığı olarak incelenen kitabın yazarı, kitabın adı, yayın evi, yayın yeri ve yılı ve sayfa numaralarını gösterecek şekilde hazırlanmalıdır. Metin içerisinde kitabın ilgili bölümlerine yapılan referanslar parantez içerisinde sayfa numarası belirtilerek yapılmalıdır.

Örnek: David J. Breeze, The Roman Army, Bloomsbury Academic Pub., London 2016, xvi+152 s.

Derleme: Yazının konusunda birikimi olan ve bu birikimleri uluslararası literatüre yayın ve atıf sayısı olarak yansıtmış uzmanlar tarafından hazırlanmış yazılar değerlendirmeye alınır. Yazarları dergi tarafından da davet edilebilir.

Çeviri: Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da online makale sistemine yüklenmelidir.

Tablolar

Tablolar ana dosyaya eklenmeli, kaynak listesi sonrasında sunulmalı, ana metin içerisindeki geçiş sıralarına uygun olarak numaralandırılmadır. Tabloların üzerinde tanımlayıcı bir başlık yer almalı ve tablo içerisinde geçen kısaltmaların açıklımları tablo altına tanımlanmalıdır. Tablolar Microsoft Office Word dosyası içinde “Tablo Ekle” komutu kullanılarak hazırlanmalı ve kolay okunabilir şekilde düzenlenmelidir. Tablolarda sunulan veriler ana metinde sunulan verilerin tekrarı olmamalı; ana metindeki verileri destekleyici nitelikte olmalıdır.

Resim ve Resim Altyazıları

Resimler, grafikler ve fotoğraflar (TIFF ya da JPEG formatında) ayrı dosyalar halinde sisteme yüklenmelidir. Görseller bir Word dosyası dokümanı ya da ana doküman içerisinde sunulmamalıdır. Alt birimlere ayrılan görseller olduğunda, alt birimler tek bir görsel içerisinde verilmemelidir. Her bir alt birim sisteme ayrı bir dosya olarak yüklenmelidir. Resimler alt birimleri belli etme amacıyla etiketlenmemelidir (a, b, c vb.). Resimlerde altyazıları desteklemek için kalın ve ince oklar, ok başları, yıldızlar, asteriksler ve benzer işaretler kullanılabilir. Makalenin geri kalanında olduğu gibi resimler de kör olmalıdır. Bu sebeple, resimlerde yer alan kişi ve kurum bilgileri de körleştirilmelidir. Görsellerin minimum çözünürlüğü 300DPI olmalıdır. Değerlendirme sürecindeki aksaklıkları önlemek için gönderilen bütün görsellerin çözünürlüğü net ve boyutu büyük (minimum boyutlar 100x100 mm) olmalıdır. Resim altyazıları ana metnin sonunda yer almalıdır.

Makale içerisinde geçen tüm kısaltmalar, ana metin ve özetle ayrı ayrı olmak üzere ilk kez kullanıldıkları yerde tanımlanarak kısaltma tanımının ardından parantez içerisinde verilmelidir.

Tüm kaynaklar, tablolar ve resimlere ana metin içinde uygun olan yerlerde sırayla numara verilerek atıf yapılmalıdır.

Kaynaklar

Times New Roman yazı karakterinde, 9 punto tek aralık yazılmalıdır. Tüm noktalama işaretlerinden sonra bir boşluk bırakılmalı ve tüm dipnotların sonuna, mutlaka nokta konulmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1’den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde yazar ismi ve kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra sadece yazar soyadı ve *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltılarak verilmelidir. Dipnotlarda makale, kitap içinde bölüm veya ansiklopedi maddesinin tamamına yönelik bir atıf mevcutsa, başlangıç ve bitiş sayfaları gösterilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, s. 115. Sonraki atflarda: Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 123 ya da Kütükoğlu, s. 123.

Bir yazarın birden fazla yayınına atıf yapılacak ise, ilk atıfta tam künye verilmeli; daha sonra yine kullanılacaksa nasıl kısaltılacağı parantez içerisinde gösterilmelidir:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 98 (Terzi, *Hazine-i Hassa*).

Eserin cildine işaret etmek için (cilt ya da c. yazılmadan) sadece Romen rakamıyla cilt sayısı yazılmalıdır:

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Çeviri eserler:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 51.

Ansiklopedi maddeleri:

Feridun M. Emecen, “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Bir yazarın iki ayrı çalışması aynı dipnotta peş peşe gösterilecekse:

Mustafa Akdağ, *Celali İsyancıları, 11550-1603*, Anlara 1963, s. 110; keza büyük kaçgunluk için bk. ayn.yzr. ya da ayn.mlf., “Celâlî İsyancılarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (Ankara 1964), 1-50.

Birden çok yazarlı bir eser kullanılacaksa:

Robert Anhegger-Halil İncalcık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 25. Aynı eser daha sonraki kullanımlarda sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Anhegger-İncalcık, *a.g.e.*, s. 36.

Makale:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Bellekten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer‘iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 164.

Sempozyum Tebliğleri:

İdris Bostan, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 145.

Birden çok yazarlı bir makale:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad’ın Edirne Câmi‘-i Şerîf ve Dârü’l-hadis Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, sayı 56 (2012/2), İstanbul 2013, s. 10. Aynı makalenin daha sonraki kullanımlarında sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Orbay-Oruç, *a.g.m.*, s. 15.

Çeviri yazıları:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, çev. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 295-349.

Aynı soyadlı iki yazarın makalelerinin gösterilmesi:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Daha sonraki kullanımlarda: M. S. Kütükoğlu, a.g.m., s. 160 ya da B. Kütükoğlu, a.g.m., s. 250.

Tez atıflarında; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 146.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı:

Arşiv belgeleri dipnotta kullanılırken öncelikle arşivin adı, sonra tasnifin adı, dosya ve evrak numarasına sırasıyla yer verilecektir. Tasnif için arşivlerin kullandıkları kısaltmalar kullanılabilir. Kaynakçada bunların açılımı yapılmalıdır.

Mesela:

BOA, A.MKT, nr. 145/629.

Arşivden defter tasnifinden bir bilgi kullanılacaksa:

BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.

BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

- Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 11 punto yazılmalıdır. Sadece dipnotlarda kullanılan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir.

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Birden çok yazarlı bir esere yer verilecekse:

Anhegger, Robert -Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000.

Sadece editör veya yayına hazırlayanlar var ise bu isimler kitap adından sonra yer almalıdır:

Osmanlı Uygarlığı, yay. haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 2009³.

Kitap içinde bölüm olarak geçen makaleler:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Çeviri eserler:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

Kitabın kaçınıcı baskısı olduğunu belirtmek üzere basım tarihinin üzerine üst simge şeklinde basım sayısı yazılmalıdır:

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid'in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014².

Kaynakçada yer alan makalelerde makalenin başlangıç ve bitiş sayfalarına yer verilmelidir:

Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlıdan Günümüze Yer Adları", *Bellekten*, LXXVI/275 (2012), 147-165.

Kütükoğlu, Bekir, "Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 249-252.

İlgürel, Mücteba, "Şer'iyeye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 123-166.

Sempozyum Tebliğleri:

Bostan, İdris, "Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 143-163.

Ansiklopedi maddeleri:

Emecen, Feridun M., "Başmukataa Kalemî", *DİA*, V, 135.

Kaynakçada teze yer verirken; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Serin, Sinem, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Arşiv Belgelerinin Gösterilmesi:

Kaynakçada dipnotlarda kullanılan arşiv tasnifleri açık bir şekilde yazılır, kısaltma kullanıldıysa bunlar parantez içinde belirtilir. Farklı arşivlerden kaynak çalışması var ise bu arşivler tasniflenir. Kullanılan arşiv belgelerinin numaralarına dipnotlarda yer verildiğinden kaynakçada sadece belge tasniflerine yer verilmelidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti (BN.)

Makale dipnotlarında kullanılacak kısaltmalar

Türkçe makaleler için:

çev. : çeviren

trc. : tercüme eden

yay. : yayınlayan

haz. : hazırlayan
sad. : sadeleřtiren
nřr. : neřreden
ed. : editör
a.g.e. : adı geçen eser
a.g.m. : adı geçen makale ya da madde
a.g.t. : adı geçen tez
ayn.yzr. : aynı yazar
ayn.mlf. : aynı müellif

Yabancı Dildeki makaleler için:

id. : aynı yazar
ibid., loc.cit, op.cit. : aynı yerde
a.g.e., s. 27; *a.g.m.*, s. 28; *a.g.t.*, s. 29 şeklinde kullanılmalıdır.

REVİZYONLAR

Yazarlar makalelerinin revizyon dosyalarını gönderirken, hakemlerin istediği düzeltmeleri ve hakemlerin sorularına yanıtlarını ana metin içerisinde renklendirerek belirtmelidir. Revize makaleler karar mektubunu takip eden 30 gün içerisinde dergiye gönderilmelidir. Makalenin revize versiyonu belirtilen süre içerisinde yüklenmezse, revizyon seçeneği iptal olabilir. Yazarların revizyon için ek süreye ihtiyaç duymaları durumunda uzatma taleplerini ilk 30 gün sona ermeden dergiye iletmeleri gerekmektedir.

Yayına kabul edilen makaleler dil bilgisi, noktalama ve biçim açısından kontrol edilir. Yayın süreci tamamlanan makaleler, yayın planına dahil edildikleri sayıyla birlikte yayınlanmadan önce erken çevrimiçi formatında dergi web sitesinde yayına alınır. Kabul edilen makalelerin baskıya hazır PDF dosyaları sorumlu yazarlara iletilir ve yayın onaylarının 2 gün içerisinde dergiye iletilmesi istenir.

Derginin Satış Fiyatı : 10,00-TL
Öğrenciye İnd. Satış Fiyatı : 8,00-TL